

ISSN 0130-5719

Філософська думка

2 1983

До уваги пропагандистів і слухачів теоретичних семінарів системи партійного навчання

У цьому номері на допомогу керівникам і слухачам теоретичних семінарів, на яких вивчаються рішення XXVI з'їзду КПРС і XXVI з'їзду Комуністичної партії України, вміщуємо такі статті: В. І. Ленін про соціалістичну дисципліну; М. Д. Олійниченко, М. І. Поночовний— Ленінські ідеї про шефство міста над селом; В. В. Рибakov— XXVI з'їзд КПРС про зростання загальної освіти і формування робітника нового типу; О. К. Шумиліна, А. Т. Шумилін— Розвиток соціалістичного побуту; В. О. Ігнатов, В. П. Сосна— Критика буржуазної доктрини «національних моделей» соціалізму.

На допомогу керівникам методологічних семінарів пропонуємо статті: Ю. А. Іщенко— Ленінський аналіз соціальної форми руху; В. О. Звіглянич— Типологічний аналіз сутності і видимості; Б. В. Починок— Проблема причинності в історичних типах світогляду; О. О. Шморгун— Методологічна функція категорії «суспільно-економічна формація» у соціальному пізнанні.

Філософська думка

Заснований 1927 року
Виходить 1 раз на 2 місяці

2

1983

НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНИЙ ЖУРНАЛ
ІНСТИТУТУ ФІЛОСОФІЇ АН УРСР

БЕРЕЗЕНЬ — КВІТЕНЬ

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

ЗМІСТ

Життєва сила ленінських ідей

В. І. Ленін про соціалістичну дисципліну	3
<i>Рибаків В. В.</i> (Донецьк) — XXVI з'їзд КПРС про зростання загальної освіти і формування робітника нового типу	9
<i>Олійниченко М. Д., Поночовний М. І.</i> — Ленінські ідеї про шефство міста над селом	16

Характерні риси соціалістичного способу життя

<i>Шумиліна О. К.</i> (Сімферополь), <i>Шумилін А. Т.</i> (Сімферополь) — Розвиток соціалістичного побуту	27
---	----

Проблеми формування людини

<i>Лисенко О. Я.</i> — Діяльність і творчість	35
---	----

Світоглядні аспекти матеріалістичної діалектики

<i>Іщенко Ю. А.</i> — Ленінський аналіз соціальної форми руху	45
<i>Звіглиць В. О.</i> — Типологічний аналіз сутності і видимості	54
<i>Починок Б. В.</i> (Чернівці) — Проблема причинності в історичних типах світогляду	66
<i>Малахов В. А.</i> — Цінність як категорія теорії культури	76

На допомогу викладачам філософії і наукового комунізму

<i>Алмашій А. С.</i> (Ужгород) — Структура соціалістичної суспільної свідомості	86
<i>Шморган О. О.</i> — Методологічна функція категорії «суспільно-економічна формація» у соціальному пізнанні	93

З історії вітчизняної філософії

<i>Блудов Я. С.</i> (Харків) — Про розвиток марксистсько-ленінської філософії на Україні в 20—30-ті роки (продовження)	102
--	-----

Критика буржуазної ідеології

<i>Ігнатів В. О., Сосна В. П.</i> — Критика буржуазної доктрини «національних моделей» соціалізму	106
---	-----

Наукове життя

<i>Піча В. М.</i> (Львів) — Молодь і проблеми естетичного виховання	114
---	-----

Рецензії

<i>Дученко М. В., Тарасенко М. О.</i> — Світогляд — діалектика — категорії	118
<i>Черняк В. С.</i> (Москва) — Фундаментальні проблеми марксистсько-ленінської гносеології	121
<i>Парнюк М. О., Мельникова Н. І.</i> — Ідеологія як фактор соціальної детермінації пізнання	125
<i>Огородник І. В., Микитенко Д. А.</i> — Людина як предмет філософського і природничонаукового дослідження	126
<i>Авілкін П. З.</i> (Первомайськ), <i>Ларіонова О. Т.</i> (Первомайськ), <i>Свищула І. В.</i> (Первомайськ) — Соціально-психологічні аспекти науково-технічної революції	127

Наші автори

СОДЕРЖАНИЕ

ЖИЗНЕННАЯ СИЛА ЛЕНИНСКИХ ИДЕЙ. В. И. Ленин о социалистической дисциплине, с. 3. Рыбаков В. В. (Донецк). XXVI съезд КПСС о возрастании общего образования и формировании рабочего нового типа, с. 9. Олийниченко Н. Д., Поночевный М. И. Ленинские идеи о шефстве города над селом, с. 16. ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. Шумилина О. К. (Симферополь), Шумилин А. Т. (Симферополь). Развитие социалистического быта, с. 27. ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ ЧЕЛОВЕКА. Лысенко А. А. Деятельность и творчество, с. 35. МИРОВОЗРЕНЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИАЛЕКТИКИ. Ищенко Ю. А. Ленинский анализ социальной формы движения, с. 45. Звиглянич В. А. Типологический анализ сущности и видимости, с. 54. Починок Б. В. (Черновцы). Проблема причинности в исторических типах мировоззрения, с. 66. \diamond Малахов В. А. Ценность как категория теории культуры, с. 76. В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯМ ФИЛОСОФИИ И НАУЧНОГО КОММУНИЗМА. Алмаший А. С. (Ужгород). Структура социалистического общественного сознания, с. 86. Шморган А. А. Методологическая функция категории «общественно-экономическая формация» в социальном познании, с. 93. ИЗ ИСТОРИИ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ФИЛОСОФИИ. Блудов Я. С. (Харьков). О развитии марксистско-ленинской философии на Украине в 20—30-е годы (продолжение), с. 102. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. Игнатов В. А., Сосна В. П. Критика буржуазной доктрины «национальных моделей» социализма, с. 106. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. Пича В. М. (Львов). Молодежь и проблемы эстетического воспитания, с. 114. РЕЦЕНЗИИ. Дученко Н. В., Тарасенко Н. А. Мировоззрение — диалектика — категории, с. 118. Черняк В. С. (Москва). Фундаментальные проблемы марксистско-ленинской гносеологии, с. 121. Парнюк М. А., Мельникова Н. И. Идеология как фактор социальной детерминации познания, с. 125. Огородник И. В., Микитенко Д. А. Человек как предмет философского и естественнонаучного исследования, с. 126. Авилкин П. З. (Первомайск), Ларионова Е. Т. (Первомайск), Свистула И. В. (Первомайск). Социально-психологические аспекты научно-технической революции, с. 127. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

VITAL STRENGTH OF LENIN'S IDEAS. V. I. Lenin on Socialist Discipline, p. 3. Rybakov V. V. (Donetsk). The 26th CPSU Congress on a Rise of General Education and Moulding of a New Worker, p. 9. Oliylichenko N. D., Ponochevny M. I. Lenin's Ideas Concerning City Patronage of a Village, p. 16. CHARACTERISTIC FEATURES OF THE SOCIALIST WAY OF LIFE. Shumilina O. K. (Simferopol), Shumilin A. T. (Simferopol). Development of a Socialist Mode of Life, p. 27. PROBLEMS OF MOULDING MAN. Lysenko A. A. Activity and Creation, p. 35. WELTANSCHAUUNG ASPECTS OF MATERIALIST DIALECTICS. Ishchenko Yu. A. Lenin's Analysis of a Social Form of Movement, p. 45. Zviglyanich V. A. Typological Analysis of the Essence and Semblance, p. 54. Pochinok B. V. (Chernovtsy). A Problem on Causality in Historical Types of Weltanschauung, p. 66. \diamond Malakhov V. A. Value as a Category of the Theory of Culture, p. 76. AID TO TEACHERS OF PHILOSOPHY AND SCIENTIFIC COMMUNISM. Almashy A. S. (Uzhgorod). Structure of Socialist Social Consciousness, p. 86. Shmorган A. A. Methodological Functions of the «Socio-Economic Formation» Category in Social Cognition, p. 93. FROM THE HISTORY OF HOME PHILOSOPHY. Bludov Ya. S. (Kharkov). On Development of Marxist-Leninist Philosophy in the Ukraine in 1920s-1930s (to be continued), p. 102. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. Ignatov V. A., Sosna V. P. Criticism of Bourgeois Doctrine on «National Models» of Socialism, p. 106. SCIENTIFIC LIFE. Picha V. M. (Lvov). The Youth and Problem of Aesthetic Education, p. 114. REVIEWS. Duchenko N. V., Tarasenko N. A. Weltanschauung — Dialectics — Category, p. 118. Chernyak V. S. (Moscow). Fundamental Problems of Marxist-Leninist Gnosiology, p. 121. Parnyuk M. A., Melnikova N. I. Ideology as a Factor of Social Determination of Cognition, p. 125. Ogorodnik I. V., Mikitenko D. A. Man as a Subject of Philosophical and Natural Scientific Research, p. 126. Avilkin P. Z. (Pervomaik), Lariionova E. T. (Pervomaik), Svistula I. V. (Pervomaik). Socio-Psychological Aspects of Scientific and Technological Revolution, p. 127. OUR AUTHORS.

В. І. ЛЕНІН ПРО СОЦІАЛІСТИЧНУ ДИСЦИПЛІНУ

Головним змістом діяльності партії і народу на сучасному етапі є, як підкреслив у доповіді «60 років СРСР» Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, «вдосконалення розвинутого соціалізму»¹. Висунуті партією завдання «першорядні і для країни життєво важливі»². Від їх розв'язання залежить дальший прогрес усіх сфер соціалістичного способу життя.

Ці завдання стосуються практично кожної галузі суспільного виробництва і потребують значної його інтенсифікації, досконалішої організації праці, поліпшення всієї системи управління, прискорення економічного і соціального прогресу. Для їх успішного розв'язання треба зробити чимало. Однак починати тут треба, зазначив на зустрічі з московськими верстатобудівниками товариш Ю. В. Андропов, саме з дисципліни, бо це, говорячи ленінськими словами, та вирішальна ланка, вхопившись за яку, можна витягнути весь ланцюг³. Виняткова роль дисципліни за умов соціалізму спричинена тим, що вона є невід'ємним компонентом свідомої організації суспільного життя, стосується будь-якої його галузі, кожного працівника, слугує важливим засобом зміцнення і вдосконалення соціалістичного способу життя.

Поліпшення суспільної дисципліни й організованості за соціалізму — процес, що характеризує весь період його становлення і розвитку. На різних історичних етапах він набуває певних особливостей. Зокрема, якщо раніше вдосконалення дисципліни розглядалось як похідне, залежне від інших економічних і соціально-політичних завдань, то нині — як одна з вирішальних передумов піднесення ефективності всього суспільного виробництва і управління, зміцнення суспільного порядку. Сьогодні це питання стоїть передусім як важлива соціальна проблема, для розв'язання якої слід використовувати поряд з економічними важелями соціальні і, зокрема, соціально-психологічні чинники, мобілізуючий вплив громадської думки трудових колективів, щоб повсюдно вкорінювати психологію дисциплінованості, традиції дисциплінованості, звичку працювати дисципліновано.

Особливу увагу проблемі зміцнення і вдосконалення дисципліни приділив листопадовий (1982 р.) Пленум ЦК КПРС, на якому була викладена широка програма дій і заходів, націлених на істотне піднесення рівня трудової, виконавської, планової і фінансової, державної і партійної дисципліни. Вона спрямовує не тільки на вдосконалення дисципліни як певного порядку, а й на виховання самодисципліни як високосвідомого, позитивного особистісного ставлення до цього порядку, прагнення сприяти передусім суспільному інтересові, дбати про загальний добробут.

«Чому на Пленумі ЦК КПРС так гостро було поставлено питання про трудову дисципліну? — говорив на зустрічі з московськими верстатобудівниками товариш Ю. В. Андропов. — Насамперед — це висока життя. Тому що без належної дисципліни — трудової, планової, державної — швидко вперед ми їти не зможемо. Наведення порядку справді не вимагає будь-яких капіталовкладень, а ефект дає величезний... Мова йде про серйозне ставлення до всіх аспектів виробничої

¹ Рад. Україна, 1982, 22 груд.

² Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 22 листоп. 1982 р. — Комуніст України, 1982, № 12, с. 19.

³ Див.: Рад. Україна, 1983, 1 лют.

дисципліни... Треба, щоб в усіх ланках нашого виробництва виявився ефект від підвищення дисципліни.

Нам потрібна свідомо робітнича дисципліна, така, яка рушила б уперед виробництво. Нам треба наповнити боротьбу за дисципліну великим змістом, зв'язати її безпосередньо з виконанням виробничих завдань, тоді не буде, так би мовити, пустого вихлопу. Тоді буде виконано те, що намітів листопадовий Пленум Центрального Комітету партії»⁴.

Комуністична партія на всіх етапах будівництва нового суспільства приділяла неослабну увагу зміцненню і вдосконаленню свідомої дисципліни. Її теоретичні основи були розроблені В. І. Леніним. Під його керівництвом більшовицька партія розпочала її практичне втілення в життя Радянської країни. Реальний соціалізм нагромадив величезний досвід організації суспільної праці, до розвитку свідомої трудової дисципліни докладають зусиль усі трудящі і насамперед — робітничий клас СРСР. На основі ленінських ідей і принципів партія творчо осмислює цей досвід, накреслює нові рубежі й цілі щодо зміцнення і вдосконалення соціалістичної дисципліни.

Партійна політика в цій галузі ґрунтується на марксистсько-ленінському вченні про свідому дисципліну як одну з відмітних ознак комуністичної формації, на розумінні і використанні її як ефективного способу творення нового суспільства, що дає можливість з'єднувати масову ініціативу, широку соціально-перетворюючу діяльність трудящих із чіткою впорядкованістю механізму державного (суспільного) управління.

В. І. Ленін відзначав, що основні особливості соціалістичної дисципліни спричинені її класовим, пролетарським характером, зростаючою роллю суб'єктивного фактора в суспільному розвитку. «Кріпосницька організація суспільної праці, — підкреслював В. І. Ленін, — трималась на дисципліні палки, при крайній темноті й забитості трудящих, яких грабувала і з яких знущалась жменька поміщиків. Капіталістична організація суспільної праці трималась на дисципліні голоду, і величезна маса трудящих, незважаючи на весь прогрес буржуазної культури і буржуазної демократії, залишалась в найбільш передових, цивілізованих і демократичних республіках темною й забитою масою найманих рабів або задавлених селян, яких грабувала і з яких знущалась жменька капіталістів. Комуністична організація суспільної праці, до якої першим кроком є соціалізм, тримається і чим далі, тим більше триматиметься на вільній і свідомій дисципліні самих трудящих...»⁵ Її носієм і провідником є пролетаріат — клас, перед яким після зруйнування капіталістичного ладу постає проблема встановлення нового суспільного порядку, нових відносин між людьми, нової дисципліни⁶. «Старе джерело дисципліни, капітал, ослаблене, старе джерело об'єднання — зникло. Ми повинні створити дисципліну іншу, інше джерело дисципліни і об'єднання»⁷. І це — надзвичайно складне, всесвітньо-історичне завдання, наголошував В. І. Ленін, тут потрібні організуючі зусилля пролетаріату, щоб застосувати організаційну і моральну силу нової влади і створити нові форми заохочення до праці, підпорядкування трудовій дисципліні⁸. Йдеться, отже, про дійову й широку систему економічних і соціально-політичних, ідеологічних і культурних, адміністративних і педагогічних заходів, покликану

⁴ Там же.

⁵ Ленін В. І. Великий почин. — Повне збір. творів, т. 39, с. 13.

⁶ Див.: Ленін В. І. Доповідь РНК на V Всеросійському з'їзді Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, 5 лип. 1918 р. — Там же, т. 36, с. 471.

⁷ Ленін В. І. Доповідь ЦК IX з'їзду РКП(б), 29 берез. 1920 р. — Там же, т. 40, с. 237.

⁸ Див.: Ленін В. І. Промова на III Всерос. з'їзді проф. спілок, 7 квіт. 1920 р. — Там же, т. 40, с. 288.

сформувати свідому самодисципліну, зробити її нормою і звичкою всіх трудящих мас. Саме в такому плані В. І. Ленін вказував, що «для соціалізму головна трудність полягає в забезпеченні дисципліни праці»⁹, маючи на увазі складність переходу до усвідомленої трудової самодисципліни і необхідність у зв'язку з цим вчасно і ефективно вдосконалювати численні компоненти організації суспільної праці з допомогою «влади праці» (В. І. Ленін), тобто з допомогою державних і громадських організацій, трудових колективів, сили громадської думки, виховних та інших заходів.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що вдосконалення соціалістичної дисципліни зовсім не тотожне застосуванню самих тільки санкцій. Він був непримиренний до порушників дисципліни, вимагав суворо карати тих, хто ухиляється від додержання встановленого порядку, не бореться проти дезорганізації. Водночас він пропонував і допомогти працівникові, навчити його працювати, роз'яснити, переконати. Дисципліна — не тільки якісна соціальна характеристика діяльності людини, а й підсумковий вияв її світогляду, психології, її життєвої позиції. Отже, в її вдосконаленні величезна роль належить ідейній, політико-виховній роботі. Соціалістична дисципліна неодмінно потребує її повного усвідомлення, адже, підкреслював В. І. Ленін, «безідейна організованість — нісенітниця»¹⁰. Становлення і розвиток нової дисципліни, попереджав він, гальмується і гальмуватиметься ще певний час пережитками минулого, проти яких треба рішуче боротися, мобілізувати агітацію і пропаганду. «Ворог, про якого я говорив, це стихія дрібного власника, який живе однією думкою: «урвав, що можна, а там — хоч трава не росте», — зазначав В. І. Ленін, — цей ворог сильніший за всіх Корнілових, Дутових і Каледіних, взятих разом»¹¹, однак і його можна перемогти, якщо вести систематичну роз'яснювальну, виховну роботу. «Перемога над власною косністю, розпущеністю, дрібнобуржуазним егоїзмом» дасть нам можливість, пише В. І. Ленін, створити, зміцнити і розвивати нову суспільну дисципліну. І тільки тоді «комунізм стане справді непереможним»¹².

Виховання є, отже, головним і переважачим засобом впровадження і розвитку дисципліни¹³, бо за соціалізму вона переростає свої традиційні соціально-історичні рамки примусу, насильства і стає синонімом вільної, усвідомленої самодіяльності трудящих мас. Ми, власне, тому й говоримо «нова дисципліна», що вона і формувалася, і розвивається як свідомий, добровільний вибір кожною людиною її способу життя, як діяльність, відповідна загальноприйнятим в радянському суспільстві нормам і правилам поведінки і співжиття, ідеології і моралі.

Соціалізм застосовує широкий спектр засобів впливу на людину, для того щоб виховати у кожного працівника свідоме (комуністичне) ставлення до праці як до самоздійснення людини, щоб закріпити в міцні форми повсякденної трудової дисципліни усе те, що завойовано соціалізмом. Це — найважча, але й найблагородніша, вказує В. І. Ленін, робота: «будувати нову дисципліну праці, будувати нові форми суспільного зв'язку між людьми, будувати нові форми і прийоми залу-

⁹ Ленін В. І. Доповідь про чергові завдання Радянської влади на засіданні ВЦВК, 29 квіт. 1918 р. — Там же, т. 36, с. 245.

¹⁰ Ленін В. І. Боротьба з кадетствующими с.-д. і партійна дисципліна. — Там же, т. 14, с. 116.

¹¹ Ленін В. І. Промова в Московській Раді робітничих, селянських депутатів, 23 квіт. 1918 р. — Там же, т. 36, с. 222.

¹² Ленін В. І. Великий почин. — Там же, т. 39, с. 5—6.

¹³ Показово, що заходи по формуванню трудової дисципліни прямо були залічені В. І. Леніним, зокрема в його «Десяти тезах про Радянську владу», підготовлених до VII екстреного з'їзду РКП(б), і до «галузї педагогічної» (т. 36, с. 72).

чення людей до праці...»¹⁴ Соціалістична дисципліна ґрунтується на довірі до організованості трудящих, це — «дисципліна товариська, дисципліна всілякої поваги, дисципліна самостійності та ініціативи в боротьбі»¹⁵. Разом з тим вона безумовно підпорядкована єдиній волі, єдності дій, єдності практичного виступу і потребує високої відповідальності кожного працівника за ефективність і якість свого трудового внеску.

Нове суспільство будують одностайні, свідомо й добровільно організовані. Отож, відступ від соціалістичної дисципліни так чи інакше є в кінцевому підсумку і відступом від соціалізму, що за сучасних умов так само неприпустимо, як і в перші пожовтневі роки. «...Треба не гаючись ополчитися проти проявів безгосподарності і недбайливості, марнотратства і недбалства»¹⁶, — наголосив на листопадному (1982 р.) Пленумі ЦК Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький.

Настанови партії щодо додержання пріоритету загальнодержавних і суспільних інтересів, боротьби з бюрократизмом, місництвом — чіткі і принципово рішучі. І це зрозуміло, бо, як підкреслив товариш Ю. В. Андропов на зустрічі з московськими верстатобудівниками, порушення соціалістичної дисципліни позначаються на темпах розвитку суспільного виробництва, на зміцненні економічного й оборонного потенціалу країни, не сприяють піднесенню її міжнародного авторитету, а в кінцевому підсумку знижують і рівень добробуту населення. «Ми втрачаємо мільйони людино-годин за рахунок відлучок з виробництва, перекурів, прогулів, та ще хтось працює абияк... Прогульник, бракороб, ледар завдають шкоди не стільки собі, скільки колективу, всьому суспільству в цілому»¹⁷.

Партія закликає покінчити з будь-якими формами порушення дисципліни — розхристаністю, безгосподарністю, неробством, бюрократизмом, з невмінням чи небажанням працювати з повною віддачею. В цьому дістає свій закономірний розвиток висунуте свого часу В. І. Леніним положення про те, що зміцнення свідомої трудової дисципліни трудящих є виявом їхньої класової боротьби, яка, зокрема, полягає у створенні якісно вищої, ефективнішої, ніж за капіталізму, організації суспільної праці. Розгортаючи «хрестовий похід проти дезорганізації»¹⁸, здійснюючи своє найголовніше — організаційне — завдання, робітничий клас, трудящі повинні «вчитися працювати», вести якнайсуворіший всенародний облік і контроль за виробництвом і розподілом, боротися з ворожими соціалізму «прихідцями», «які тепер хотіли б ставитися до народної фабрики, до фабрики, що перейшла у власність народу, як і раніше, з точки зору єдиного помислу: «урвати шматок якнайбільший і втекти»¹⁹.

Такі антиподи соціалізму можна подолати лише за безпосередньої активної участі трудящих. Ця боротьба передбачає поряд із санкціями постійне здійснення цілеспрямованої роботи «налагодження надзвичайно складної і тонкої сітки нових організаційних відносин...»²⁰ Висуваючи небувалі за масштабністю й складністю соціальні завдання, соціалізм формує разом з тим і сили, здатні їх розв'язати.

¹⁴ Ленін В. І. Від зруйнування вікового укладу до творення нового. — Там же, т. 40, с. 299.

¹⁵ Ленін В. І. Доповідь РНК на V Всеросійському з'їзді Рад... — Там же, т. 36, с. 471.

¹⁶ Щербицький В. В. Про завдання партійних організацій республіки по виконанню рішень листопадового (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС і плану економічного і соціального розвитку на 1983 рік. — Комуніст України, 1982, № 12, с. 36.

¹⁷ Рад. Україна, 1983, 1 лют.

¹⁸ Ленін В. І. Промова на II Всеросійському з'їзді комісарів праці, 22 трав. 1918 р. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 348.

¹⁹ Ленін В. І. Як організувати змагання. — Там же, т. 35, с. 193.

²⁰ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Там же, т. 36, с. 161.

Для цього новий лад створює якнайсприятливіші умови. Даючи владу народеві, будучи сам живою творчістю мас²¹, соціалізм організує небачений в історії розгалужений механізм формування і розвитку свідомої суспільної дисципліни, де основною рушійною і перетворюючою силою виступає революційний ентузіазм і підприємливість сотень тисяч і мільйонів трудящих, їхня енергія і сміливий почин. Керівна і організуюча роль тут належить свідомому авангарду робітничого класу — Комуністичній партії. Її осередки є опорними пунктами нової дисципліни, а свідомою самодисципліною комуніста — практичним підтвердженням її загальносуспільної значущості. Зміцнення і вдосконалення соціалістичного суспільного порядку, підкреслював В. І. Ленін, є органічним продовженням і розвитком принципів і традицій партійної дисципліни, яка тримається на свідомості і високому розумінні кожним комуністом свого обов'язку, на відданості справі революції і вмінні з'єднати свої зусилля з зусиллями інших, організовуватися й організовувати інших. «Після рішення компетентних органів,— підкреслював В. І. Ленін,— ми всі, члени партії, діємо як один»²².

Комуністична партія здійснює політичне керівництво процесом зміцнення і вдосконалення суспільної дисципліни, дбає про поєднання масової творчої ініціативи трудящих з планомірним поліпшенням діяльності державних і громадських організацій, господарських та інших органів, про підвищення дієвості контролю й перевірки виконання. Для цього вона організує, спрямовує, координує широкий, справді всенародний рух за зміцнення і вдосконалення свідомої трудової дисципліни, підтримує і пропагує передовий досвід і численні ініціативи трудящих в ефективній і якісній організації праці. Саме з колективного досвіду творення нової дисципліни викристалізовується знання, необхідне для соціалістичного (комуністичного) будівництва,— знання, яке, у свою чергу, перетворюється на управлінські директиви й організаційні заходи, стає засобом виховання трудящих мас.

Зміцнення дисципліни стосується кожної ділянки і матеріального, і духовного виробництва. Надзвичайно актуальне воно і щодо науки, де постає важлива проблема підтримання творчого, пошукового начала — зразковим виробничим порядком. Боротьба за ефективність і якість дослідницької роботи, планування й виконання актуальної тематики, швидке впровадження досягнень науки у виробництво — усе це завдання, успішне розв'язання яких потребує високої свідомої самодисципліни кожного науковця.

Вирішальною передумовою «абсолютно дружньої роботи» (В. І. Ленін) є своєчасна, точна і правдива оцінка досягнутого, основою якої слугує критика і самокритика. «Це цікаво і важливо не тільки з точки зору теоретичної правди, а й з практичного боку,— підкреслював В. І. Ленін.— Не можна навчитися розв'язувати свої завдання новими прийомами сьогодні, якщо нам вчорашній досвід не відкрив очей на неправильність старих прийомів»²³. Цього принципу В. І. Ленін дотримувався неухильно, до цього він закликав усіх комуністів, широкі маси трудящих. Соціалізм будується вперше в історії, вказував він, і цілком природно, що в цій новій, надзвичайно складній справі є й недоліки. «Відкрито визнати помилку, розкрити її причини, проаналізувати обстановку, яка її породила, обговорити уважно засоби виправити помилку — оце ознака серйозної партії, оце виконання нею

²¹ Див.: *Ленін В. І.* Засідання ВЦВК, 4 листоп. 1917 р. Відповідь на запитання лівих есерів.— *Там же*, т. 35, с. 53.

²² *Ленін В. І.* Боротьба з кадетствующими с.-д...— *Там же*, т. 14, с. 118.

²³ *Ленін В. І.* Доповідь про нову економічну політику на VII Московській губпартконференції.— *Там же*, т. 44, с. 196.

своїх обов'язків, оце — виховання і навчання *класу*, а потім і *маси*»²⁴. Критика і самокритика політично загартовують будівників нового суспільства, слугують їм засобом і соціального пізнання і практичного творення, виховання і самоконтролю. Це — обов'язковий курс «школи управління» соціалістичним суспільством для мільйонів трудівників, кожен з яких повинен вміти правильно і ефективно застосовувати критику і самокритику, пам'ятаючи, що «робота справжнього будівництва — це є застосування критики і її зміст»²⁵.

Як зазначає товариш Ю. В. Андропов у статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР», наша партія приділяє повсякденну увагу розвитку творчої самодіяльності трудящих, їх соціальної активності, бо ця активність та ініціатива визначають на ділі реальність наших планів, є запорукою здійснення програми комуністичного будівництва. «Смисл зусиль партії щодо поліпшення управління, підвищення організованості, діловитості, планової, державної і трудової дисципліни полягає не тільки в тому, щоб позбутися певних недоліків і труднощів, що само по собі має величезне значення, а й у тому, щоб у кінцевому підсумку ще більше зміцнити ті основи, на яких ґрунтується соціалістичний спосіб життя»²⁶.

Соціалістична дисципліна, отже, постає як масова соціальна творчість, здійснювана якнайдемократичнішим способом, зусиллями всього народу; як вияв колективного розуму, досвіду і волі трудящих, їхньої високої політичної свідомості. Розвинутий соціалізмом колективний і колективістський характер свідомої дисципліни є запорукою дальшого всебічного і планомірного вдосконалення усіх сфер соціалістичного способу життя.

* * *

Указання Коммунистической партии об укреплении и развитии социалистической дисциплины основываются на ленинском теоретическом наследии, творчески развивают идеи и принципы, выдвинутые В. И. Лениным.

В статье анализируются ленинские основоположения о сознательной самодисциплине как основе общественной дисциплины, присущей социализму.

²⁴ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Там же, т. 41, с. 38.

²⁵ Ленін В. І. Наше зовнішнє і внутрішнє становище...— Там же, т. 42, с. 36.

²⁶ Андропов Ю. В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР.— Коммунист, 1983, № 3, с. 16.

XXVI З'ЌД КПРС ПРО ЗРОСТАННЯ ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ І ФОРМУВАННЯ РОБІТНИКА НОВОГО ТИПУ

За умов зрілого соціалізму дедалі міцнішим стає взаємозв'язок прогресу економіки з соціально-політичним і духовним життям суспільства. Соціальна політика партії спрямована на забезпечення дальшого зростання добробуту радянських людей на основі сталого, поступального розвитку народного господарства, прискорення науково-технічного прогресу, переведення економіки на інтенсивний шлях розвитку, більш раціонального використання виробничого потенціалу країни. Великою мірою розв'язання цих завдань залежить від підготовки відданих справі кадрів, їхньої ідейно-політичної зрілості, освіченості і професійної кваліфікації, зміцнення дисципліни і піднесення виробничої і соціальної активності трудящих. На листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов підкреслював, що необхідно створити такі економічні і організаційні умови, які стимулювали б якісну, продуктивну працю, ініціативу і підприємливість. «Тепер особливо важливо і потрібно, щоб кожний трудящий розумів, що виконання плану залежить і від його трудового вкладу, щоб усі добре розуміли ту просту істину, що чим краще ми будемо працювати, тим краще будемо жити»¹. Отже, важливо якнайповніше використовувати наявні можливості, зокрема у питаннях вдосконалення соціально-класової структури суспільства, формування робітника нового типу.

Завдання формування робітника нового типу, що має високу професійну підготовку, глибокі знання з суміжних спеціальностей, широкий кругозір, набувають особливого звучання у зв'язку з потребою переведення всіх галузей народного господарства на передові рубежі науки і техніки. «Сьогодні, заглядаючи вперед на п'ять, на десять років, ми не можемо забувати, що саме в ці роки закладатиметься і створюватиметься народногосподарська структура, з якою країна вступить у двадцять перше століття. Вона повинна втілювати основні риси й ідеали нового суспільства, бути в авангарді прогресу, уособлювати собою інтеграцію науки і виробництва, непорушний союз творчої думки і творчої праці»²,— зазначалось на XXVI з'їзді КПРС. Це орієнтує на мобілізацію виробничого потенціалу нашої країни, забезпечення підготовки висококваліфікованих, освічених, ідейно-політично зрілих робітників.

У формуванні робітника нового типу на нинішньому етапі розвитку суспільства зрілого соціалізму велике значення має дальший розвиток соціалістичних виробничих відносин, прискорення науково-технічного прогресу, поліпшення ідейно-виховної роботи. Органічне поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалістичного способу господарювання вимагає не лише розвитку професійних якостей робітника, але й розвитку його як особистості. Зміни в характері і змісті фізичної і розумової праці, що відбуваються під впливом НТР, зумовлюють зрушення у духовному обличчі сучасного робітника, стимулюють піднесення його освітнього і культурного рівня. Остання

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 22 листоп. 1982 р.— Рад. Україна, 1982, 23 листоп.

² Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 52—53.

обставина актуалізує питання, які стосуються дослідження науково-управлінського аспекту формування нових соціально-професійних рис робітників. Разом з тим це привертає увагу до з'ясування конкретних механізмів впливу освітнього рівня на виховання робітника нового типу. На нашу думку, в працях з наукового комунізму цьому питанню приділена недостатня увага. Здебільшого висвітлювались загальні проблеми, що пов'язані з соціально-класовою структурою суспільства і місцем у ній робітничого класу, його кількісними і якісними змінами за зрілого соціалізму, соціальною і професійною структурою, вдосконаленням соціалістичних суспільних відносин і підвищенням ролі робітничого класу як провідної соціально-політичної сили в будівництві комунізму. Значна кількість досліджень присвячена таким аспектам його виробничої діяльності, як боротьба за високу продуктивність праці, ефективність виробництва, виконання і перевиконання народногосподарських планів, розвиток соціалістичного змагання, прискорення науково-технічного прогресу та ін. Ще один великий регіон праць охоплює питання суспільно-політичної активності робітничого класу, його участі у тих чи тих сферах громадського життя, в управлінні суспільством.

Все це зумовлює актуальність дальшого осмислення впливу духовних факторів на формування особистості робітника, і серед них — загальної освіти. Ця важлива соціально-політична проблема відображена лише в окремих розділах праць, які висвітлюють ширше коло питань³. Однак і тут зазначена проблема аналізується під специфічним кутом зору, а саме з погляду загальної мети дослідження. Тому, наприклад, зростання загальної освіти розглядається лише з кількісного боку (його зв'язок із соціальними зрушеннями в соціально-класовій структурі і формуванням нового типу робітника виходить у даному випадку за межі аналізу⁴) або в плані діяльності партійних організацій, трудових колективів, що спрямовують свої зусилля на його розв'язання⁵. Поза увагою дослідників, на жаль, лишаються і такі важливі питання, як роль загальної освіти в соціальних змінах, що відбуваються всередині робітничого класу, подолання істотних відмінностей між працівниками фізичної і розумової праці як передумова формування робітника нового типу.

Становлення нових соціально-професійних якостей робітника і формування його як особистості нового, соціалістичного типу спирається на певний культурно-технічний рівень розвитку суспільства. За соціалізму зростання цього рівня відбувається мірою розгортання науково-технічної революції, поєднання її досягнень з перевагами соціалістичної системи господарювання, вдосконалення організації управління процесами НТР і дістає своє вираження, зокрема, в оволодінні робітниками певними технічними і загальнокультурними знаннями, нагромадженим суспільством виробничим досвідом.

Культурно-технічний розвиток сучасного робітника має неодмінною передумовою загальноосвітню підготовку. Зростання загальноосвітнього і культурного рівня трудящих основоположники марксизму-ленінізму розглядали як важливе завдання комуністичного будівництва. В. І. Ленін зазначав, що після перемоги соціалістичної революції на перший план висувається корінне завдання «створення вищого, ніж

³ Див., напр.: *Партия и рабочий класс в условиях строительства коммунизма*. М., 1973. 303 с.; *Рабочий класс и мировой революционный процесс*. М., 1975. 362 с.; *Социальная структура развитого социалистического общества в СССР*. М., 1976. 224 с.; *Социальное развитие рабочего класса СССР*. М., 1977. 287 с.; *Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма*. М., 1979. 432 с.; *Клапчук С. Н.* Подготовка квалифицированных рабочих — важное направление кадровой политики КПСС. К., 1981. 158 с. та ін.

⁴ Див.: *Социальная политика КПСС в условиях развитого социализма*, с. 123—181.

⁵ Див.: *Клапчук С. Н.* Згад. праця, с. 29.

капіталізм, суспільного укладу, а саме: підвищення продуктивності праці», умовою якого є «освітнє і культурне піднесення маси населення»⁶. Разом з тим він підкреслював, що рівень і характер освіти залежать від рівня розвитку суспільного виробництва, культури, форм і методів ідеологічної роботи⁷.

У суспільстві розвинутого соціалізму загальноосвітній процес має науково керований характер. Це визначається насамперед завданням соціальної політики партії, спрямованої на піднесення активності трудящих у виконанні народногосподарських планів, прискорення науково-технічної революції, збагачення духовного життя радянської людини. На XXVI з'їзді партії зазначалось: «Відомими є успіхи радянської системи вищої і середньої спеціальної освіти. Тільки за останні п'ять років вона дала нашому народному господарству 10 мільйонів кваліфікованих спеціалістів». Водночас підкреслювалась необхідність рішучого поліпшення якості викладання, всебічного зміцнення його зв'язку з виробництвом. «Повніше треба використовувати науковий потенціал вузів, в яких зосереджена майже половина всіх наших докторів і кандидатів наук. Разом з розвитком народного господарства змінюється і попит на кадри тієї чи іншої спеціальності. А значить, і система планування підготовки кадрів у вузах повинна чутливо реагувати на ці зміни»⁸. В документах партійних з'їздів, рішеннях пленумів ЦК, постановках партії і уряду міститься глибокий марксистсько-ленінський аналіз сутності процесів, що відбуваються в сфері освіти, розкриваються чергові і перспективні завдання вищої школи. За останні роки прийнято постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про підвищення ефективності науково-дослідницької роботи у вищих учбових закладах», «Про дальший розвиток вищої школи і підвищення якості підготовки спеціалістів».

Уже в перші роки Радянської влади, незважаючи на великі труднощі політичного, господарського, воєнного характеру, Комуністична партія і Радянський уряд розпочали велику роботу в галузі культурного будівництва. Першочергове завдання тут становила боротьба з неписьменністю. 26 грудня 1919 року за підписом В. І. Леніна було видано декрет, який зобов'язував все населення віком від 8 до 50 років навчатися грамоти, а згодом декретом Ради Народних Комісарів створено спеціальний орган при Наркомосі РРФСР — Всеросійську надзвичайну комісію по ліквідації неписьменності (аналогічні комісії створювались у всіх губерніях, повітах, волостях).

Наслідком усієї велетенської культурно-освітньої роботи стало те, що на кінець першої п'ятирічки письменність населення становила 90 проц., а на час повної побудови соціалізму в СРСР вона сягнула практично 100 проц.

В «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року» визначені нові завдання дальшого піднесення загальноосвітнього і культурного рівня радянських людей. З цією метою передбачено «забезпечити дальший розвиток системи народної освіти, повніше задоволення потреб країни у спеціалістах і кваліфікованих робітниках... Підготувати приблизно 10 млн. спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою. Здійснити заходи по підвищенню якості підготовки спеціалістів і поліпшенню їх використання в народному господарстві»⁹.

⁶ Ленін В. І. Чергові завдання Радянської влади. — Повне зібр. творів, т. 36, с. 176, 177.

⁷ Ленін В. І. Промова на III Всеросійській нараді позашкільної освіти. — Там же, т. 40, с. 157—158.

⁸ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 72.

⁹ Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року. — В кн.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 216.

Освіта є необхідною умовою всебічного розвитку особи. А. В. Луначарський зазначав, що освіта — це, по-перше, перетворення самої людини, наближення її до того образу, який вона обирає своїм ідеалом. По-друге, це набуття знань, навичок і вмінь людиною і суспільством в цілому. По-третє, освіта — це перетворення середовища, що оточує людину. Разом з тим освіта виступає як соціально спрямований процес, який трансформує духовні цінності людства в певні установки життєдіяльності особи. У виступі на III Всеросійському з'їзді РКСМ В. І. Ленін, ставлячи перед молоддю завдання вчитися комунізму, вмінню виробляти самі комуністичні погляди, зазначав: «Комуністом стати можна тільки тоді, коли збагатити свою пам'ять знанням всіх тих багатств, які виробило людство»¹⁰.

За умов науково-технічної революції система освіти набуває інтенсивного характеру розвитку. Це пов'язано як з прогресом науки й техніки в цілому, так і з необхідністю якнайшвидшого впровадження досягнень НТР у виробництво. «Наука і її практичне застосування в житті розвиваються тепер такими темпами, за яких багато що з навіть недавно знайденого, відкритого нерідко застаріває раніше, ніж потрапляє в підручники та курси лекцій... Коли б людина, що закінчила вуз п'ятнадцять — двадцять років тому, не продовжувала займатися самоосвітою, вона була б у наші дні безнадійно відсталим працівником»¹¹. У зв'язку з цим на систему народної освіти покладаються нові відповідальні завдання.

Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР передбачили підвищення ефективності роботи всіх ланок і форм освіти та підготовки кадрів, зокрема «ефективність використання наукового потенціалу вищих навчальних закладів для розв'язання народногосподарських завдань. Удосконалити підготовку, підвищення кваліфікації та атестацію наукових і науково-педагогічних кадрів»¹². Важливі завдання поставлені перед мережею професійно-технічних закладів як найважливішим джерелом поповнення народного господарства кадрами робітників: «Довести випуск кваліфікованих робітників з цих навчальних закладів за 1981—1985 роки до 13 млн. чоловік, збільшити випуск кваліфікованих робітників з середньою освітою в 1,6 раза»¹³.

Характер освіти за умов НТР передбачає як свій необхідний момент самоосвіту — потребу і вміння самостійно поповнювати знання, оволодівати певними професійними навичками. Це є запорукою підвищення загальноосвітнього рівня робітників, їх творчого ставлення до праці, дальшого розвитку винахідництва і раціоналізаторства, а отже, й інтенсифікації технічного переозброєння виробництва. Соціальна політика партії спрямована на дедалі ширше розгортання масової творчості винахідників і раціоналізаторів, посилення ролі науково-технічних товариств у вдосконаленні технології виробництва. Розвиткові цих процесів сприяло введення обов'язкової загальної середньої освіти, в результаті якого загальноосвітній рівень робітничого класу зріс з 59 проц. у 1970 до 78,7 проц. у 1981 році¹⁴.

Значні успіхи в забезпеченні загальної середньої освіти має Донецька область. Нині тут рівень загальної освіти робітників у середньому не тільки відповідає вимогам виробництва, але й випереджає їх. Якщо розглянути різні категорії робітників, то «надмірний» освітній рівень характеризуватиме тих, які мають низьку кваліфікацію. Що ж до кваліфікованої категорії, то рівень загальної освіти тут нерідко нижчий, ніж потребує сучасне виробництво (наприклад, у наладчиків

¹⁰ Ленін В. І. Завдання спілок молоді.— Повне збір. творів, т. 41, с. 291.

¹¹ Брежнев Л. І. Ленінським курсом. К., 1972, т. 3, с. 406.

¹² Основні напрями економічного і соціального розвитку СРСР., с. 170.

¹³ Там же, с. 216.

¹⁴ Див.: Народное хозяйство СССР в 1980 г. М., 1981, с. 30.

неавтоматизованих ліній)¹⁵. Це пояснюється, мабуть, тим, що молодь у професійному плані подекуди не досягла високої загальноосвітньої підготовки. Тому недостатньо освічені, але з великим стажем і досвідом роботи працівники часто-густо виконують роботу високої кваліфікації. Це актуалізує завдання пошуку оптимальних форм поєднання досвіду роботи ветеранів виробництва із знаннями і енергією молодих робітників.

У визначенні рівня загальноосвітньої підготовки необхідно виходити з перспектив розвитку суспільного виробництва. З цього погляду великого значення набуває не тільки оволодіння наявною системою загальних і спеціальних знань, а також певних професійних навиків, але й формування загальної культури молодого робітника, виховання у нього марксистсько-ленінського світогляду, що є передумовою справді наукового розуміння суспільного розвитку виробничих і науково-технічних процесів, дійовим стимулом оволодіння певною сумою професійних знань. Це закладає основу прискорення науково-технічного прогресу, вдосконалення виробництва.

Важливим фактором успішної реалізації програми підвищення загальноосвітнього рівня і комуністичного виховання робітників є ліквідація істотних відмінностей між розумовою і фізичною працею, між містом і селом. Як зазначалось у рішеннях XXVI з'їзду КПРС, «партія і держава докладали і докладають багато зусиль, щоб зробити працю людини не тільки більш продуктивною, але й змістовною, цікавою, творчою. І найважливішу роль тут покликана відіграти ліквідація ручної, малокваліфікованої і важкої фізичної праці... Це не тільки економічна, а й серйозна соціальна проблема. Розв'язати її — значить усунути істотні перешкоди на шляху перетворення праці в найпершу життєву потребу кожної людини»¹⁶.

Піднесенню загальноосвітнього і культурного рівня робітника як необхідної умови всебічного розвитку його особистості сприяє широка мережа вечірнього і заочного навчання. В матеріалах XXVI з'їзду КПРС вказується на необхідність вдосконалення цих форм прилучення особи до світу знань. У 1980 році в СРСР налічувалось 12,5 тис. вечірніх (змінних) загальноосвітніх шкіл (із них 10 тис. — самостійних), які випустили 1238 тис. чоловік¹⁷, тоді як у 1940 році кількість випускників становила 26 тис., а в 1960 — 346 тис.

В організації навчання робітничої молоді ще є істотні недоліки, про що свідчить насамперед великий відсів учнів. Скажімо, у Донецькій області в 1970-х роках він дорівнював 20 проц. Виявилось, що відсів учнів вечірньої і заочної форм навчання пов'язаний не тільки з недоліками в організації цієї справи, але й з недосконалістю системи матеріальної зацікавленості робітників у розширенні і поліпшенні своєї загальної освіти, з невідповідністю її зростання підвищенню кваліфікаційних розрядів. Це впливає і на забезпечення народного господарства кваліфікованими кадрами робітників. Наприклад, у м. Донецьку у вікових групах від 20 до 24 і від 25 до 29 років середню освіту мали відповідно 63 і 60 проц. робітників¹⁸.

Отже, зростання загальноосвітнього рівня не можна підпорядковувати лише безпосереднім вимогам процесу виробництва, необхідно враховувати фактори, що впливають на всебічний розвиток особистості робітника, формування наукового світогляду, загальне зростання його культури. На нинішньому етапі соціального розвитку темпи зро-

¹⁵ Див.: *Робочий клас в умовах науково-технічної революції*. М., 1979, с. 95.

¹⁶ *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*, с. 69.

¹⁷ Див.: *Народное хозяйство СССР в 1980 г.*, с. 458.

¹⁸ Див.: *Экономическое и социальное развитие г. Донецка: Комплексный план на 1970—1980 гг. с прогнозом до 1990 г.* Донецк, 1978, с. 49—50.

стання освіти повинні випереджати темпи науково-технічного прогресу. Однією з умов прискорення цього процесу є матеріальна заінтересованість робітника у навчанні. Тому потрібно всемірно сприяти міцному поєднанню у системі мотивацій працюючої молоді таких факторів, як освіта, розряд, заробітна плата; зростання загальної освіти повинно впливати на здобуття вищого розряду (відповідно — заробітну плату), що в свою чергу стимулюватиме процес навчання. Проте сьогодні лише на окремих підприємствах передбачено, що у присвоєнні розрядів і посадовому підвищенні враховуватиметься рівень загальної освіти — освітній ценз за професією і за розрядом¹⁹. На нашу думку, така практика заслуговує на поширення.

За капіталізму культурно-технічний рівень робітників залежить від дії двох протилежних тенденцій. По-перше, необхідність розвитку продуктивних сил на основі досягнень науково-технічного прогресу з метою одержання високих прибутків вимагає від монополістичного капіталу забезпечення виробництва висококваліфікованими робітниками. По-друге, за умов капіталістичного способу виробництва всі витрати, що пов'язані з підготовкою висококваліфікованої робочої сили, перекладаються на плечі самих робітників²⁰, наслідком чого є інтелектуальне і духовне зубожіння безпосередніх виробників, формування їх як «одномірної людини». Тому загальний культурно-технічний рівень основної маси буржуазного суспільства не відповідає рівневі його матеріального розвитку. Ф. Енгельс зазначав, що буржуазія дбає про існування робітників лише остільки, оскільки їй це необхідно, і освіту вона дає їм лише тією мірою, якою це відповідає її інтересам²¹.

У соціалістичному суспільстві всі громадяни мають рівні можливості на здобуття освіти. Основні фінанси на неї виділяються з державного бюджету. В 1966 році витрати на освіту становили 18,7 млрд. крб., в 1974 — 31,2 млрд. (включаючи науку і культуру), а в 1983 році передбачено використати 44,6 млрд. крб. Крім цього, значні кошти в розвиток освітніх установ вкладають профспілкові, кооперативні, інші організації.

Висока загальноосвітня підготовка робітників сприяє творчому підходу до розв'язання виробничих проблем, безпосередньо визначає зміст їхньої праці, впливає на підвищення кваліфікаційного рівня. З іншого боку, певна кваліфікація, якій відповідає певний зміст праці, прискорює (або стимулює) зростання загальноосвітнього рівня робітників. Так, наприклад, у шахтарів спостерігається прогресуюче зростання загального рівня освіти залежно від рівня їхньої кваліфікації. За період з 1960 по 1978 рік у машиністів гірничих машин цей показник збільшився в середньому з 6,6 року навчання в загальноосвітній школі до 9,2; у шахтних електрослюсарів — з 7,8 до 9,7; у машиністів електровозів — з 7,5 до 9,1; у прохідників — з 6,8 до 8,4; у гірників очисного забою — з 6,4 до 8,7 року. Наведені дані свідчать про те, що найвищий загальноосвітній рівень мають робітники висококваліфікованої праці, тобто чим вищий зміст їхньої праці, тим вища їхня освіта.

Якщо розглянути залежність між загальноосвітнім рівнем робітника і темпами його кваліфікаційного зростання, можна простежити таку закономірність: чим вищий освітній рівень, тим швидше відбувається кваліфікаційне зростання. Так, особи, що мають освіту 1—3 класи, в середньому працюють в одному й тому ж розряді 7,8 року; 4 класи — 6,6; 5—7 класів — 5,9; 8—9 класів — 4,7, а з загальною серед-

¹⁹ Див.: Галюта А. М., Староверов В. И. Социальный облик рабочего-интеллекта. М., 1977, с. 127.

²⁰ Маркс К. Капітал. Т. 1.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 536—548.

²¹ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії.— Там же, т. 2, с. 329.

ньою освітою — 2,9 року²². Робітники з десятикласною освітою освоюють нові операції в 2 рази швидше, ніж з семикласною²³.

Зростання загальноосвітнього рівня є однією з умов оптимізації функціонування народногосподарського механізму, підвищення продуктивності праці. Про це свідчить, зокрема, той факт, що кожний карбованець капіталовкладень у систему освіти дає три-чотири карбованці додаткового національного доходу. Нині близько 30 проц. річного національного доходу можна залічити на рахунок зростання освіченості робітників²⁴. Освіта, яку робітник здобуває за один рік навчання, підвищує продуктивність праці в середньому на 24 проц., а продуктивність праці робітника з неповною середньою освітою на 67 проц. вища, ніж робітника того самого віку і професійного стажу, але без такої освіти.

Рівень загальної освіти впливає не тільки на зміст і ефективність праці робітника, але й на його ставлення до неї. Зростання цього рівня сприяє розширенню кола знань молодих виробничників, створює передумови для розвитку їхньої соціальної і творчої активності. За даними соціологічних досліджень, існує безпосередній зв'язок між освітнім рівнем робітників і їх участю в раціоналізаторстві, інших формах трудової активності. Так, обстеження робітників машинобудівних підприємств Ленінграда показало, що питома вага некваліфікованих кадрів, які беруть участь у виборних органах і виконують громадські доручення, становить 28,7 проц., кваліфікованих — 61 проц., а висококваліфікованих — 68 проц.²⁵

Ми торкнулись лише одного з аспектів формування робітника нового типу, а саме впливу загальної освіти і зростання її на розвиток професійних і соціальних якостей його як особи. Проблема ця багатопланова і її розв'язання потребує докладання зусиль не тільки філософів, але й соціологів, психологів, інших спеціалістів, осмислення практичного досвіду партійних, комсомольських, профспілкових організацій. У цьому запорука дальшого розвитку як системи народної освіти, так і формування нової людини, зокрема особистості сучасного робітника — ідейно-політично зрілої, освіченої і висококваліфікованої, що виступає як активний суб'єкт виробництва і соціалістичних суспільних відносин, носій комуністичної свідомості.

* * *

Задача формирования рабочего нового типа, обладающего высоким профессиональным, культурно-техническим и образовательным уровнем, приобретает особое значение в эпоху научно-технической революции. Изменения в характере и содержании физического и умственного труда, что происходят под влиянием НТР, предъявляют, в частности, качественно новые требования к общеобразовательному уровню, обуславливают его дальнейшее возрастание. Однако в определении перспектив дальнейшего его повышения необходимо исходить не только из тенденций развития современного производства, но и учитывать всю совокупность факторов, влияющих на становление рабочего как носителя социалистических общественных отношений и коммунистической сознательности.

²² Див.: Аитов Н. А. Советский рабочий. М., 1981, с. 73.

²³ Див.: Вавилов К. К. Развитой социализм и управление. Л., 1980, с. 40.

²⁴ Там же, с. 119.

²⁵ Там же, с. 70

ЛЕНІНСЬКІ ІДЕЇ ПРО ШЕФСТВО МІСТА НАД СЕЛОМ

Серед вузлових проблем економічного і соціального розвитку країни в одинадцятій п'ятирічці і у 80-ті роки в цілому XXVI з'їзд КПРС, травневий (1982 р.) і листопадовий (1982 р.) Пленуми ЦК КПРС особливо виділили питання, пов'язані з удосконаленням агропромислового комплексу, всебічним прогресом села, його послідовним і дедалі більшим зближенням з містом на основі зміцнення непорушного союзу робітничого класу, колгоспного селянства і народної інтелігенції. Як підкреслив у промові на листопадівому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов, «центральне місце в наших планах займають заходи, зв'язані з реалізацією Продовольчої програми»¹. Йдеться про комплексне соціальне завдання справді історичного значення, для успішного розв'язання якого мають бути сконцентровані зусилля працівників сільського господарства, робітників, усіх трудящих нашої країни.

Установки березневого (1965 р.) Пленуму ЦК КПРС, розвинуті на наступних Пленумах, на XXIV — XXVI з'їздах КПРС, — основа сучасної аграрної політики партії, що ґрунтується на науковому аналізі розвитку сільського господарства в СРСР, на ленінських настановах щодо соціалістичної перебудови села — зокрема, великої ролі в цьому процесі шефства робітничого класу над селянством.

Життя нашого суспільства дає численні й різноманітні приклади шефства, ставить перед теорією непрості проблеми, пов'язані з соціальним управлінням у цій галузі, обґрунтованим прогнозуванням її майбутнього стану. І тут учені знову й знову звертаються до ідейної скарбниці наукового комунізму, вивчають ленінську спадщину, яка стосовно питання про шефство фактично становить єдине першоджерело. Особливість дослідницького підходу в аналізі висловлювань В. І. Леніна з цього приводу полягає в тому, щоб виявити в невеликому за обсягом матеріалі (кілька абзаців в одній з останніх праць «Сторінки з щоденника», окремі місця в інших працях) критерії і принципи визначення суті цього нового соціального явища.

З'ясування визначених моментів важливе тому, що в нашій літературі шефство часто-густо тлумачиться спрощено, а саме: 1) тільки як допомога робітників селянам; 2) як передусім господарська матеріальна, технічна, фінансова тощо допомога; 3) як явище, спричинене певним відставанням однієї галузі народного господарства від іншої, а тому — тимчасове, як змушена акція, характерна для певного періоду, а не для всього процесу розвитку нового суспільства в цілому.

Звісно, у кожному з таких тлумачень є раціональне зерно, зокрема, відображення практики історично першого і специфічного вияву шефства саме як допомоги пролетарів найбільш бідним селянам. Разом з тим обмеження аналізу одним лише утилітарним його аспектом може істотно збіднити наукову картину цього складного і багатогранного соціального явища.

Згадані тлумачення не враховують того, що відносини шефства поширені не тільки між робітничим класом і колгоспним селянством, а й між багатьма соціальними групами, трудовими колективами — ро-

¹ Рад. Україна, 1982, 23 листоп.

бітниками, науковцями, колгоспниками, митцями, службовцями, воїнами Радянської Армії, учнями, студентами та ін. Структура цих відносин зовсім не обов'язково тотожна галузевому поділові народного господарства, а їх динаміка не завжди збігається з напрямом «від передових до відстаючих» (галузей, соціальних груп чи трудових колективів). Адже шефство є органічним елементом соціалістичного змагання, способом свідомого поширення здобутків — виробничих, організаторських, виховних тощо, і тому суть його становить взаємне збагачення соціальним досвідом, взаємодопомога. Таке розуміння відповідає ленінським думкам про шефство.

Безпосередньо питання про такий засіб зближення міста й села було порушене й обгрунтоване В. І. Леніним у грудні 1922 року. Вивчаючи, як складаються нові, соціалістичні відносини між містом і селом, він дійшов висновку про необхідність широкої свідомої організації взаємодопомоги робітників і селян. У пункті 24-му ленінського концепту промови на X Всеросійському з'їзді Рад сказано: «Шефство міських осередків над сільськими і *vice versa* (навпаки.— М. О. і М. П.)»².

Тут, по-перше, йдеться про шефство «міських осередків над сільськими», а не просто про допомогу робітників селянам; по-друге, підкреслений і зворотний (чи зустрічний) напрям шефської допомоги, тобто проблема шефства поставлена як проблема взаємодопомоги, однаково актуальна і для міста і для села, і для робітників і для селян. Що це не випадковість, а продумана позиція, свідчить інший документ — лист до секретаря Сиббіюро ЦК ВКП(б) Й. І. Ходоровського. «...Ви мали досвід... з шефством осередків міських над осередками сільськими і навпаки, — писав Володимир Ілліч. — Чи не збереже Ви матеріали про це — писані і друковані — або, коли до з'їзду Рад не встигнете, чи не черкнете кілька слів, і, може, знайдемо час для розмови»³. Як бачимо, і тут знову йдеться про шефство як взаємну допомогу.

В. І. Ленін особливо цікавився у той час фактами і повідомленнями про шефство. «Я збирав матеріали до моєї невіголошеної промови на з'їзді Рад у грудні 1922 року про шефство робітників міських селищ над жителями сіл. Деякі матеріали про це дав мені тов. Ходоровський, і я ставлю цю тему на розроблення перед товаришами тепер, якщо сам я не встиг розробити її і через з'їзд Рад оголосити»⁴.

Це звернення адресоване В. І. Леніним Центральному Комітетові РКП(б). Отож, як бачимо, згадану проблему він вважав надзвичайно важливою і невідкладною, такою, що потребує обговорення на Всеросійському з'їзді Рад і дальшого розроблення поряд з такими масштабними питаннями, як удосконалення держaparату і реорганізація робітничо-селянської інспекції, створення СРСР і організація кооперативного руху, народної освіти, тощо. Значення, якого надавав В. І. Ленін шефству, показує, що його потрібно розглядати як одне з характерних для соціалізму соціальних явищ, сутністю якого є практичне встановлення і вдосконалення нових суспільних відносин. Його характеризує, як і передбачав В. І. Ленін, активна, цілеспрямована ініціатива, що йде безпосередньо від маси трудівників і адресована знову-таки масі трудівників, ініціатива, спрямована на всебічне зміцнення і планомірне вдосконалення соціально-класової структури соціалістичного суспільства.

Об'єктивно це сприяє поліпшенню управління суспільством, поєднанню в єдиному організаційному механізмі впливу на різні галузі суспільного виробництва, коли прогрес, скажімо, в аграрному його секто-

² Ленін В. І. Конспект промови на X Всеросійському з'їзді Рад. — Повне збір. творів, т. 45, с. 419.

³ Ленін В. І. Й. І. Ходоровському. — Там же, т. 54, с. 315—316.

⁴ Ленін В. І. Сторінки з щоденника. — Там же, т. 45, с. 349.

рі тісно пов'язується з розвитком індустрії, транспорту тощо в інтересах зміцнення матеріально-технічної бази нового суспільства.

Важливо звернути увагу на те, що «перехід села до нового життя» В. І. Ленін вважав можливим лише за умови «широкого і планомирного залучення промислових робітників до комуністичного будівництва в землеробстві»⁵. Дане положення було включене ним у начерк проекту Програми РКП(б). Певна річ, у такий історичний документ могло увійти тільки найголовніше, найнеобхідніше, з чого можна вивести ленінське ставлення до шефства. В. І. Ленін убачав у ньому великий виховний важіль, який має бути використаний для формування у масовій свідомості установки на взаємодопомогу, взаємопідтримку, взаємоконтроль, потяг до спільної дружньої роботи. «...Встановити зносини між робітниками міста і працівниками села,— писав він,— встановити між ними ту форму товарищескості, яка між ними може бути легко створена,— це наш обов'язок, це одне з основних завдань робітничого класу, який стоїть при владі»⁶.

Як бачимо, кожен з аспектів триединого завдання будівництва комунізму може бути цілком коректно проінтерпретований на прикладі аналізу ленінських настанов про шефство за соціалізму. Тож зрозуміла і підсумкова ленінська думка про те, що шефство є «гігантським все-світньо-історичним завданням»⁷. У зв'язку з цим дістає пояснення факт, важливий для правильного розуміння значущості проблем шефства, що в останні місяці життя, коли В. І. Ленін завершує найневідкладніші праці, диктує ряд записок, розпоряджень (частина з них відома як «Сторінки з щоденника»), — він звертає свою увагу до шефства як до одного з кардинальних питань будівництва соціалізму. Можна сказати, що на прикладі шефства В. І. Ленін аналізував паростки нових суспільних відносин, які народжувалися у соціально-перетворюючій діяльності мас, так само як на прикладі першого суботника — паростки нової, комуністичної праці, або раніше, на прикладі утворення Рад у роки першої російської революції, — паростки нової влади і нової державності.

Ці принципів методологічні ідеї В. І. Леніна лежать в основі наукового розуміння соціальної сутності шефства як суспільного явища, на них ґрунтується його теоретична модель, покликана слугувати орієнтиром у практично-політичній діяльності, спрямованій на розвиток агропромислового комплексу, зближення міста й села, зміцнення соціалістичної однорідності суспільства тощо.

Ленінське розуміння зазначених проблем втілене у Продовольчій програмі, прийнятій на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС. Вона є найважливішою складовою частиною економічної стратегії партії на найближче десятиріччя⁸. «Всі розуміють, звичайно,— підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов в промові на Пленумі ЦК КПРС 22 листопада 1982 року,— що здійснення Продовольчої програми — справа не одного року. Це так, але ми повинні прямо сказати й інше: з виконанням Продовольчої програми не можна зволікати... Треба, щоб усі практичні дії на цій важливій ділянці економіки ми зв'язали з Продовольчою програмою»⁹.

Спираючись на набутий досвід, на новітні досягнення науки в галузі організації сільськогосподарського виробництва, Комуністична партія накреслила грандіозний комплексний план його дальшого піднесення, дала приклад глибокого, науково обґрунтованого, продумано-

⁵ Ленін В. І. Проект Програми РКП(б). — Там же, т. 38, с. 121.

⁶ Ленін В. І. Сторінки з щоденника, с. 349—350.

⁷ Там же.

⁸ Див.: Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації: Матеріали травневого Пленуму Центрального Комітету КПРС 1982 р.— К., 1982, с. 31.

⁹ Рад. Україна, 1982, 23 листоп.

го й ефективного наукового передбачення, планування й управління. Слід зазначити, що такий підхід до визначення на багато років уперед шляхів розвитку великої галузі суспільного виробництва є новим кроком у справі вдосконалення управління зрілим соціалістичним суспільством.

Продовольча програма і в господарському, і в соціально-побутовому, і в політичному плані стоїть у центрі завдань поточного десятиріччя. Одночасно з нею були прийняті і 6 взаємно скоординованих цільових програм загальносоюзного масштабу, які конкретно визначають перспективи розвитку всіх основних галузей сільськогосподарського виробництва, шляхи й способи розв'язання найактуальніших економічних і соціальних проблем сучасного села. Згадану Програму не випадково названо саме «продовольчою», а не скажімо, «сільськогосподарською» або «аграрною». Завдання, поставлені в ній, розглядаються в широкому соціальному контексті, вони стосуються не тільки колгоспного селянства, а й робітничого класу, науковців, управлінських працівників, усіх трудящих нашої країни.

Такий високоефективний спосіб організації аграрного виробництва й управління ним відповідає новим зрослим потребам і можливостям розвинутого соціалістичного суспільства, масштабам його суспільного виробництва. Він є запорукою успішного виконання планів комуністичного будівництва, дальшого зближення рівнів життя сільського і міського населення, подолання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом, зміцнення союзу робітників, селян і інтелігенції, єдності всього радянського народу. Як підкреслив на жовтневому (1982 р.) Пленумі ЦК Компартії України член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, проектні, конструкторські установи, колективи промислових підприємств, будівельних, транспортних організацій, усі трудящі повинні посилити організаторську і політичну роботу і зробити вагомий внесок у загальну справу по здійсненню Продовольчої програми. «Неодмінною умовою успіху нині є якнайвища відповідальність усіх і кожного за виконання поставлених партією завдань, творче ставлення до справи...»¹⁰.

Самовіддана праця колгоспників, робітників аграрного сектору, спеціалістів, працівників промисловості дає свої результати. Валова продукція сільського господарства, незважаючи на всі капризи природи, збільшилась (в середньому за рік) з 82,8 мільярдів карбованців в сьомій п'ятирічці до 123,9 мільярдів у десятій, тобто на 50 процентів. Однак успішне розв'язання завдань, накреслених Продовольчою програмою, потребує напружених зусиль трудящих міста і села, дальшого зміцнення непорушного ленінського союзу робітників і селян. Удосконалення зв'язків між містом і селом — закономірний процес у суспільстві зрілого соціалізму, зумовлений як індустріалізацією аграрного виробництва, дедалі глибоким усупільненням праці у ньому¹¹, так і дальшим розвитком колгоспно-кооперативної власності, зближення її з власністю державною, органічним поєднанням інтересів робітничого класу й колгоспного селянства, послідовним розширенням колгоспної демократії, зростанням громадсько-політичної активності трудівників села, створенням сприятливих умов для всебічного розвитку особи сільського трудівника. У суспільстві зрілого соціалізму між робітниками

¹⁰ Див.: *Щербицький В. В.* Про додаткові заходи по збільшенню виробництва в республіці зерна, інших сільськогосподарських продуктів і кормів з метою реалізації Продовольчої програми: Доп. на Пленумі ЦК Компартії України, 22 жовт. 1982 р.—Рад. Україна, 1982, 23 жовт.

¹¹ За підрахунками вчених, у продукції сільського господарства СРСР уречевлено близько 50 процентів праці промислових робітників (див.: *Социальные изменения рабочего класса Белоруссии в процессе строительства коммунизма.*—Минск, 1975, с. 7).

й селянами зміцнюються і розвиваються відносини нового типу. Під керівництвом Комуністичної партії, за провідної ролі робітничого класу — основної продуктивної сили нашого суспільства, під впливом його революційності й дисциплінованості, організованості й колективізму обличчя селянства докорінно змінилося. Як зазначалося на Третньому Всесоюзному з'їзді колгоспників, «це нове селянство, яке народилось і вирросло в результаті здійснення ленінського кооперативного плану. Це вірний союзник робітничого класу, який разом з усім народом вирішує завдання комуністичного будівництва»¹².

Дальше зміцнення союзу робітників і селян, зростання провідної ролі робітничого класу у розвитку сільського господарства СРСР розглядається Комуністичною партією як одна з визначальних передумов для успішного втілення в життя намічених планів. Фундамент для дальшого піднесення сільського господарства закладається передусім завдяки зусиллям робітничого класу у важкій промисловості, в машинобудуванні, будівництві, на транспорті. Саме там створюються чудеса техніки, які, за ленінським передбаченням, сприяють перетворенню сільського господарства у виробництво, засноване на науці і завоюваннях техніки. Промисловість, робітничий клас відповідно до накреслень травневого (1982 р.) Пленуму ЦК КПРС мають виготовити для трудівників села в одинадцятій п'ятирічці 1870 тисяч тракторів, 1450 тисяч автомобілів, 600 тисяч зернозбиральних комбайнів, довести щорічні поставки мінеральних добрив до 135—140 мільйонів тонн. Значним буде тут і внесок робітничого класу УРСР, на яку припадає близько третини виробництва сільськогосподарської техніки, більше чверті всієї продукції сільськогосподарського машинобудування, майже п'ята частина засобів хімізації сільського господарства¹³.

Важлива роль робітничого класу, трудящих міста у дальшому піднесенні сільського господарства нашої країни виявляється і в їхній допомозі у справі поліпшення організації трудового процесу на селі, використання багатого організаційного досвіду в аграрному виробництві, підвищення дієвості соціалістичного змагання, піднесення рівня кваліфікації кадрів, культури і побуту сільських працівників. Це теж важливий аспект шефства, значення якого підкреслював В. І. Ленін.

Шефство робітничого класу над колгоспним селянством сприяє створенню поряд з могутньою промисловістю всебічно розвинутого і високопродуктивного сільського господарства — обов'язкової умови побудови комунізму. Інтенсивна, збалансована дія агропромислового комплексу дасть можливість досягти достатку високоякісних продуктів харчування для населення, сировини для промисловості і дозволить забезпечити поступовий, але неухильний перехід радянського села до комуністичних суспільних відносин, ліквідувати в основному відмінності між містом і селом.

Успішне здійснення програми побудови комунізму Комуністична партія, вірна заповітам В. І. Леніна, завжди пов'язувала із зростанням ролі робітничого класу в житті суспільства, в тому числі і в житті трудівників села. Свого часу В. І. Ленін настійно радив: «Нехай кожна партійна організація, кожна професійна спілка, кожна фабрика, майстерня і т. д. зв'яжуться спеціально з кількома обраними нею волостями для зміцнення союзу з селянами, для допомоги їм, для освічення їх...»¹⁴

¹² Торжество ленінського кооперативного плану: Матер. Третнього Всесоюзного с'їзду колхозників. Ноябрь 1969 г. М., 1969, с. 45.

¹³ Див.: Щербицький В. В. Про додаткові заходи по збільшенню виробництва в республіці зерна... — Рад. Україна, 1982, 23 жовт.

¹⁴ Ленін В. І. Лист до об'єднаного засідання ВЦВК, Московської Ради з представниками фабрично-заводських комітетів і професійних спілок, 3 жовт. 1918 р. — Повне зібр. творів, т. 37, с. 95.

Піднесення сільського господарства, поліпшення житлових, комунально-побутових і соціально-культурних умов життя сільського населення є всенародною справою, загальною турботою. За умов зрілого соціалізму воно розвивається і збагачується новими формами, охоплюючи нині увесь комплекс заходів, спрямованих на соціально-економічний розвиток села, перетворення сільських населених пунктів в сучасні комфортабельні поселення, значне збільшення обсягу житлового, комунального і культурно-побутового будівництва, створення необхідних умов для закріплення кадрів на селі, поліпшення культурно-побутового, медичного і торговельного обслуговування сільського населення, а також на прискорення будівництва шляхів у сільській місцевості.

Шефство виявляє себе як особлива форма соціалістичних суспільних відносин, що охоплює численні галузі суспільного життя, виробництво й розподіл, економіку і культуру; як масова ініціатива, широкий громадський почин трудящих мас, що народився з прагнення прискорити економічний, соціально-політичний і культурний розвиток нашого суспільства. Саме тому, як відзначив у Звітній доповіді ЦК Компартії України XXVI з'їздові Компартії України товариш В. В. Щербицький, посилення і вдосконалення шефської роботи розглядається Комуністичною партією як завдання величезного соціального і політичного значення¹⁵.

Розробляючи питання аграрної політики, В. І. Ленін не раз підкреслював визначальну роль промисловості, робітничого класу у перетворенні сільського господарства, зближенні міста і села. Він наголошував, що «завдання соціалізму зближувати і об'єднувати промисловість і землеробство»¹⁶. Виробнича змика між містом і селом, яка спирається на братерську співдружність робітників, селян і інтелігенції, виявила своє велике значення на минулих етапах соціалістичного будівництва, а в наш час закономірно переростає у вищу форму виробничого, економічного, політичного і культурного співробітництва працівників сільського господарства і промисловості, яку В. І. Ленін називав поєднанням промисловості і землеробства на основі свідомого прикладення науки і комбінації колективної праці¹⁷.

Нині дедалі актуальнішою стає потреба раціональної організації взаємодії робітників і селян, міста й села. Шефство, зазначав В. І. Ленін, повинне постійно посилюватись і в стократ збільшуватись із висенням свідомості, плановірності й систематичності в цю роботу¹⁸.

За умов розвинутого соціалізму завдання шефства значно розширились, стали складнішими й відповідальнішими. Дальше піднесення сільськогосподарського виробництва, прискорення процесу подолання соціально-економічних і культурно-побутових відмінностей між містом і селом зумовлюють необхідність вироблення якісно нових форм співробітництва робітничого класу і колгоспного селянства.

В 70-х і на початку 80-х років партійні організації країни продовжували вдосконалювати форми шефської допомоги робітничого класу міста селу. Збільшилось число шефів порівняно з минулими роками. Уся їхня робота здійснюється за наперед складеними перспективними і п'ятирічними планами. Ці плани мають комплексний характер і включають, скажімо, такі питання, як зміцнення матеріально-технічної бази сільського господарства, його технічне переозброєння, удосконалення виробництва, праці і управління, підготовка кадрів, підвищення освітнього, ідейно-політичного і культурного рівня сільських трудівників.

¹⁵ Див.: *Матеріали XXVI з'їзду Комуністичної партії України*. К., 1981, с. 32.

¹⁶ *Ленін В. І.* Тези про виробничу пропаганду (чорновий начерк). — Повне збір. творів, т. 42, с. 15.

¹⁷ Див.: *Ленін В. І.* Промова на I Всеросійському з'їзді земельних відділів, комітетів бідноти і комун, 11 груд. 1918 р. — Повне збір. творів, т. 37, с. 342—343.

¹⁸ Див.: *Ленін В. І.* Сторінки з щоденника. — Повне збір. творів, т. 45, с. 350.

Для ефективної шефської роботи, встановлення міцних зв'язків міських трудових колективів з колгоспами і радгоспами, широкого залучення робітників, трудящих міста до шефської роботи партійні організації створили шефські комісії, шефські координаційні ради, комітети, штаби та пости. У республіці такі комісії створені, зокрема, при ЦК Компартії України, при всіх обкомах, міськкомах, міських райкомах партії, парткомах, у великих виробничих колективах.

Проблеми, що виникають у процесі шефської роботи, систематично обговорюються у партійних та державних органах, на засіданнях парткомів, на зборах комуністів. Це дає змогу ефективно контролювати й координувати шефський рух, добиватися раціонального використання фондів, робочого часу, людської праці, підносити якість шефської роботи і її кількісні показники. Так, наприклад, колективи промислових підприємств, організацій Дніпровського району Києва збудували в господарствах Білоцерківського району та Обухівського району Київської області за останні три роки десятої п'ятирічки понад 80 сільськогосподарських об'єктів і надали шефську допомогу колгоспам на суму близько 3 мільйонів карбованців¹⁹. Виробничо-технічна допомога колгоспам і радгоспам Яготинського району Київської області з боку шефських колективів Дарницького району за десятку п'ятирічку становить 9,2 мільйона карбованців²⁰. Згадані організаційні заходи помітно поліпили якість і ефективність шефської роботи. Якщо в роки восьмої п'ятирічки трудячі Києва надали шефської допомоги колгоспам і радгоспам області на суму 40 мільйонів карбованців²¹, то за роки десятої п'ятирічки — більш ніж на 71 мільйон, а в роки одинадцятої п'ятирічки її буде надано на суму понад 74 мільйони карбованців²². Як бачимо, шефська допомога трудящих міста селу стала нині могутньою силою.

Колектив Харківського тракторного заводу уже багато років здійснює шефство над групою колгоспів і радгоспів Великобурлуцького і Чугуївського районів Харківської області. В 1979 р. робітники підприємства виконали робіт, виготовили і передали матеріалів підшефному господарству на суму 424 тисячі карбованців. Кожен підрозділ, кожний цех заводу несе відповідальність за надання допомоги «своєму» колгоспові чи радгоспові. Керівні працівники заводу управління, начальники цехів, члени й інструктори парткому систематично бувають у районах, контролюють виконання взятих колективом заводу шефських зобов'язань²³.

Важливість якнайсерйознішого підходу до організації шефства пов'язана і з потребою інтенсивної індустріалізації аграрного виробництва, насичення його новітньою технікою. Як ми вже зазначали, промисловість має поставити селу 1870 тисяч тракторів, 1450 тисяч вантажних автомобілів, 600 тисяч зернозбиральних комбайнів. Зрозумілою є велика відповідальність машинобудівників України, адже в республіці зосереджено 133 підприємства й організації Мінсільгоспмашу і Мінтваринмашу, на неї припадає близько третини союзного виробництва сільськогосподарської техніки. Тут виробляється четверта частина тракторів, усі бурякозбиральні й кукурудозбиральні комбайни, 95 процентів машин для хімічного захисту рослин, понад половину плугів, майже 40 процентів сівалок, більше третини жнивварок, значна частина кормороздавачів, змішувачів кормів та ін. Нова техніка для села створюється робітничим класом, трудящими міста відповідно до єдиної системи

¹⁹ Див.: *Шефська* допомога колгоспам і радгоспам. — Прапор комунізму, 1980, 30 серп.

²⁰ Див.: *Союз серпа і молота*. — Вечірній Київ, 1980, 16 січ.

²¹ Див.: *Врожайтись* шефській ниві. — Вечір. Київ, 1972, 15 трав.

²² Див.: *Шефська* допомога селу. — Прапор комунізму, 1982, 31 серп.

²³ Див.: *Добрускин М. Е.* Творческое содружество рабочего класса, крестьянства и интеллигенции — важнейшая черта советского образа жизни. Киев, 1980, с. 23.

машин для комплексної механізації сільськогосподарського виробництва. Ця система включає близько 3.780 типів машин і устаткування²⁴.

Практичний досвід допомоги робітничого класу, трудящих міста селу показує, що проблеми інтенсифікації сільського господарства, підвищення добробуту людей, як правило, ефективніше і швидше розв'язуються в тих колгоспах і радгоспах, де реалізуються комплексні шефські плани.

Сучасний розвиток ленінських ідей про шефство можна проілюструвати на прикладі міста Шостки і Шосткинського району Сумської області. Його девіз: «Місто — селу, село — місту». Комплексний план заходів на поточний період і до кінця одинадцятої п'ятирічки, прийнятий на спільному розширеному засіданні бюро Шосткинського міського і районного комітетів партії за участю представників трудових колективів міста і сіл району, є одним з виявів нового підходу до організації шефства. Він передбачає зближувати на базі сучасної науки і техніки характер праці селянина і праці робітника, упорядковувати побут села, підвищувати культуру сільського життя. Головна спрямованість почину трудящих Шостки і Шосткинського району — концентрація зусиль партійних організацій, виробничих колективів, кожного робітника і колгоспника на розв'язанні важливого народногосподарського завдання, висунутого Комуністичною партією, — виконання Продовольчої програми. Показово, що цей план передбачає і зворотний зв'язок, тобто зустрічні зобов'язання трудівників села щодо виробництва сільськогосподарської продукції у відповідь на конкретну шефську допомогу робітничого класу міста²⁵. У зверненні до трудящих міст республіки учасники спільного розширеного засідання бюро міському у райкому партії писали, що такі плани на п'ятирічку повинен мати кожний виробничий колектив. Вони закликали удосконалювати ділові зв'язки і кріпити узи дружби робітників і селян, брати найактивнішу участь у зміцненні матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів, піднести на якісно новий рівень шефську роботу в галузі соціально-культурного розвитку села²⁶.

Подібні комплексні плани шефської взаємодопомоги робітничого класу міста і колгоспного селянства розробляються багатьма партійними організаціями республіки. Вони стали важливим соціальним явищем, в якому своєрідно втілюються характерні риси соціалістичного суспільного устрою, способу життя радянських людей. Шефство зумовлює важливі позитивні зрушення на селі — зокрема поширення передових методів організації праці, нового, комуністичного ставлення до неї, піднесення соціально-політичної активності колгоспників, розвиток їхніх матеріальних і духовних потреб і інтересів, поживалення ідейного і культурного життя. Воно формує безліч каналів живого спілкування трудящих міста і села, їх духовного взаємозбагачення, обміну досвідом тощо. Посилюється дія тих суб'єктивних факторів, що істотно впливають на сучасний розвиток аграрного сектора народного господарства, на зближення міста і села у нашій країні.

До цих факторів належить і розвиток професійно-кваліфікаційної структури продуктивних сил у сільськогосподарському виробництві, неухильне піднесення культурно-технічного рівня сільських трудівників. Зміцнення матеріально-технічної бази колгоспів і радгоспів за допомогою робітничого класу сприяє перетворенню самої аграрної праці, вдосконаленню її суспільного поділу, поліпшенню організаційних форм виробництва на основі концентрації й інтенсифікації. К. Маркс писав, що «праця організується і поділяється різно, залежно від того, які знаряддя вона має»²⁷.

²⁴ Див.: *Машини для села*. — Робітнича газета, 1981, 10 черв.

²⁵ Див.: *Город — селу, село — городу*. — Правда України, 1981, 26 мая.

²⁶ Див.: *Там же*, 1981, 20 мая.

²⁷ *Маркс К.* Злидненість філософії (Відповідь на «філософію злиднів» Прудона.) — *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 4, с. 147.

Нині на селі стає все більше техніки, тим-то ширшає сфера застосування кваліфікованої праці. «...Щоб підняти промислове і сільсько-господарське виробництво на вказану висоту, — писав Ф. Енгельс, — не досить одних тільки механічних і хімічних допоміжних засобів. Треба також відповідно розвинути і здібності людей, які приводять в рух ці засоби»²⁸.

У сьогоднішньому селі з'явилися і узвичаїлися спеціальності, колись характерні лише для міста (слюсар, токар, наладчик, оператор, диспетчер, працівник сфери побутового обслуговування). Співвідношення фізичної і розумової праці в них істотно відрізняється від того, що властиве традиційно сільським професіям, а це, зрозуміло, стимулює прогресивні зміни у характері трудової діяльності селянства, сприяє зближенню її з працею промислових робітників, міського господарства. Поглиблюється і професіоналізація праці: якщо в 1959 р. в сільському господарстві були зайняті представники 49—56 професій, а наприкінці 60-х років — 130, то нині — понад 160-ти²⁹. У сільському господарстві тепер працює понад 2 мільйони 600 тисяч спеціалістів, а чисельність механізаторів збільшилась до 4,5 мільйона. Кожний п'ятий працівник у сільському господарстві — механізатор. Щорічно 1.770 сільських профтехучилищ випускають понад 600 тисяч механізаторів, а 102 сільськогосподарські інститути і 615 технікумів і радгоспів-технікумів — майже 250 тисяч спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою³⁰. Механізатори все більше перетворюються на головну силу колгоспного виробництва, і соціальне значення цього факту важко переоцінити. За характером своєї праці цей загін сільських представників індустріальних професій наблизився до робітничого класу. «В міру індустріалізації сільськогосподарського виробництва глибокі зміни відбуваються в житті колгоспного селянства, — підкреслювалося на XXVI з'їзді КПРС. — Його праця поступово зближується з працею робітників. На селі стає дедалі більше механізаторів, інших працівників, зв'язаних з найновішою технікою»³¹. Отже в умовах розвинутого соціалізму дедалі активнішим стає процес подолання класових відмінностей, поступового, але неухильного стирання соціальних відмінностей між містом і селом.

Багато зроблено для поліпшення добробуту сільських трудівників за останні три п'ятирічки. Більш як у два рази підвищилася оплата праці. Реальні прибутки робітників і службовців в розрахунку на одного члена сім'ї в 1980 р. перевищили довоєнний рівень у 4 рази (колгоспників — відповідно майже у 7 разів). На селі прискореними темпами ведеться спорудження житла і культурно-побутових об'єктів. В 1966—1980 роках кожна друга сім'я поліпшила свої житлові умови. Обсяг побутових послуг за ці роки збільшився у 9 разів. Багато сіл докорінно змінили своє обличчя, стали впорядкованими населеними пунктами зі всіма видами культурно-побутового обслуговування. Яскраво засвідчили це шість всесоюзних оглядів-конкурсів на кращу забудову і перебудову сіл, проведених за останні 15 років. У них взяли участь майже 8 тисяч колгоспних та радгоспних поселень з усіх союзних республік, 1200 кращих були нагороджені дипломами Виставки досягнень народного господарства СРСР³².

На травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС підкреслювалось, що органічною частиною Продовольчої програми є заходи, спрямовані на

²⁸ Енгельс Ф. Принципи комунізму. — Там же, т. 4, с. 323.

²⁹ Див.: Симуш П. Социальное развитие села. — Политическое самообразование, 1982, № 3, с. 45.

³⁰ Див.: Кадры сельских механизаторов. — Правда, 1981, 15 янв.

³¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 63.

³² Див.: Продовольча програма СРСР на період до 1990 року і заходи по її реалізації. — В кн.: Матер. травн. Пленуму ЦК КПРС 1982 року. К., 1982, с. 97; Сдобнов С. И. Важная составная часть экономической стратегии КПСС. — Вопр. истории КПСС, 1982, № 8, с. 39.

соціальне перетворення села. Інтенсивність житлового, культурно-побутового, шляхового будівництва на селі має безпосередній вплив на продуктивність селянської праці. Тому такі значні кошти — приблизно 16 мільярдів карбованців (проти 60 за 15 попередніх років) — передбачається виділити на ці потреби у 80-ті роки. Новий характер праці, побуту, обличчя сучасних сіл — це і є добрі плоди соціальної політики партії, спрямованої на стирання соціальних відмінностей між містом і селом, а значить на перетворення в життя однієї з програмних вимог, науково обгрунтованих марксизмом-ленінізмом.

XXVI з'їзд КПРС наголосив на необхідності дальшого підвищення ролі соціалістичної культури в ідейно-політичному, моральному, естетичному і трудовому вихованні радянських людей, формуванні їх духовних запитів³³. Робітничий клас, інтелігенція, жителі міст посилюють культурно-шефську роботу серед колгоспників і працівників радгоспів. Сучасне радянське місто досягло високої культури, володіє засобами її поширення і значною мірою сприяє вихованню сільських трудівників у дусі комуністичної ідеології й культури. Керуючись ленінською настановою про те, що розвиток економіки сільського господарства і піднесення культури села — це складний двоєдиний процес, який потребує терплячої, вдумливої роботи, партія націлює комуністів, робітників, всіх трудящих міста і трудове селянство на дальше піднесення культури на селі, посилення її позитивного впливу на життя і діяльність сільського населення. КПРС підкреслює, що одне з найважливіших завдань полягає в поєднанні сільськогосподарського виробництва з культурою, яка розуміється в найширшому значенні слова, як культура праці, побуту, людських відносин. Сьогодні питання може стояти тільки так: про задоволення житлових і побутових потреб, зрослих культурних запитів сільських трудівників керівники господарств, партійні комітети, радянські і профспілкові органи повинні виявляти не меншу турботу, ніж про розвиток власне виробництва.

Велика роль у розв'язанні цих проблем належить шефській допомозі робітничого класу, трудящих міста. В. І. Ленін підкреслював, що вони мають поставити собі за мету систематично допомагати селу в його культурному розвитку. «Допомогти селянинові піднятися до міського рівня, — вказував В. І. Ленін, — це завдання повинен поставити собі кожний робітник»³⁴. Під впливом міста, завдяки шефській допомозі робітничого класу, інтелігенції, культура колгоспного села, освіченість його жителів досягли високого рівня. На XXVI з'їзді КПРС відзначалось, що кількість колгоспників з середньою (повною і неповною) і вищою освітою збільшилась за останні десять років з 39 до 60 з лишком процентів³⁵. На селі, як і в місті, в основному завершено перехід до загальної освіти — нині майже 70 процентів сільських трудівників мають вищу або середню освіту. Якщо в 1970 р. на кожну тисячу зайнятих у виробництві в місті припадало 748 чоловік з такою освітою, а на селі — 499, то на початку 1980 р. — відповідно 862 і 693³⁶. Як бачимо, розрив тут скоротився такою мірою, яка дозволяє передбачити його швидке подолання (нагадаємо, що в дореволюційній Росії на кожну тисячу чоловік населення в сільській місцевості тільки троє мали освіту, вищу від початкової).

Нинішнє село перетворюється на соціальний комплекс, що не тільки виробляє відповідну продукцію, а й так чи інакше впливає на процеси, пов'язані з перебудовою способу життя селян, з вихованням нової людини. Ніколи ще за всю історію воно не мало такого дійового

³³ Див.: *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*. К., 1981, с. 75—76.

³⁴ *Ленін В. І.* Надзвичайне засідання Пленуму Московської Ради робітничих і червоноармійських депутатів, 3 квітня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 38, с. 250.

³⁵ Див.: *Матеріали XXVI з'їзду КПРС*, с. 63.

³⁶ Див.: *Кальсин П.* Забота партии о социальном развитии села.— Под знаменем ленинизма, 1981, № 24, с. 40.

арсеналу засобів ідейно-політичного й культурного виховання, як сьогодні. Від 90 до 99 процентів сільських трудівників користуються радіо, від 49 до 94 — телевізорами, практично всі передплачують і регулярно читають газети, журнали. 48,5 мільйонів чоловік — половина сільського населення — постійні читачі громадських бібліотек (у сільській місцевості їх понад 95 тисяч), за рік обіг книжок і журналів сягає 900 мільйонів. В Українській РСР діє 21 тис. сільських клубів і будинків культури, 18457 сільських бібліотек, близько 400 культурних комплексів, понад 2700 музеїв на громадських засадах. Можна додати, що в сільських клубах і будинках культури республіки працює більш як 154 тисячі гуртків художньої самодіяльності, в яких беруть активну участь понад 2 мільйони 300 тисяч аматорів. На полях і фермах під час важливих сільськогосподарських кампаній перед трудівниками виступає майже 19 тисяч агітаційно-художніх бригад. На середину 1982 року більш як у 400 районах республіки діяли 3500 клубних систем. До кінця одинадцятої п'ятирічки намічено створити ще 3840 і тим самим завершити об'єднання всіх сільських клубних закладів Міністерства культури, профспілок та інших відомств. У сільські клуби, будинки культури, бібліотеки за цей же період направлено понад 18 тисяч випускників вузів та середніх спеціальних навчальних закладів³⁷.

В духовному житті народу — цьому живому процесі виробництва, зберігання, розподілу і використання духовних цінностей — культурний потенціал сучасного села, створений і нарощуваний значною мірою завдяки шефству, відіграє помітну і важливу роль. За соціалізму під впливом і з безпосередньою участю робітничого класу, жителів міста формується новий історичний тип селянина — самовідданого працівника, носія соціалістичних виробничих відносин, політично активного громадянина, відданого комуністичним ідеалам, освіченої і культурної людини, законом життя якої є колективна праця на благо суспільства.

Отже, роль робітничого класу, трудящих міста в дальшому розвитку радянського села виявляється у багатоплановій комплексній шефській допомозі, що охоплює економічну, соціальну, ідейно-політичну й культурно-побутову сферу життя. Шефська допомога зближує місто з селом, робітничий клас з селянством, сприяє розвитку соціальної однорідності радянського суспільства.

* * *

Аналіз ленинських ідей о шефстві робітничого класу над селянством показує, що шефство розглядалось ним як соціальне явище, народжене новим суспільним строем і включає в себе його найбільш характерні ознаки. Воно охоплює не тільки виробництво, але і соціальну, духовну, культурну, побутову і др. сфери життєдіяльності. Ленін підкреслював, що шефство представляє собою масову ініціативу по формуванню і розвитку нових суспільних відносин. В цій зв'язі він вказував на такий найважливіший елемент шефства, як переважання в ньому суспільного інтересу над місцевим, частинним інтересом, що дозволяє використовувати шефство не тільки в сфері економіки (як засіб індустріалізації сільськогосподарського господарства), але і в області духовної життя — як фактор зміцнення комуністичної ідеології і моралі, атмосфери дружби і взаємодопомоги робітничого класу, селян, всіх трудящихся міста і сільщини.

Ленинські ідеї о шефстві отримали своє подальше творче розв'язання в аграрній політиці КПРС. Їх новим вираженням стала Продовольствена програма, що розглядає проблему підвищення сільськогосподарського виробництва як всенародне діло, як комплексну соціальну задачу, для успішного рішення котрої необхідні спільні зусилля трудящихся міста і сільщини.

³⁷ Див.: *Центри культури на селі.* — Під прапором лєнінізму, 1980, № 16, с. 6; *Буланій І.* Культурні комплекси райцентрів. — Соціалістична культура, 1982, № 9, с. 2.

О. К. ШУМИЛІНА, А. Т. ШУМИЛІН

РОЗВИТОК СОЦІАЛІСТИЧНОГО ПОБУТУ

На XXVI з'їзді КПРС велика увага була приділена проблемам побуту, поліпшенню різних сторін життя трудящих; забезпеченості впорядкованим житлом, удосконаленню сфери послуг, покликаної скорочувати непродуктивні витрати позаробочого часу, створенню сприятливих умов для масових занять спортом, туризмом. Партія і Радянська держава розробили і здійснюють систему заходів, спрямованих на дальше поліпшення становища працюючої жінки-матері, збільшення державної допомоги сім'ям, що мають дітей, молодожонам, піднесення якості виховання молодого покоління.

Реалізація поставлених завдань в галузі підвищення рівня життя радянських людей можлива лише на основі інтенсифікації, постійного підвищення ефективності суспільного виробництва. Сфера побуту, його форма і зміст перебувають у прямій залежності від рівня розвитку продуктивних сил і характеру виробничих відносин.

Побут становить відносно самостійну сферу суспільного життя. Він охоплює галузь позавиробничої життєдіяльності людей, яка служить задоволенню їхніх щоденних потреб і запитів. Його характеризують потреби людей в житлі, харчуванні, одязі, відпочинку і відновленні затрачених на виробництві сил, розвагах, контактах з іншими людьми тощо; способи і форми задоволення цих потреб; особливості відтворення населення; «речове» середовище повсякденного життя людей, предмети побутового вжитку, наприклад меблі і кухонне устаткування, посуд і книги, радіоапаратура та ін., звичаї, традиції, обряди, моди, норми співжиття, форми соціального контролю за поведінкою тощо. Побут є безпосередньою характеристикою способу життя людей. Як відзначає А. І. Кавалеров, «побут — це така частина способу життя, в якій виявляється сукупність засобів, форм і умов задоволення історично мінливих матеріальних і духовних потреб членів суспільства, детермінованих певним способом виробництва і рівнем культури даного народу»¹.

На всіх етапах існування нашої країни КПРС приділяла і приділяє велику увагу цілеспрямованому і планомірному розвиткові соціалістичного побуту. В процесі побудови і розвитку соціалістичного суспільства відбувалися швидке зростання всієї невиробничої сфери, глибока перебудова відповідних відносин, становлення і вдосконалення принципово нової системи дошкільної, шкільної і позашкільної освіти і виховання дітей, розвиток системи побутового обслуговування і громадського харчування; великі зміни сталися у характері житла, міської і сільської забудови, у принципах забезпечення житлом широких мас трудящих. З переходом до зрілого соціалізму особливо актуальним є подолання певної невідповідності між високорозвинутим великим соціалістичним виробництвом і індивідуальним, дрібним, «одиначним» (Ленін) домашнім господарством.

У суспільстві зрілого соціалізму домашнє і особисте підсобне господарство зберігають важливе економічне і соціальне значення. Особиста домашня праця дає економічний вигравш у вигляді безпосередніх до-

¹ Кавалеров А. И. Социалистический быт — составная часть советского образа жизни. Львов, 1978, с. 25—26.

ходів і умовного виграшу, зменшення витрат сім'ї. Чималу економічну значимість має й особисте підсобне господарство, доходи від якого у бюджеті сім'ї посідають значне місце. У 70-х роках вони становили 30—50 проц. сукупного доходу сімей колгоспників². Як відзначено в «Основних напрямках економічного і соціального розвитку СРСР на 1981—1985 роки і на період до 1990 року», особисте підсобне господарство виступає як важлива частина народногосподарського агропромислового комплексу, на яку припадає нині 25,6 процента в загальному виробництві всього сільського господарства³.

Економічне значення праці в домашньому і сільському господарстві невіддільне від соціального: за соціалістичного принципу розподілу матеріальних благ, коли зберігаються певні відмінності в рівні матеріальної забезпеченості громадян, задоволення побутових потреб за рахунок праці в домашньому господарстві якоюсь мірою нівелює цю різницю. Відомо, наприклад, що домашні обіди на 18—20 проц. дешевші, ніж в їдальні, а величина сімейного доходу визначає величину громадських послуг, якими користується сім'я. У період зрілого соціалізму споживання побутових послуг меншою мірою залежить від доходів соціальних груп, тому що вони поступово вирівнюються, але більшою — від рівня розвитку самої сфери обслуговування.

Однак індивідуальна форма ведення домашнього господарства (силами сім'ї) і велика питома вага сімейного виховання дітей, характерні для соціалізму, приводять до зміни структури позаробочого часу. Важливими соціальними показниками раціональності побуту, рівня ефективності його організації є вільний час, його величина і структура. Найбільші втрати вільного часу ще й сьогодні пов'язані з веденням домашнього господарства і особистого підсобного. У працюючих у сфері суспільного виробництва домашня праця забирає 45—50 процентів часу, тобто майже половину того, що витрачається на роботі, а окремо в жінок — понад 60 проц. Традиційне закріплення домашньої праці за жінкою в нинішніх умовах призвело до суміщення нею двох функцій — професійної і сімейної — і відповідно до збільшення психічного і фізичного навантаження.

Зміна умов функціонування сучасної сім'ї у сукупності з іншими причинами позначилися на рівні народжуваності, що помітно знизився, а це і собі призвело до скорочення приросту робочої сили. Наприклад, за 15 років (1971—1985) збільшення числа осіб працездатного віку виражатиметься 30 млн., а в наступні 15 років — усього 5 млн., що в 6 разів менше. Стосовно п'ятирічок це виглядає так: у десятий працездатну частину населення, зайнятого в народному господарстві, поповнили 11,2 млн. чоловік; в одинадцятій — 3,3 млн.; у дванадцятій поповнення скоротиться до 1 млн., тобто буде в 11 разів менше, ніж у десятий⁴. Зменшення працездатної частини населення, зайнятої в продуктивних галузях народного господарства, негативно впливає на темпи зростання національного доходу. Суспільство потребує розширеного відтворення населення. Нині ж, «навіть якщо сподіватися на стабілізацію процесу народжуваності на рівні сьогоднішніх показників, то й це не усуне загрози депопуляції»⁵.

Зауважимо, що зменшення припливу нової робочої сили в народне господарство водночас з подовженням періоду її навчання і освіти по-

² Див.: Староверов В. И. Изменения в образе жизни сельского населения в условиях развитого социализма. — В кн.: Проблемы социалистического образа жизни. М., 1977, с. 206.

³ Комиссаров К. Хозяйство личное, польза общая. — Аргументы и факты, 1981, № 15, с. 6.

⁴ Див.: Переведенцев В. Народонаселение и демографическая политика партии. — Полит. самообразование, 1981, № 8, с. 45.

⁵ Обсуждение основных направлений демографической политики: Ред. обзор. — Социол. исследования, 1981, № 3, с. 195.

силюють навантаження на працюючих членів суспільства: у 1939 році на одного непрацездатного припадало приблизно 6 працездатних, у 60-х роках — 4,6, а в 70-х — лише 3,6⁶. На 2000 рік особи, старші за 60 років, становитимуть понад 20 проц. усього населення, що може спричинити труднощі у розв'язанні багатьох соціальних проблем, зокрема в освоєнні нових територій, нових джерел сировини, видів енергії тощо.

Тому глибоко закономірним є те, що важливість проблем народонаселення країни на сучасному етапі, особлива актуальність розроблення і здійснення ефективної демографічної політики дістають постійне відображення в партійних рішеннях. Ці питання розглядалися на XXIV, XXV і XXVI з'їздах КПРС.

Певна невідповідність між сферами побуту і виробництва виявляється також під час аналізу кількісних і якісних характеристик фонду часу. За генеральної тенденції зближення величин фондів робочого і вільного часу, властивої соціалістичному суспільству, нині ще зберігаються істотні відмінності у величині вільного часу і можливостях його використання різними соціальними групами. Потрібні подолання цієї істотної невідповідності, а також дальша раціоналізація використання вільного часу, бо поки що домашня праця лише незначною мірою замінюється послугами відповідних соціальних установ і закладів. Так, наприклад, у громадському харчуванні і торгівлі споживання таких послуг у 70-ті роки становило 15,4 проц., у побутовому обслуговуванні — менше 3-х, а в житлово-комунальному господарстві — 0,2 проц. Навіть кількість установ сфери обслуговування все ще значно відстає від нормативної.

Важливим завданням лишається і подолання істотних регіональних відмінностей у використанні вільного часу. Сьогодні споживання культурних цінностей неоднакове, воно чималою мірою залежить від територіальної належності населеного пункту. Скажімо, близько 20 проц. населення нашої країни не охоплено телепередачами, а три його програми діють на обмеженій частині СРСР⁷. Потребує поліпшення мережа кінотеатрів, театрів, установ культури, спортивних баз тощо. Усунення зазначених відмінностей є однією з настанов, вироблених XXVI з'їздом КПРС на найближчі роки, адже недостатнє забезпечення культурно-побутових умов часто-густо ускладнює становище з трудовими ресурсами, закріпленням кадрів.

У суспільстві розвинутого соціалізму вільний час розглядається насамперед як істотний фактор, який сприяє гармонійному розвитку людини як особистості, як працівника, благодійно позначається на її трудовій і соціальній активності. Тому боротьба за раціональне з погляду суспільства використання вільного часу — важлива передумова реалізації комплексної програми комуністичного виховання. Нераціональне проведення часу може призводити до негативних явищ, антисоціальної поведінки. Наведемо такий приклад: на обстежених підприємствах кожний четвертий випадок порушення трудової дисципліни пов'язаний з домашніми обставинами, більше половини з них — з випивками і похміллям⁸.

Не менш тривожна тенденція — зростання питомої ваги пасивних видів відпочинку (що виявили численні дослідження), до яких належать перегляд телепередач, прослуховування магнітофонних записів, читання, колекціонування. Споживацька спрямованість дозвілля пригнічує творчі можливості особи. Стиль споживання інформації легко

⁶ Див.: *Болдырев В. А.* Итоги переписи населения. М., 1974, с. 22—23.

⁷ Див.: *Грушин Б.* Творческий потенциал свободного времени. — *Коммунист*, 1980, № 2, с. 79—80.

⁸ Див.: *Подоров Г. М.* Опыт социологических исследований трудовой дисциплины на предприятиях Горьковской области. — *Соцпол. исследования*, 1976, № 4, с. 75.

засвоюється підростаючим поколінням, діяльним за своєю природою. Виникає дисгармонія, що породжує психологічний дискомфорт, потребу розрядки енергії; це, мабуть, один із факторів, що зумовлює порушення норм поведінки частиною молодих людей.

Вміння використовувати надані суспільством матеріальні і духовні можливості для якнайповнішого розвитку особи в кінцевому підсумку зумовлене особливостями і структурою інтересів і потреб. Тому постійне, цілеспрямоване формування суспільно значимих інтересів і розумних потреб, удосконалення їх структури — важливе завдання соціальної політики КІРС.

Необхідною передумовою планомирного розвитку соціалістичного побуту є його поглиблене наукове дослідження. На жаль, у нашій літературі все ще недостатньо вивчені закономірності, властиві цій сфері в період переростання соціалізму в комунізм, не вироблено і більш-менш задовільних концепцій щодо форм організації побуту в комуністичному суспільстві. Недооцінка значення наукової розробки вузлових проблем побуту виявляється й у відсутності відповідних тем у курсі історичного матеріалізму. В численних публікаціях, присвячених соціалістичному способу життя, зазначеним проблемам не надається належної уваги. Аналіз матеріалів доповідей на міжнародних і всесоюзних наукових конференціях і симпозіумах 70-х років свідчить, що в більшості випадків немає спеціального соціологічного вивчення проблем побуту, описання здебільшого здійснюється з позицій психології і педагогіки⁹. Внаслідок цього не з'ясовується специфіка зв'язку між особливостями індивідуальної поведінки людей і новими характеристиками суспільних структур, що склалися у 70—80-ті роки, оскільки основна увага дослідників зосереджується на розгляді суб'єктивно-психологічних факторів, а не об'єктивних умов розвитку соціалістичного побуту.

Спираючись на принципові положення марксизму-ленінізму, на аналіз закономірностей розвитку побуту, зроблений рядом радянських учених, можна виділити такі основні тенденції його розвитку.

Перша виявляється у зростанні ролі державних установ, громадських організацій у вихованні дітей. За роки соціалістичного будівництва створено широку мережу дошкільних закладів у двох основних формах — дитячих ясел і садків. Сьогодні вона обслуговує близько 38 проц. загального числа дошкільнят. Тут основну частку витрат бере на себе держава і тільки 20 проц. виплачують батьки. Величезним досягненням суспільства розвинутого соціалізму є здійснення загальної середньої освіти. Зроблено значні кроки в політехнізації школи, поліпшенні професійної підготовки. З метою підвищення якості виховання і посилення допомоги сім'ї у догляді за дітьми Радянська держава реалізувала низку заходів, спрямованих на збільшення питомої ваги громадського виховання і утримання дітей. Так, приміром, двадцять років тому почала складатися система шкіл (груп) подовженого дня, що на 1980 рік охопила 31 проц. учнів I—VIII класів, або понад 10 мільйонів дітей¹⁰. У перспективі на 1985 рік планується довести їх число до 14 мільйонів. Чверть століття тому виникла система шкіл-інтернатів. Нині вже розроблені і апробуються варіанти загальноосвітньої школи 1990—2000 року, так званої школи повного дня¹¹.

Друга тенденція розвитку соціалістичного побуту пов'язана з поступовою заміною дрібного домашнього господарства великим громадським. Необхідність таких перетворень була не раз показана основоположниками марксизму-ленінізму. «Справжнє визволення жінки, — підкреслював В. І. Ленін, — справжній комунізм почнеться тільки там і

⁹ Янкова З. А. Городская семья. М., 1979, с. 5.

¹⁰ Див.: Вест. статистики, 1980, № 7, с. 66.

¹¹ Див.: Сов. педагогика, 1980, № 17, с. 45.

тоді, де й коли почнеться масова боротьба (керована пролетаріатом, який володіє державною владою) проти цього дрібного домашнього господарства, або, вірніше, *масова перебудова* його у велике соціалістичне господарство»¹². Ця генеральна тенденція співіснує з посиленням механізації ручної домашньої праці за допомогою побутових механізмів, полегшенням приготування їжі (забезпечення населення напівфабрикатами) та ін.

Третя тенденція виявляється у збільшенні вільного часу внаслідок скорочення робочого дня і витрат часу на догляд за дітьми, ведення домашнього господарства. Вже сьогодні тривалість робочого тижня становить усього чверть відповідного загального бюджету часу. За розрахунками, в майбутньому за дальшого скорочення робочого дня і встановлення тижневого фонду робочого часу 25—30 год. (замість сьогоднішніх 40 год.), за послідовного вдосконалення побуту і піднесення культури населення позаробочий час трудящих становитиме в тижневому бюджеті приблизно 82—85 проц., відповідно 15—18 проц. припадатиме на робочий час.

Четверта тенденція в перетворенні сфери побуту за соціалізму полягає у підвищенні суспільної активності людей, передусім у розвитку самодіяльних організацій за місцем проживання. Ці організації об'єднують мільйони громадян, спрямовують їхні зусилля на здійснення колективних заходів у благоустрої житлових масивів, поліпшенні форм дозвілля дорослих і дітей, в інших суспільно корисних справах.

Невпинне зростання кількості самодіяльних організацій і числа людей, які входять до них, переконливо свідчить про становлення нової, комуністичної моралі, коли праця, безвідплатна і не обмежена рамками робочого часу, праця заради інших стає потребою, спонукає до творчості у сфері людських відносин. У таких самодіяльних організаціях, що виникають як відповідь на суспільну потребу, міститься зародок майбутнього комуністичного самоврядування.

На основі знання тенденцій розвитку побуту можна визначити перспективні форми його організації в період переростання соціалістичного суспільства в комуністичне. Основними, на наш погляд, є такі з них.

По-перше, суспільне виховання дітей, які цілодобово проживають у дитячих закладах вищого типу, де організується ефективний навчальний процес, раціональне використання вільного часу, а також задоволення фізіологічних потреб (сон, харчування). У вихованні і догляді за дітьми беруть активну участь батьки під керівництвом і в співдружності з педагогічним, медичним, тренерським, художнім персоналом школи. Нині прообразом таких закладів є школи-інтернати. За приклад може правити, зокрема, школа-інтернат у м. Сафонові Смоленської області. Це комплексний навчально-виховний заклад, що об'єднує дошкільне і шкільне відділення, які забезпечують безперервний виховний вплив на дитину від немовлячого до юнацького віку в навчальній, трудовій, моральній, етичній формах. Значимість досягнутого за двадцять років існування таких шкіл доводить життєздатність і ефективність такої виховної системи.

По-друге, передання основних функцій домашнього господарства промисловості, перехід до громадського харчування, що робить фактично непотрібним домашнє приготування їжі. В умовах комунізму ідея суспільної кооперації праці у невиробничій сфері, розроблена В. І. Леніним, здійснюватиметься через асоціації, здатну мірою розвитку суспільства реалізовуватись у формі виробничо-споживчих комун. Поступове і планомірне запровадження принципів колективізму в побуті з одночасною пропагандою прогресивних форм кооперації людей допоможуть подолати відставання суспільної свідомості від перетворених

¹² Ленін В. І. Великий почин. — Повне зібр. творів, т. 39, с. 23.

суспільних відносин, сфери побуту — від сфери виробництва. На сьогодні побутова асоціація здійснюється в різних формах: це будинки колективного типу, будинки нового побуту, житлові комплекси з елементами нового побуту та ін.

По-друге, створення комплексів житлових приміщень і закладів обслуговування, які включають, зокрема, дитячі дошкільні, шкільні і культурно-спортивні заклади.

Комуністичний побут розвивається на основі соціалістичного. Визначальна закономірність — усупільнення побуту, тобто перебудова дрібного домашнього господарства у велике суспільне і становлення комуністичних форм суспільного виховання підрастаючих поколінь, — передбачає новий, вищий порівняно з соціалізмом рівень кооперації, а саме: всі суспільні установи перестають бути доповненням, а робляться основою організації побуту, культури, способу життя. Основною тенденцією стає зближення житлової одиниці з закладами культурно-побутового обслуговування. Новим структурним елементом у плануванні міста виступає мікрорайон, якому властива комплексна раціональна організація виробничих зон, жилих будинків, мережі громадських, культурних і побутових установ і закладів.

По-четверте, керівництво роботою і координація всіх заходів у закладах такого культурно-побутового комплексу, а також організація вільного часу мешканців з боку виборних органів: рад комплексів, органів самоуправління, що сприяють розширенню і зміцненню демократії. Новий тип асоціації «сім'я — держава», «особа — побутовий колектив» можна назвати культурно-побутовою асоціацією (КУПАС)¹³⁻¹⁴. По суті це особлива форма самодіяльної організації за місцем проживання, заснована на принципі добровільності і самоуправління. Асоціація насамперед подає допомогу в проведенні дозвілля, забезпечує його соціально раціональну організацію, створює сприятливі умови для різнобічного розвитку особи. «В умовах дійсної колективності, — відзначали К. Маркс і Ф. Енгельс, — індивіди знаходять свободу у своїй асоціації і через неї»¹⁵. Крім того, вона сприяє оптимізації форм соціального контролю за поведінкою і діяльністю своїх членів.

Новий тип організації житлової одиниці — житловий комплекс дозволяє поліпшити соціальний контроль, посилити дієвість усієї системи ідеологічної роботи, піднести рівень виховання дітей, особливо підлітків.

Прикладом такого діючого комплексу, який став до ладу в 1974 році, є Молодіжний (МЖК) в м. Калінінграді Московської області. Основною ідеєю в його створенні була організація такої роботи за місцем проживання, що дає змогу об'єднати людей в єдиний колектив, здатний на основі самоуправління розв'язувати питання, пов'язані з ідейно-політичним вихованням і соціально-побутовими проблемами. У статуті МЖК відзначається, що головне завдання комплексу — сприяти гармонійному розвитку людини, вихованню її відповідно з моральним кодексом будівника комунізму, формуванню комуністичних взаємин у побуті, формуванню суспільного самоврядування.

Координаційна рада МЖК, створена при Калінінградському МК ВЛКСМ, очолила будівництво, яке здійснювалося за участю майбутніх мешканців, контролювала комплектування контингенту для поселення і, нарешті, реалізовувала виховні заходи в дусі ідеї цього комплексу. Можна вважати, що такі ради становлять нову форму самоуправління, прообраз майбутніх «рад КУПАСу».

З погляду архітектури Молодіжний житловий комплекс — це три спарені 16-поверхові типові корпуси, кожний з яких у середині будин-

¹³⁻¹⁴ Див.: *Быт при социализме и коммунизме.* — Научный коммунизм: Словарь М., 1969, с. 25.

¹⁵ *Маркс К., Энгельс Ф.* Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 70.

ку має вставку на всі поверхи. Саме в ній і розмістилися кілька десятків кімнат для громадських служб: приміщення для гурткових занять, дитячі кімнати, майстерні, кімнати побутового призначення. Було спроектовано також блок культурно-побутового обслуговування із службами громадського харчування, спортивними залами, басейном, читальним залом, бібліотекою.

Координаційна рада організує роботу комісій у трьох основних напрямках: а) сприяння гармонійному розвиткові дорослого населення МЖК, цілеспрямованішому використанню вільного часу і розширенню можливостей змістового збагачення особистих захоплень; б) виховання підростаючого покоління в дусі морального кодексу будівника комунізму, гармонійний всебічний розвиток дітей; в) скорочення витрат часу мешканців МЖК на комунально-побутові послуги і ведення домашнього господарства і використання вивільненого часу на громадську роботу, спорт, відпочинок.

Структура роботи з дорослими і дітьми базується на обов'язковій програмі і заняттях за інтересами. Обов'язкова програма для дорослих включає загальну фізичну підготовку, участь у громадсько-політичних заходах і культурно-масовій роботі, а також у благоустрої (приблизно дві години на тиждень), діяльність в різних органах самоуправління, оволодіння найпростішими медичними знаннями і навиками. Реалізується також комплекс ідеологічних завдань за допомогою виборних органів МЖК. Першорядне значення надається таким з них, як формування комуністичних взаємин і широка пропаганда ідей нового побуту. Істотне місце в діяльності органів МЖК посідає забезпечення культурного дозвілля дорослих і дітей, постійна масова оздоровча робота.

Спроба калінінградців створити культурно-побутовий колектив у вигляді МЖК дістала загальне схвалення (у 1975 році після ознайомлення з життям комплексу члени ЦК КПРС спільно з секретарями обкомів лишили високі відзиви у Книзі відвідувачів), його керівники удостоєні премії Ленінського комсомолу. У МЖК дістали практичне застосування принципово нові форми соціального контролю за місцем проживання, які реалізуються через щоденно діючу програму організації вільного часу. Заняття в гуртках, майстернях, студіях провадяться як силами мешканців, так і запрошених спеціалістів (наприклад, хореографів, викладачів іноземних мов). Практика МЖК має послідовників в особі ентузіастів Свердловська, Москви та інших міст.

Ефективним засобом удосконалення форм організації життя суспільства є соціальний експеримент, який дозволяє попередньо визначити життєвість нових форм побуту, доцільність їх поширення, виявити недоліки і уникнути їх в майбутньому.

Відповідно до основних тенденцій розвитку побуту в нашій країні можна виділити як перспективні так і соціальні експерименти.

1. Наспіла потреба розробити і впровадити зразок комплексу, в якому поліпшення системи виховання діалектично поєднувалося б з перетворенням побуту. Нові форми побуту і нові засоби виховання дітей мають виступати в ньому як органічно взаємозв'язані компоненти того, що формується, способу життя майбутнього суспільства.

2. Апробація нових можливостей у галузі архітектури і містобудування, пов'язаних з переданням трудомістких домашніх робіт промисловості, сфері обслуговування. Її метою є побудова житлової одиниці в такий спосіб, щоб громадське харчування повсякденно використовувалося кожною сім'єю, а набір необхідних побутових послуг став неодмінною частиною її життя.

Експериментальна перевірка цих та інших нових форм організації побуту потребує багатьох років інтенсивної творчої праці. Крім того, означені форми і засоби можуть бути найрізноманітніші, і вибір най-

кращих можливий тільки на основі багатопланового, систематичного, науково обгрунтованого апробування.

У Радянському Союзі споруджується в середньому 20—25 нових міст на рік, і будуються вони в дуже короткі строки, в інтервалі від п'яти до десяти років. Сучасне місто виникає одночасно в усіх своїх частинах, сферах, на основі якогось одного обраного проекту із застосуванням інтенсивних індустріальних методів¹⁶. У країні налічується близько 25 тис. житлово-будівельних кооперативів¹⁷. Усе це відкриває прекрасні можливості для проведення соціально-просторових експериментів у різних районах СРСР, з різними групами населення, в різних масштабах, дає підставу вважати їх обгрунтованими з економічного, організаційного, правового поглядів.

Доцільним є спорудження нових великих виробничих об'єднань разом з комплексами (житлові будинки в поєднанні з громадськими закладами і закладами культурно-побутового обслуговування, включаючи їдальні, дитячі комбінати, школи), які забезпечують нову організацію побуту. В містах, що вже склалися, можна виділяти в районах нової забудови місця для соціально-просторового експерименту.

Інтенсивний розвиток сфери побуту — вимога часу, єдиний шлях усунення невідповідностей, ще наявних у системі «виробництво — побут». Поєднання науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарювання відкриває великі можливості на цьому шляху.

* * *

XXVI съезд КПСС уделил большое внимание проблемам развития социалистического быта, улучшению разных сторон жизни трудящихся, обеспеченности их упорядоченным жилищем, совершенствованию сферы услуг, призванной сокращать непроеводительные затраты вне рабочего времени, созданию благоприятных условий для массовых занятий в самостоятельных творческих организациях — художественных, спортивных, туристических.

Существенной предпосылкой решения этого комплекса задач является их углубленное научное исследование. Изучение проблем совершенствования быта в условиях зрелого социализма дает основания для вывода о том, что быт — важная сфера жизнедеятельности нашего общества, в которой при помощи совокупности соответствующих средств, форм и условий осуществляется все более полное удовлетворение материальных и духовных потребностей советских людей. Опираясь на принципиальные положения марксизма-ленинизма, на изучение закономерностей функционирования и изменения социалистического быта, можно выделить в качестве основных такие тенденции его развития, как возрастание роли государственных учреждений и общественных организаций в воспитании детей, постепенная замена мелкого домашнего хозяйства крупным общественным, увеличение свободного времени, повышение общественной активности людей.

¹⁶ Див.: Бахтин М. Г. Архитектура и город. М., 1979, с. 81.

¹⁷ Див.: Правда, 1977, 20 октяб.

О. Я. ЛИСЕНКО

ДІЯЛЬНІСТЬ І ТВОРЧІСТЬ

Питання про гармонійний взаємозв'язок форм людської діяльності, про дальше збагачення цих форм творчим змістом є на сьогодні однією з найактуальніших проблем історичного матеріалізму. Марксизм-ленінізм учить, що напрям і темпи соціального і науково-технічного прогресу, вдосконалення суспільних відносин, формування резумних потреб та інтересів, всебічний і гармонійний розвиток особи залежать від характеру і змісту діяльності людей, від того, якою мірою їхня праця набула творчого характеру, наскільки успішно вона перетворюється на першу життєву потребу. Тому, як відзначив на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС Ю. В. Андропов, «необхідно створити такі умови — економічні та організаційні, — які стимулювали б якісну, продуктивну працю, ініціативу і підприємливість»¹.

Водночас реалізація практичних завдань комуністичного будівництва безпосередньо пов'язана з тим, як формуватиметься і розвиватиметься кожна людина, наскільки гармонійним в структурі її потреб, інтересів і цілей буде співвідношення соціального й індивідуального, соціального і природного, наскільки ефективно, адекватно будуть реалізовані її здібності і нахили.

Істотною передумовою розв'язання цього комплексу проблем є поглиблене дослідження специфіки і співвідношення форм людської діяльності, шляхів і засобів збагачення цих форм творчим змістом.

Питання про співвідношення основних форм людської діяльності розроблено ще недостатньо. Особливого значення набуває при цьому гармонійне поєднання конкретно-соціологічного аналізу і загальносоціологічного дослідження складного комплексу питань про особливості та взаємозв'язки форм діяльності, про перспективні шляхи і дійові засоби дальшого збагачення даних форм новим змістом, про їхню роль у творчості широких мас.

Визначальним фактором розвитку суспільства є, як відомо, спосіб виробництва. Потреби суспільного виробництва створюють, визначають і відповідні потреби в тих чи тих соціальних, політико-правових, духовно-ідеологічних відносинах, а останні «матеріалізуються» в соціально-класовій структурі, політичних, юридичних та інших ідеологічних інститутах. Особливу роль у суспільному житті відіграють міцний зв'язок змін в економіці і соціально-класовій структурі суспільства, зв'язок між суспільним поділом праці і класовою диференціацією, залежність форм життєдіяльності людей від економіки, рівня і стану продуктивних сил. Різноманітність і інтенсивність форм і видів діяльності і собі впливає на зміни у виробництві і споживанні, соціальній і духовній сфері.

В умовах розвинутого соціалізму ускладнились і урізноманітнились всі форми діяльності, розширились зв'язки і взаємовплив виробничої, соціальної, наукової і художньої творчості. Наукове управління соціальними процесами, свідома організація суспільного життя за соціалізму дають можливість спрямовувати творчу діяльність, підносити

¹ Андропов Ю. В. Промова на Пленумі ЦК КПРС, 22 листоп. 1982 р.— Рад. Україна, 1982, 23 листоп.

її ефективність. Однак, як слушно зазначає В. І. Куценко, «багато конкретних творчих актів людей суспільство не може заздалегідь передбачити, а значить, і запланувати. А непередбачене і незаплановане вже містить елементи стихійності.

Неможливо жорстко запланувати наукове, технічне чи художнє відкриття з їх конкретністю, неповторністю і оригінальністю. Якщо таке планування було б можливе, то не було б сенсу у відкритті. Відкриття, винахід — це пошук і знаходження нового, раніше не відомого². Складні і багатоманітні відносини між потребами суспільства, колективу і окремих індивідів, нетотожність їх окремих інтересів, як і зазначена розбіжність між плановістю в управлінні діяльністю і елементами стихійності,—одна з закономірностей суспільного розвитку. Тому КПРС підтримує творчі пошуки в усіх сферах життєдіяльності, створює матеріальні та морально-психологічні умови для підвищення творчої активності мас.

З'ясовуючи значення форм діяльності у творчості мас, треба виходити з того, що соціальна сутність людини не може не бути сутністю творчою, вона не може бути також ні позаіндивідуальною, ні позаособистісною. Ця сутність виявляється і в формах виробничої, соціальної, науково-пізнавальної, суспільно-політичної, сімейно-побутової, художньої та іншої діяльності, і в індивідуально-творчому началі кожної людини. Творча діяльність виступає як діалектична єдність сутності та існування, як єдність індивідуального і загальнолюдського, тих форм діяльності, в яких конкретно реалізуються людські здібності, потреби й інтереси.

Отже, людина як особистість визначається тим, якою мірою вона виступає творцем і носієм певних суспільних відносин — і на рівні класового, соціально-групового спілкування, і на рівні безпосередньо особистісному.

Марксизм-ленінізм не заперечує існування своєрідного «індивідуального залишку» в житті людей, в їхній багатогранній діяльності. Наприклад, у праці «Становище робітничого класу в Англії» Ф. Енгельс звернув увагу на ситуації, коли представники робітничого класу, що перебували по суті в однаковому соціальному середовищі, мали різний спосіб життя. На конкретні особливості способу життя значною мірою впливав особистий вибір робітника, його індивідуальні нахили. Однак, зазначає Ф. Енгельс, для всіх конкретних випадків спільним є те, що за капіталізму робітник — «позбавлений волі об'єкт всіляких комбінацій і збігу обставин і може вважати себе щасливим, коли йому вдається хоч би деякий час сяк-так проіснувати. І само собою зрозуміло, що його характер і спосіб життя визначаються цими обставинами: або він прагне вдержатися на поверхні цього виру, врятувати свою людську гідність,—а це він може зробити, тільки виявляючи протест ... проти буржуазії, проти того класу, який експлуатує його так нещадно і потім кидає напризволяще, який хоче вдержати його в цьому недостойному для людини становищі, або він перестає боротися проти становища, в яке поставлений, вважаючи цю боротьбу марною...»³ Лише соціалізм органічно поєднує творчі здібності з об'єктивними і суб'єктивними умовами функціонування тих чи тих форм діяльності, в процесі реалізації яких розкриваються універсальні можливості людини.

В. І. Ленін наголошував, що соціалізм — це той суспільний лад, який пробуджує в людях нові якості і таланти. Ці таланти «починають усвідомлювати себе, прокидатися, тягтися до живої, творчої, ве-

² Куценко В. І. Свідома організація життєдіяльності розвинутого соціалістичного суспільства. — Філософська думка, 1980, № 4, с. 21.

³ Енгельс Ф. Становище робітничого класу в Англії. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 335.

ликої роботи, братися самостійно до будівництва соціалістичного суспільства»⁴.

За соціалізму людина в процесі своєї самореалізації, невіддільної від форм діяльності, набуває нових рис: соціально-активною стає її життєва позиція, усвідомлюються найближчі і більш віддалені інтереси, завдяки науковому світогляді переборюються віджиті життєві стереотипи і уявлення. Звичайно, для того щоб сформувалися і утвердилися нові риси особистості соціалістичного типу, потрібні не тільки відповідні соціально-історичні умови, а й певні вольові, цілеспрямовані зусилля людей, усвідомлення свого місця і ролі, своєї соціальної відповідальності в суспільстві. Ці якісно нові риси не виникають самі собою. Їх формування — одне з основних програмних завдань Комуністичної партії, яке сьогодні стало законодавчим положенням і закріплене в Конституції СРСР: «Відповідно до комуністичного ідеалу «Вільний розвиток кожного є умова вільного розвитку всіх» держава ставить собі за мету розширення реальних можливостей для застосування громадянами своїх творчих сил, здібностей і обдаровань, для всебічного розвитку особи»⁵.

Коли ми говоримо про збір трудової діяльності членів суспільства з розвитком кожного окремого індивіда, то це зовсім не означає їх повного ототожнення. Справді, кожний індивід є носієм і виразником соціально-типових відносин у всій їх сукупності (економічних, соціальних, політично-правових, морально-естетичних тощо), але лише тією мірою, якою він їх зможе освоїти, усвідомити, втілити в життя. Саме такий рівень освоєння є визначальним у співвідношенні соціального та індивідуального, в їхньому взаємозв'язку і взаємопереходах.

Характерно, що чим досконаліші суспільні відносини, тим індивідуальнішою, неповторнішою, творчо насаженішою стає і життєдіяльність кожної людини. Тому і вивчення структури діяльності, і з'ясування особливостей основного елемента цієї структури — матеріально-виробничої діяльності — марксизм-ленінізм здійснює з допомогою аналізу зв'язків особи з конкретним історичним середовищем, її належності до класу, певної соціальної групи, соціального прошарку.

Передумовою плідного дослідження співвідношення діяльності і творчості є поглиблена розробка понятійного апарату, що використовується для вивчення цих сфер суспільного життя. Зокрема, потребує конкретизації характеристика співвідношення понять «суспільні відносини» і «спілкування», «праця» і «діяльність» тощо. Адже не можна абстрактно ототожнювати, скажімо, діяльність і працю, оскільки діяльність не завжди має перетворюючий характер, тоді як праця включає в себе творення матеріальних і духовних цінностей. Бездумна, руйнівна діяльність не може бути працею. Не збігаються за своїм обсягом також поняття «праця» і «творчість». Наукове дослідження взаємозв'язків зазначених понять можливе лише на основі Марксового аналізу форм людської діяльності, його положення про те, що з розвитком суспільних антагонізмів діяльність людей розширюється й урізноманітнюється, а потім, за умов капіталізму, різко протиставляються дві її форми: виробнича і споживна. Зазначимо, що діяльність — явище складне, воно має розгалужену структуру, яка може аналізуватися не тільки у зазначеному вище, а й в інших аспектах. Так, велику роль відіграє виділення у структурі людської діяльності таких її різновидів, як матеріально-практична і духовно-ідеологічна. «Поділ праці,— писали К. Маркс і Ф. Енгельс,— стає дійсним поділом тільки з того моменту, коли появляється поділ матеріальної і духовної праці... З цього моменту свідомість *може* дійсно уявити собі, що вона

⁴ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне збір. творів, т. 35, с. 192.

⁵ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977, с. 11—12.

щось інше, ніж усвідомлення існуючої практики...»⁶ Ці різновиди діяльності як основні вирізняв В. І. Ленін. Можливі, звичайно, й інші класифікації форм людської діяльності. В. Г. Афанасьєв, наприклад, пише про три різновиди життєдіяльності: виробничу, суспільно-політичну і духовну. По суті такого ж поділу дотримуються Б. А. Воронович, Ю. К. Плетников і О. В. Лармін⁷. Із зазначеною класифікацією загалом можна погодитись. Що ж стосується додаткової диференціації (діяльність в управлінні, обслуговуванні, сімейно-побутова, наукова, художньо-естетична тощо), то вона виділяє підвиди, які врешті-решт належать або до матеріальної, або до духовної сфери.

Менш обгрунтованим видається введення М. С. Каганом чотирьох форм діяльності: перетворюючої, пізнавальної, ціннісно-орієнтовної, комунікативної⁸. Адже за такого підходу з класифікації випадає основна форма — виробнича діяльність. Крім того, не можна, на наш погляд, так жорстко розмежовувати перетворюючу і пізнавальну діяльність. Адже перетворення світу неможливе без пізнання. Некоректним видається нам і тлумачення М. С. Каганом комунікативної діяльності, оскільки воно утруднює з'ясування специфіки конкретно-історичних форм взаємозв'язку індивідуального і соціального, виробництва і споживання. Поза увагою дослідника залишається фактично і трудова діяльність — та сфера, що в ній передусім реалізуються індивідуальні здібності і нахили.

Розгляд питання про сфері людської життєдіяльності щільно пов'язаний з проблемою соціальної детермінації, з розкриттям особливостей соціально-економічної, класово-політичної зумовленості розвитку особи, її діяльності, поведінки, ціннісної орієнтації в різних соціальних системах.

Буржуазні соціологи неспроможні розв'язати питання про специфіку детермінації людської діяльності. Вони або заперечують об'єктивну зумовленість діяльності людини (волюнтаризм), або абсолютізують цю зумовленість (фаталізм), або, визнаючи зумовленість діяльності людини природними чинниками, заперечують соціальну детермінацію. Типовим прикладом є псевдонаукові біхевіористичні концепції, згідно з якими поведінка людей має за принцип зворотні реакції на стимули, що надходять іззовні. Особі, індивідові тут надається пасивна роль в житті, оскільки вирішальними визнаються обставини, зовнішні причини, зовнішні впливи. Основоположник біхевіоризму американський психолог Дж. Уотсон, ігноруючи творчий потенціал психіки, обстоював суто прагматичний підхід до вивчення засобів контролю і управління психічною діяльністю людей. Ще далі пішли Б. Скіннер і К. Халл — представники біхевіоризму в сучасній американській соціальній психології. Вони по суті зводять поведінку індивіда до умовних рефлексів, процес навчання — до закріплення або гальмування таких рефлексів незалежно від соціально-історичних умов людської життєдіяльності. Ідеї маніпуляції свідомістю і поведінкою, управління людиною як пасивним об'єктом зовнішніх спрямованих дій з відвертим цинізмом викладено, зокрема, у книзі Б. Скіннера «По той бік добра і гідності». Б. Скіннер ігнорує основні принципи соціальної детермінації, заперечує зумовленість людської поведінки закономерностями розвитку і функціонування певної соціальної системи, суспільно-економічної формації, матеріального виробництва, класової структури, духовної культури суспільства: людина в її діях і поведінці розглядається ним автономно, у відриві від суспільства в цілому. Та-

⁶ Маркс К., *Енгельс Ф.* Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 28—29.

⁷ Див.: *Афанасьєв В. Г.* Человек как система и система деятельности человека. — Социол. исслед., 1976, № 4, с. 9—17; *Лармин А. В.* О структуре общественных отношений. — В кн.: *Очерки методологии познания социальных явлений.* М., 1970, с. 48—84.

⁸ Див.: *Каган М. С.* Человеческая деятельность. М., 1974, с. 328.

кий підхід неспроможний з теоретичного погляду і реакційний в соціально-класовому розумінні.

Лише вступаючи в суспільні відносини, в соціальне і міжособове спілкування, індивід поступово формується як особистість, набуває певних світоглядних і морально-естетичних якостей, засвоює багатства культури, стає суб'єктом суспільно-історичного процесу. Біхевіористи «забувають» про те, що і зовнішнє середовище соціалізації індивіда, і соціальні умови, і різні «механізми впливу», про які так охоче ведуть річ ці теоретики,— це насамперед самі люди, об'єднані в певні організації, соціальні групи, класи тощо.

Аналізуючи особливості діяльності людини у різних конкретно-історичних умовах, основоположники марксизму наголошували, що з переходом до соціалізму відбуваються принципові зміни у механізмі соціальної детермінації. «Об'єктивні, чужі сили, що панували до цього часу над історією,— писав Ф. Енгельс,— переходять під контроль самих людей. І тільки з цього моменту люди почнуть цілком свідомо самі творити свою історію, тільки тоді суспільні причини, які приводять вони в рух, матимуть в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають. Це є стрибок людства з царства необхідності в царство свободи»⁹. На сучасному етапі за умов дедалі органічнішого поєднання досягнень НТР з перевагами соціалістичної системи господарювання життєдіяльність радянських людей все більше урізноманітнюється, відбуваються важливі зміни в самому механізмі соціальної детермінації. Зростає інтелектуалізація, насичення творчим змістом різноманітних сфер людської діяльності. Водночас виникає і певна невідповідність між біологічними ритмами людського організму і прискореним виробничим темпом. Неоднозначність цього зумовлена діалектичною суперечністю між індивідуальним і загальним, біологічним і соціальним. Природнобіологічні процеси мають свої ритми, вироблені протягом багатьох мільйонів років еволюції біосфери. Виробничі характеризуються постійною зміною ритмів і темпів залежно від особливостей розвитку виробництва на тому чи тому етапі, економічної доцільності, ефективності, оптимальності.

В умовах капіталізму інтенсифікація праці підпорядкована гонитві за високими прибутками і надприбутками, посилює абіологічні тенденції, призводить до суперечності між творчими потенціями людини і потоково-конвеєрною системою капіталістичного виробництва. Принципово інший характер має інтенсифікація виробничих процесів за соціалізму. В соціалістичному суспільстві її характер і темпи зумовлюються законом планомірного, пропорційного розвитку народного господарства, підпорядковані реалізації завдань щодо піднесення добробуту трудящих, створення матеріальних передумов для всебічного розвитку людини. Курс на інтенсивний розвиток народногосподарського комплексу в суспільстві зрілого соціалізму — важлива передумова дедалі повнішого задоволення зростаючих матеріальних і духовних потреб радянських людей. Вітлення цього курсу в життя відбувається на науковій основі з урахуванням тих модифікацій, що нині притаманні системі «людина — техніка — виробництво». Це дає змогу зменшити, а в ряді випадків ліквідувати невідповідність між біологічними і виробничими ритмами, яка може загрожувати здоров'ю людей, гальмувати їхній усебічний і творчий розвиток.

Одним з визначальних показників творчого характеру діяльності є рівень соціальної активності чи то колективу, чи то окремого індивіда. Творчість немислима без соціальної активності. Адже соціальна активність — це передусім творче і діяльне ставлення людини до навколишнього середовища, його різноманітних природних та соціальних

⁹ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20 с. 278.

компонентів і зв'язків, які і собі зумовлюють цю активність. Можна твердити: людина стає особистістю тоді, коли вона чітко виявляє і реалізує в діях, вчинках свої здібності і нахили. Таке розуміння особистості є істотною передумовою не тільки дальшого наукового дослідження проблем формування людини нового типу, а й створення повнокровних художніх образів. «Якщо герой не є особистістю,— говорив Чингіз Айтматов в інтерв'ю для журналу «Weimarer Beitrage»,— він може володіти багатьма хорошими якостями, але він не викликає симпатії: в кращому разі з'явиться гарна ікона. Герої серйозної літератури — суперечливі, сильні, внутрішньо багаті особи. Ми повинні виходити з того, що поряд з безперечними, або, як мовиться, ідеальними, героями були і люди, що з тих чи тих причин не зуміли реалізувати повністю закладені у них можливості. Література покликана дослідити особу як центр життя суспільства в комплексі всіх соціальних і економічних умов»¹⁰.

Знайти своє покликання, своє місце в житті, правильно обрати професію і якповніше виявити себе в ній — справа нелегка. І тут на допомогу людині приходять науковий світогляд, почуття відповідальності за свою діяльність, тверда переконаність у необхідності особистих зусиль для втілення в життя найгуманніших ідеалів. «...Людська природа,— писав К. Маркс,— побудована так, що людина може досягти свого вдосконалення тільки працюючи для вдосконалення своїх сучасників, в ім'я їх блага»¹¹.

Реалізація здібностей і нахилів людини неможлива без поєднання особистих і суспільних інтересів, без їх гармонійного розвитку. Однак виявом суто людського відношення до дійсності є не тільки інтерес, а передусім активна творча діяльність, підпорядкована високій меті. «Покликання, призначення, завдання всякої людини — всебічно розвивати всі свої здатності, в тому числі, наприклад, також і здатність мислення...»¹²

Безпосередньо пов'язаний з проблемою «діяльність і творчість» розгляд предметно-практичної діяльності крізь призму її доцільності, гармонійного зв'язку з соціальними умовами і відносинами. Залежно від характеру суспільних відносин і соціальних умов діяльності людини (антагонізм або гармонійна єдність) історично виникали і розвивалися певні форми духовно-практичного освоєння дійсності. Творча діяльність людей, багатство їхніх природних і соціально набутих здібностей втілювалися і втілюються у витворах матеріальної і духовної культури суспільства, в шедеврах мистецтва, що зберігають естетичну цінність протягом тисячоліть. Навпаки, потворне, антилюдське дістає вияв тоді, коли відносини людей є класово-антагоністичними, коли це відносини панування і підлеглості. Вони ворожі творчому розвитку здібностей людини, обмежують їх або спрямовують на досягнення вузько утилітарних цілей. Лише у процесі вільної творчої праці виникають оптимальні умови для створення таких матеріальних і духовних цінностей, які зберігають загальнолюдське значення.

Капіталізм виключає цілісність, єдність фізичного і розумового начал людської праці, яка є неодмінною складовою творчої діяльності, спричинив відокремлення розумової праці від фізичної. Початок цьому процесові було покладено при переході до машинного виробництва, яке призвело до закріплення за кожним робітником лише окремих операцій. Виробнича діяльність людини за цих умов стає дедалі однібічною і одноманітною, вона дедалі більше обмежується сте-

¹⁰ Новый мир, 1977, № 12, с. 255.

¹¹ Маркс К. Роздуми юнака при виборі професії.— Маркс К., Енгельс Ф. З ранніх творів. К., 1973, с. 4.

¹² Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія.— Твори, т. 3, с. 268.

реотипами машинного, а пізніше — конвейерного виробництва. Отже, по суті капіталістичне виробництво вороже трудовій творчості, знеособлює людську індивідуальність. К. Маркс писав, що спочатку процес відчуження праці виступає як історична необхідність, закономірний процес дальшого розвитку і вдосконалення виробництва, створення матеріальних цінностей працею переважної більшості населення. Але потім він стає гальмом у розвитку суспільства. Робітник не може насолоджуватися продуктами своєї діяльності, оскільки його праця має примусовий характер, він творить не за законами краси, а за законами додаткової вартості і не є володарем створюваного ним предметного світу. Це не може так чи інакше не позначитися і на духовно-практичному, зокрема естетичному, освоєнні світу; капіталістичне виробництво деформує художні потреби і смаки як окремої людини, так і суспільства в цілому.

Вперше в історії творчість трудящих у масштабі суспільства стала можлива тільки з перемогою Великої Жовтневої соціалістичної революції. В. І. Ленін писав, що соціалізм вперше в масовому масштабі створює можливість «залучити дійсно більшість трудящих на арену такої роботи, де вони можуть проявити себе, розгорнути свої здібності, виявити таланти, яких в народі — непочате джерело і які капіталізм м'яв, давив, душив тисячами і мільйонами»¹³. Ось чому важливою соціальною передумовою існування естетичної сторони трудової творчості є вільна, позбавлена експлуатації праця. Але щоб праця широких мас трудівників «перетворилась на мистецтво» (М. Горький), стала їхнім поклоннянням, життєвою потребою, треба домогтись високого рівня розвитку продуктивних сил, побудувати якісно нову матеріально-технічну базу, піднести рівень загальної культури працівників. Велику роль відіграє також зміст, привабливість праці, її відповідність тій чи тій формі життєдіяльності, природним, соціальним і духовним потребам людини.

Лише за цих умов самоутвердження трудящих у праці стане могутньою рушійною силою соціального прогресу і всебічного розвитку людини. І тільки в цьому разі можливий збіг творчої активності з діяльністю, з потребами матеріального і духовного виробництва.

Трудова ініціатива в суспільстві зрілого соціалізму, технічна творчість, раціоналізаторство і винахідництво невіддільні від світоглядних і ціннісних установок трудящих. Праця як творчість і як життєва потреба нероздільні. Тому естетична сторона праці значною мірою зумовлюється не тільки змістом і характером доцільної цілеспрямованої діяльності, а й її результатами, предметами людської культури, що мають певне функціонально-утилітарне призначення і водночас повинні відповідати естетичним смакам виробників і споживачів.

За умов дедалі органічнішого поєднання досягнень НТР з перевагами соціалізму проблема співвідношення діяльності і творчості безпосередньо пов'язана з питанням про передання багатьох механічних і розумових функцій людини сучасним складним машинам і приладам. Останніми роками багато написано про «штучний розум», який, мовляв, ось-ось перебере на себе виробничу і значну частину духовної діяльності людини. Водночас йдеться й про шкідливість для розвитку людини серійного і масового конвейерно-потокового виробництва. Справді, досягнення НТР, успіхи сучасної електронно-обчислювальної техніки, передання машинам багатьох одноманітних операцій по-новому поставили проблему гармонійної єдності людини і предметного світу, суспільства і природи. Однак під час розгляду перспектив застосування штучного інтелекту, ролі науки і техніки в творенні нового часто-густо або перебільшують, або недооцінюють ці моменти.

¹³ Ленін В. І. Як організувати змагання? — Повне зібр. творів, т. 35, с. 189.

З одного боку, не можна забувати про те, що створення штучного інтелекту не є самоціллю, дослідження у цьому напрямі зумовлені потребами розвитку науки і техніки, суспільства загалом і спрямовані на задоволення цих потреб. З другого боку, помилковими були б недооцінка автоматизації і комплексної механізації виробництва, твердження про те, що такі зміни у сучасному виробництві не відповідають людській природі, нівелюють неповторно індивідуальні риси особистості. Дійсно, в процесі переходу до машинної індустрії неминуче породжується стандартне виробництво предметів і речей. Певною мірою це відбивається на смаках і навіть моді. Однак є стандарти і такі, і такі. Справа в тому, що стандартна річ може і відповідати своєму функціональному призначенню, і водночас задовольняти високі естетичні вимоги споживачів (наприклад, чудові архітектурні ансамблі, кращі моделі автомобілів, телевізорів, одягу тощо). Ще Д. Дідро писав, що речі самі по собі не мають ніякого змісту без людей і їхніх потреб¹⁴. Людина одухотворює створений нею предметний світ, спрямовує свою діяльність на продукування речей, що приносили б їй і користь, і естетичну насолоду. І це глибоко закономірно. Адже взаємопроникнення прекрасного і утилітарного в різних сферах діяльності (як матеріальної, так і духовної), їх гармонійне поєднання породжує найвищу доцільність¹⁵.

Нині в суспільному виробництві відбувається дедалі органічніше поєднання серійності з підвищенням ефективності і якості виробництва, розвитком художнього конструювання. В рішеннях XXVI з'їзду КПРС відзначалась необхідність рішуче поліпшити якість усіх видів вироблюваної продукції, розширити асортимент, збільшити випуск нових видів виробів, які відповідають сучасним вимогам. Підвищити питому вагу продукції вищої категорії якості в загальному обсязі її випуску. Ширше впроваджувати комплексні системи управління якістю продукції.

Кращі зразки серійної високоякісної продукції підтверджують, що за соціалізму серійне виробництво не руйнує цілісної людської життєдіяльності, не нівелює індивідуальність людини, а, навпаки, є необхідною передумовою ще різнобічнішого вияву цієї індивідуальності. Звичайно, стурбованість соціологів і психологів з приводу того, що деякі процеси автоматизації і комплексної механізації сучасного виробництва вступають в певну суперечність з системою «краса — користь», обгрунтована. Проте ця суперечність має діалектичний характер, вона є могутнім рушієм дальшого прогресу суспільного виробництва, гармонійного розвитку людини.

В буржуазному суспільстві велике машинне виробництво позбавляє працю духовного змісту, тому людина виступає в ньому як механічний додаток до машини, як елемент конвейерного виробництва.

Зовсім іншою за своїм духовним змістом є соціалістична праця. Духовно-практичне овоєння людиною свого середовища, будучи складовою частиною соціального прогресу, відбувається в руслі діяльності за принципом доцільності і краси. Воно вплітається в матеріально-виробничу діяльність і не втрачає своєї специфіки, свого самостійного значення. У соціалістичному суспільстві людина дістає можливість реалізувати свої творчі потенції відповідно до своїх нахилів, уподобань і суспільних потреб. Внаслідок цього праця дедалі більше виступає як діяльність за законами не тільки ефективності, а й краси. Масова творчість трудящих пов'язана з певним естетичним ідеалом, усвідомленням і виявленням у суспільній практиці творчих обдаровань і

¹⁴ Див.: Дідро Д. Собр. соч. : В 8-ми т. М., 1937, т. 8, с. 11.

¹⁵ Див.: Гольдентрихт. О природе эстетического творчества. М., 1977, с. 190.

можливостей особистості. Однак такий ідеал невіддільний від ідеалу суспільного. Тому потрібно, щоб у процесі професійної освіти і виховання забезпечувалось засвоєння різноманітних форм і методів поєднання корисного і красивого, пробудження художнього, творчого начала у найширших мас молодих трудівників. Труднощі полягають у тому, що практична діяльність, пов'язана з дальшою автоматизацією виробничих процесів, їх диференціацією (в цілому явищем необхідним і закономірним), може певною мірою гальмувати творче начало в людині. Тому КПРС вважає одним з найголовніших завдань комуністичного виховання формування творчого ставлення до праці, зближення виробничої діяльності з художньою, з практичним перетворенням світу за законами краси. І глибоко закономірним є те, що нині філософський аналіз специфіки, сутності і суспільної ролі художньої творчості набуває особливої актуальності. Відомо, що в сучасній буржуазній філософії та соціології чітко виявилися два основні підходи до з'ясування особливостей художньої творчості за умов НТР. Це, по-перше, так зване сциєнтистське тлумачення художньої діяльності і світосприйняття, коли мистецтву відводиться другорядна роль в житті суспільства і окремої людини, а перевага надається науково-технічній діяльності і науково-технічному знанню. По-друге, мистецтво, проголошується єдиною сферою творчої діяльності. В обох випадках маємо справу з нерозумінням ролі мистецтва в соціальному розвитку, зумовленим тими суперечностями між матеріальним виробництвом і духовною культурою, що притаманні буржуазному суспільству.

Безпідставність отожднення художньо-естетичної діяльності з науково-технічною очевидна. Сциєнтизм, необгрунтована позитивістська експлікація засобів математики, формальної логіки, природознавства на всі сфери духовної діяльності, а особливо на творчість митця — композитора, поета, художника тощо — призводить до стирання специфіки цих сфер, утруднює вдосконалення структури художньо-естетичних потреб та інтересів, негативно позначається на формуванні творчої особистості. У соціалістичному суспільстві співвідношення науково-технічної і художньої діяльності має зовсім інший, принципово відмінний характер. За соціалізму здійснюється дедалі гармонійніше поєднання різноманітних сфер матеріального та духовного виробництва зі збереженням їх своєрідності, специфіки їхніх соціальних функцій.

Інтегративні процеси, характерні для суспільства розвинутого соціалізму, діють і в сфері духовного виробництва, духовної культури, художньо-естетичного освоєння світу. Характерні вони і для співвідношення світогляду і творчості, філософії і мистецтва.

Філософія на різних етапах розвитку зверталась до літератури за конкретно-образним матеріалом, узагальненим в художніх образах, типах тощо. А література і мистецтво шукали у філософських концепціях відповіді на наболілі питання соціального розвитку, буття людини, її місця в історичному процесі. Проблема людини, її життєдіяльності є по суті основним полем взаємодії філософського мислення і художньої творчості. Відомо, що чимало великих митців були водночас і видатними мислителями. Досить згадати Гете, Бальзака, Достоевського, Толстого, які розкривали «діалектику душі» людини засобами художньої творчості, хоча часом досить суперечливо, прагнули розв'язати «вічні» проблеми людства.

Філософи (Дідро, Вольтер, Сковорода, Чернишевський, Герцен) часто-густо в пошуках форм подання своїх ідей звертались до художньої творчості. Властива як філософії, так і художній творчості здатність до концентрованого, цілісного відтворення дійсності в наш час наповнюється новим змістом. Інтегративні моменти стали переважаючими.

Зближення в умовах соціалізму матеріальної і духовної сфер творчої діяльності закономірно приводить до синтезу філософського, науково-технічного і художньо-естетичного знання в процесі розв'язання проблем дальшого розвитку нашого суспільства, формування нової, всебічно і гармонійно розвиненої людини.

* * *

Одним из наиболее актуальных в историческом материализме является вопрос о гармонической взаимосвязи форм человеческой деятельности в процессе реализации возможностей общества зрелого социализма, о дальнейшем обогащении этих форм творческим содержанием. От характера и содержания деятельности людей, от того, насколько их труд является творческим, насколько успешно он превращается в первую жизненную потребность, в значительной степени зависят направление и темпы социального и научно-технического прогресса, совершенствование социалистических общественных отношений, формирование разумных потребностей и целенаправленное совершенствование их структуры, всестороннее и гармоничное развитие личности. Поэтому формирование творческого отношения к труду, дальнейшее сближение производственной деятельности с творческой, с практическим преобразованием мира по законам красоты принадлежит к важнейшим условиям успешного решения комплекса задач коммунистического строительства.

Ю. А. ІЩЕНКО

ЛЕНІНСЬКИЙ АНАЛІЗ СОЦІАЛЬНОЇ ФОРМИ РУХУ

Актуальність завдань, поставлених ХХVІ з'їздом КПРС перед суспільствознавцями активізує розробку світоглядно-методологічних проблем наукового пізнання. Досліджуючи їх, представники соціально-гуманітарного знання постійно звертаються до праць основоположників марксизму-ленінізму, в яких принципи діалектико- і історико-матеріалістичного осмислення світу застосовувались до злободенних соціально-політичних питань. Таке звернення дає змогу розкрити великі евристичні можливості марксистсько-ленінського аналізу соціальної реальності. Винятково важливе значення у цій проблемній площині має праця В. І. Леніна «Матеріалізм і емпіріокритицизм». У цьому творі В. І. Ленін піддав глибокій критиці реакційну філософію емпіріокритицизму, захистив і розвинув далі діалектичний і історичний матеріалізм, матеріалістично узагальнив новітні досягнення у природознавстві. Значну увагу він приділив філософському аналізу революції у фізиці на рубежі ХІХ—ХХ ст., яка поставила принципово нові питання у розумінні науки — про вузькість механістичної концепції матерії, вплив пізнавальної ситуації дослідника на характер сприйняття і описання ним фізичної реальності, про об'єктивність і відносність наукових понять і необхідність не тільки методологічного, але й світоглядного осмислення вихідних принципів побудови наукових теорій. Ці питання розглядались у працях Б. М. Кедрова, П. В. Копніна, П. С. Дишлевого, С. Б. Кримського та ін.¹ Разом з тим у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» з позицій діалектико-матеріалістичного монізму обстоюється цілісне наукове розуміння матеріальної єдності процесів розвитку природи і суспільства, розкриваються соціальні і гносеологічні корені суб'єктивно-ідеалістичних викривлень марксистської теорії суспільного детермінізму. У зв'язку з цим становить значний інтерес ленінський підхід до аналізу соціальної форми руху матерії, якому присвячено цю статтю.

Звернення до «Матеріалізму і емпіріокритицизму», як і до ряду інших ленінських праць, дозволяє, на наш погляд, з'ясувати найістотніші характеристики соціальної форми руху матерії, розкрити світоглядно-методологічні функції цього поняття. Передумовою такого розгляду є, безумовно, сформульоване В. І. Леніним філософське визначення матерії.

У «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» поняття матерії, по-перше, вживається як філософська категорія для позначення об'єктивної реальності, а по-друге — розглядається в онтологічному плані, як субстанціональна основа процесів світового цілого. «... Світ є матерія, що рухається, — її можна і треба безконечно вивчати в безконечно складних і детальних проявах і розгалуженнях цього руху, руху цієї матерії...»². Водночас В. І. Ленін підкреслює, що «діалектичний матеріалізм наполягає на приблизному, відносному характері всякого наукового положення про будову матерії і властивості її, на відсутності аб-

¹ Див.: Кедров Б. М. К изучению книги В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм». М., 1973. 208 с.; Копнин П. В. В. И. Ленин и материалистическая диалектика. Киев, 1969. 196 с.; Дишлевый П. С. Материалистическая диалектика и физический релятивизм. Киев, 1972. 324 с.; Кримський С. Б. В. І. Ленін про особливості пізнання сутностей високих порядків.— Філософська думка, 1979, № 2, с. 27—36.

² Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 338.

солютних граней у природі, на перетворенні рухомої матерії з одного стану в інший...»³. Торкаючись питань про відображення цієї об'єктивної реальності у свідомості, він зазначає: «Рухові уявлень, сприйняття і т. д. відповідає рух матерії поза мною. Поняття матерії нічого іншого, крім об'єктивної реальності, даної нам у відчутті, не виражає. Тому відірвати рух від матерії є різнозначне тому, щоб відірвати мислення від об'єктивної реальності, відірвати мої відчуття від зовнішнього світу, тобто перейти на бік ідеалізму. Той фокус, який пророблюється звичайно з запереченням матерії, з допущенням руху без матерії, полягає в тому, що замовчується відношення матерії до думки»⁴. Ці міркування В. І. Леніна безпосередньо розвивають Енгельсову ідею ієрархії форм руху матерії, яка вперше була висловлена ним у листі до К. Маркса від 30 травня 1873 року⁵. Пізніше, в «Анти-Дюрінгу», Ф. Енгельс, виходячи з принципу діалектико-матеріалістичного монізму, поряд з поняттям форми руху ввів поняття предметної форми матерії. На його думку, природознавство у вивченні своїх об'єктів повинне виходити «з різних предметних форм і різних форм руху матерії»⁶. Така постановка питання мала своїм безпосереднім підґрунтям подолання обмеженості метафізичного матеріалізму, «послідовне продовження, поширення матеріалізму на сферу суспільних явищ»⁷. Вироблене на основі цього матеріалістичне розуміння історії дало змогу розглянути об'єктивну реальність як певну ієрархію форм руху матерії, пояснити генетичний і функціональний зв'язок матеріального і ідеального за допомогою розкриття особливостей соціальної форми руху матерії у загальному розвитку процесів світового цілого.

Матеріалістичне розуміння історії — вихідний методологічний принцип у розробці концепції соціальної форми руху. В нашій філософській літературі це поняття витлумачують передусім як суспільство, суспільні відносини, як цілісне вираження суспільного життя⁸. Л. П. Буєва визначає соціальну форму руху як діяльність людини: «Діяльність суспільної людини є специфічний спосіб її буття у світі, соціальна форма руху матерії»⁹ (в іншій праці вона пише про діяльність як носія останньої)¹⁰⁻¹¹. Дещо відмінне трактування соціальної форми руху дав О. Г. Дробницький. Виходячи з розуміння діяльності як процесів опредметнення і розпредметнення, він зазначав, що суспільна форма руху існує у вигляді співвідношення двох полюсів — людини як суб'єкта і зовнішнього предмета як його об'єкта, у вигляді постійного перетворення суб'єктивних можливостей людини у властивості (також можливості) предмета і навпаки. Людина у цьому відношенні виступає не просто як тіло, організм, що функціонує, і мозок, який мислить, а як соціальний суб'єкт, тобто має певні соціальні якості тільки завдяки своєму відношенню до предмета як концентрату своїх (і своїх попередників) діяльнісних здатностей. Так само і предмет є тут не просто тілом природи, а дзеркалом діяльнісних здатностей людини, її кристалізацією. Таке розуміння соціальної форми руху спрямовує дос-

³ Там же, с. 255.

⁴ Там же, с. 261.

⁵ Енгельс Ф. Лист до К. Маркса від 30 травня 1873 року.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 33, с. 64.

⁶ Енгельс Ф. Анти-Дюрінг. Там же, т. 20, с. 348.

⁷ Ленін В. І. Карл Маркс. — Повне зібр. творів, т. 26, с. 50.

⁸ Див., наприклад: Плетников Ю. К. О природе социальной формы движения. М., 1971. 247 с.; Воронович Б. А., Плетников Ю. К. Категория деятельности в историческом материализме. М., 1975. 47 с. та ін.

⁹ Див.: Буєва Л. П. Человек: деятельность и общение. М., 1978, с. 35.

¹⁰⁻¹¹ Див.: Буєва Л. П. Проблема деятельности личности в марксистской и буржуазной социологии. — В кн.: Исторический материализм как теория социального познания и деятельности. М., 1972, с. 42.

лідження процесів і явищ соціальної реальності у площину відношення «людина — світ людини», «людина — світ культури» на основі знаходження і відтворення вихідних конститутивних елементів соціальності (праця, спілкування, свідомість)¹².

Переведення аналізу соціальної форми руху у площину діяльнісного відношення «людина — світ» дає змогу найадекватніше досягнути зміст цього поняття, подолати вузькоонтологічний підхід до розуміння його змісту як активності матерії поза активністю людини. На основі розкриття конкретно-історичних форм єдності матеріальної і духовної діяльності, форм спілкування, а також функціонування свідомості людини в її життєдіяльності, де вона освоює нові матеріальні рівні світу, можна схарактеризувати соціальну форму руху як таку, що трансформує природну необхідність у свої закони. Положення про перетворення природної необхідності в закони соціальної форми руху в предметно-практичній діяльності людини є одним з вихідних у поясненні виникнення суспільства як загальної, універсальної форми матеріального¹³.

За такого підходу розкривається й істотна зумовленість і відносність пізнання соціальної форми руху, зокрема те, чому сутність руху матерії виявляється тільки в найбільш зрілій формі — соціальній. На цьому етапі її розвитку об'єктивність руху матеріального світу свідомо покладається в основу діяльності і пізнання. Критикуючи в «Матеріалізм і емпіріокритицизм» безпідставну спробу О. Богданова пояснити специфіку суспільної форми руху матерії шляхом зведення її до «широкого ряду біологічних пристосовань», а суспільне життя — до «свідомо психічного», В. І. Ленін зазначав: «Кожний окремий виробник у світовому господарстві усвідомлює, що він вносить таку-то зміну в техніку виробництва, кожний господар усвідомлює, що він обмінює такі-то продукти на інші, але ці виробники і ці господарі не усвідомлюють, що вони змінюють цим *суспільне буття*... З того, що ви живете і господарюєте, народжуєте дітей і виробляєте продукти, обмінюєте їх, складається об'єктивно-необхідний ланцюг подій, ланцюг розвитку, незалежний від вашої *суспільної* свідомості, не охоплюваний нею повністю ніколи»¹⁴.

Усвідомлення об'єктивної незалежності процесів матеріального світу від свідомості і волі окремого індивіда (суспільного буття від суспільної свідомості) визначається людською практикою, в якій матеріальна дійсність конститується відповідно до цілей суспільної людини. Тому й проблему єдності і багатоманітності форм матерії, відношення суспільної форми руху матерії до її нижчих форм, проблему їх ієрархізації, меж взаємодії і взаємоперетворення, також необхідно розглядати історично, в рамках процесу предметно-практичного, духовного і теоретичного освоєння світу. З цього погляду зрозуміло, чому «людська сутність природи, — існує тільки для *суспільної* людини». «...Тільки в суспільстві, — зазначає К. Маркс, — природа є для людини *ланкою*, яка зв'язує людину з людиною, буттям її для іншої і буттям іншої для неї, життєвим елементом людської дійсності; тільки в суспільстві природа виступає як *основа* її власного *людського* буття. Тільки в суспільстві її *природне* буття є для неї *людським* буттям і природа стає для неї людиною. Таким чином, *суспільство* є закінчена сутнісна єдність людини з природою»¹⁵.

¹² Див.: Кузьмин В. П. Принципи системності в теорії і методології К. Маркса. М., 1976, с. 121.

¹³ Див.: Абдильдин Ж. М., Абишев К. А. Формирование логического строя мышления в процессе практической деятельности. Алма-Ата, 1981, с. 168.

¹⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 319.

¹⁵ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 42, с. 109.

Отже, соціальна форма руху матерії може бути досягнута лише на основі її власних специфікацій і лише на певному етапі її розвитку. В ній змінюється характер взаємозв'язків, зокрема домінуючими стають системно-цілісні, хоча певним чином функціонують і природні причинно-наслідкові зв'язки. У поясненні системної причинності, що діє на рівні соціуму, великого значення набуває розкриття її цільового характеру. Якісні перетворення у способі детермінації матеріальних процесів, що відбуваються тут, є наслідком цілепокладальної предметно-практичної діяльності людини, в якій вона, опрідметнюючи свої сутнісні сили, структурує дійсність відповідно до своїх потреб, вносить у матеріальність світу людську розмірність — свідомість. Виходячи з цього, можна припустити, що поняття соціальної форми руху матерії є поняттям іншого рівня абстракції, ніж суспільство, тобто виходить за рамки категорій історичного матеріалізму. Ця абстракція дає змогу на онтологічному рівні виявити ті зрізи матеріальної дійсності, які виступають опосередковуваними ланками у зв'язку вищих і нижчих форм руху матерії, зокрема розкрити закономірності трансформації природних причинних зв'язків у соціальну системну причинність шляхом цільової детермінації.

Розглядаючи комплекс питань, пов'язаних з розумінням причинності і необхідності в природі, їх відображення у мисленні, В. І. Ленін в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» порушує проблему співвідношення природної причинності і свідомої людської діяльності. У розв'язанні цих питань він розвиває діалектико-матеріалістичну лінію, започатковану Ф. Енгельсом, наводить ті місця з його праць, де йдеться про тотожність загальних законів руху зовнішнього світу і людського мислення і відмінності між ними, що полягає у свідомому використанні їх людиною. Пізніше у «Філософських зошитах» В. І. Ленін, розкриваючи доцільність діяльності людини як одну з двох форм об'єктивного процесу («природа... і цілепокладаюча діяльність людини»), підкреслював, що основа такої діяльності — це «закони зовнішнього світу». Людина в своїй діяльності «має перед собою об'єктивний світ, залежить від нього, ним визначає свою діяльність»¹⁶.

У сучасних буржуазних і ревізіоністських концепціях ця матеріальна, об'єктивна зумовленість людського пізнання і діяльності свідомо ігнорується. Вводячи поняття «праксису», «тотальності», «тотальності праксису», автори цих концепцій суб'єктивно-ідеалістично абсолютизують і в такий спосіб гіпертрофують соціально-практичну і культурно-історичну визначеність діяльного відношення людини до світу. У «тотальності праксису», що витлумачується як цілісність суспільства, розчиняються онтологічно-природні детермінації взаємозв'язку матеріальних і ідеальних, об'єктивних і суб'єктивних моментів цілепокладаючої, предметно-практичної діяльності людини. За цього підходу об'єктивно-матеріальна реальність як основа діяльності і пізнання зводиться до суб'єктивно-ідеалістично інтерпретованих визначень практики. Таке її розуміння є по суті продовженням кантівсько-юмівської лінії у пізнанні, яку В. І. Ленін піддав у «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» нищівній критиці.

Розкриття цільового характеру детермінації в соціальній формі руху матерії як матеріально зумовленої цілепокладаючої предметно-практичної діяльності суспільно розвиненої людини дає ключ до розуміння закономірностей функціонування тих цілісностей (а до них, насамперед, належать соціальні організми), в яких природна матерія немовби заглиблюється в основу, лишаючи на поверхні форму, що є носієм принципово нової якості — свідомості (ідеального). Тут «специфічно суспільна форма руху» (К. Маркс) виступає як рух, у процесі якого

¹⁶ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 157—158.

форма перетворюється на зміст якості, а «сама матерія стає лише формою існування, речовим носієм соціальної якості»¹⁷. Причина, що породжує певні соціальні формоутворення, і наслідок — «дія» цих формоутворень (оскільки вони вплетені в системи людської діяльності і суспільних відносин, то починають відразу рухатися по певних лініях соціального розвитку) міняються тут місцями. Відбувається розширення системи соціальної детермінації на основі включення в неї нових предметних вимірів ідеального плану цілепокладаючої діяльності: елементи системи підпорядковуються не тільки лінійним залежностям (причина — дія), але й набувають особливого характеру взаємодії — системної причинності¹⁸.

Цілісний і системний характер взаємозв'язку елементів лише приблизно може бути охоплений відношеннями каузальності (це характерно і для нижчих форм руху матерії). В. І. Ленін особливо наголошував на цьому, виділяючи в «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» ті місця з «Анти-Дюрінга», де Ф. Енгельс пише про причину і наслідок, за допомогою яких ми пізнаємо окремі явища в їх вплетеності у світове ціле. Виходячи з Енгельсових положень, він порушує проблему понятійного відтворення процесів розвитку, зокрема висловлює таку думку: «Людське поняття причини і наслідку завжди трохи спрощує об'єктивний зв'язок явищ природи, лише приблизно відображуючи його, штучно ізолюючи ті чи інші сторони одного єдиного світового процесу»¹⁹.

Ця думка В. І. Леніна згодом набуває своєї конкретизації у «Філософських зошитах», де підкреслюється розширення й поглиблення уявлень про каузальність світу у зв'язку з розвитком матеріальної дійсності, історії: «Рух відношення каузальності» — на ділі: рух матерії respective рух історії, вловлюваний, засвоюваний у своєму внутрішньому зв'язку до того чи іншого ступеня широти або глибини...»²⁰.

Історично зміна в розумінні причинності в природі і суспільстві як лінійних схем залежності, дослідження їх закономірностей з погляду системної причинності пов'язана, з одного боку, з переходом від вивчення речей до вивчення процесів (Ф. Енгельс), а з другого — з виявленням таких специфічних формоутворень, як органічні цілісності. Нині актуалізація досліджень з проблеми органічних цілісностей зумовлена потребою осмислити перехід від нижчих форм до вищих, насамперед виявити ті системоутворюючі фактори, що сприяють виникненню соціальних організмів. Великого значення тут набуває розкриття проблеми цілісності і відкритості системи, пояснення виникнення якісно нових її елементів.

Органічні цілісності утворюються вже на рівні біологічної форми руху матерії, причому ці органічні системи народжуються як недиференційоване ціле: нове тут виникає спочатку як функція, що потім формує відповідну структуру. «Біологічні об'єкти, — зазначає І. Т. Фролов, — належать до категорії органічно цілісних систем, особливості яких полягають у тому, що тут частина визначається залежно від цілого, від координації з іншими його частинами»²¹.

Соціальна форма руху є особливою органічною цілісністю, що розвивається і функціонує в свідомій, цілепокладальній предметно-практичній діяльності людини. Як така вона є системою, що самоорганізується. З погляду концепції форм руху матерії процес цієї самоорганізації можна подати як перехід від систем з домінуванням прямої детермінації елементів до систем з домінуванням соціально-історичної

¹⁷ Див.: Кузьмин В. П. Згад. праця, с. 85.

¹⁸ Докладніше див.: Мамардашвили М. К. Анализ сознания в работах К. Маркса. — *Вопр. философии*, 1968, № 6, с. 20—22.

¹⁹ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 146.

²⁰ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 135.

²¹ Див.: Фролов И. Т. Жизнь и познание. М., 1981, с. 89.

детермінації, від цілісностей виробничо-економічного характеру до цілісностей зі справді соціальною спільністю. Це має принципове значення й для розуміння «чуттєво-надчуттєвого» характеру формоутворень соціальної форми руху: природні якості тут починають відігравати роль матеріального носія, засобу існування соціальних якостей, тоді як в природних формах руху матерії вони безпосередньо виступають змістом матеріальних структур і їх детермінацій.

Відомо, якого значення надавав К. Маркс розглядові суспільних формоутворень як цілісних органічних систем. «Система виробничих відносин, — підкреслював В. І. Ленін, — є, за теорією Маркса, особливий соціальний організм, що має особливі закони свого зародження, функціонування і переходу до вищої форми, перетворення в інший соціальний організм»²². Великої методологічної значимості у зв'язку з цим набуває питання про суб'єкт цього переходу і перетворення, оскільки від його з'ясування залежать як визначення ліній розвитку соціально-цілісних формоутворень, прогнозування подальших форм їх руху, так і розвитку соціального організму в цілому. Саме з'ясування закономірностей розвитку цих органічних цілісностей у співвідношенні з суб'єктом їх самоорганізації (що в методологічному і загальнотеоретичному плані пов'язано з проблемою дослідження всезагальних форм соціального руху як такого) є необхідною передумовою осмислення і прогнозування соціальних явищ, теоретичних побудов у галузі суспільствознавства. К. Маркс у дослідженні суб'єкта цих суспільних трансформацій матеріалістично переосмислює відкритий Гегелем закон ізоморфізму руху цілісних суспільних утворень і діяльності людини. На відміну від Гегеля він принципово відрізняє спосіб буття цих суб'єктів від способу буття людини як суб'єкта природноісторичного процесу²³. Це положення є однією з теоретико-пізнавальних передумов розкриття характеру онтологічних припущень щодо утворення абстракцій, ідеалізацій та понять у соціальній науці на основі діалектико-матеріалістичної методології. К. Маркс зазначав: «як взагалі в усій історичній, соціальній науці, при розвитку економічних категорій треба завжди мати на увазі, що як в дійсності, так і в голові даний суб'єкт... і що тому категорії виражають форми буття, умови існування, часто тільки окремі сторони цього певного суспільства, цього суб'єкта, і що тому воно також і для науки виникає аж ніяк не тільки тоді, коли про нього як таке вперше йде мова. Це міркування слід мати на увазі, тому що воно відразу ж дає вирішальні підстави для розчленування предмета»²⁴.

У цьому положенні К. Маркса поставлена проблема теоретичного відтворення цілісних соціальних формоутворень за допомогою понять як «реальних абстракцій», або «абстракцій самої реальності». К. Маркс як відомо, розв'язує цю проблему на основі методу сходження від абстрактного до конкретного, який є методом а) утворення понять, б) загальною формою руху об'єкта в теорії, в) умовою його цілісного відтворення, пізнання як конкретного. Об'єкт за такого підходу розкривається «в його всебічних відношеннях, в його суперечливому русі, *ap und für sich* (у собі й для себе.—*Ред.*)»²⁵. Необхідною онтологічною передумовою теоретичного відображення об'єкта є розуміння його як опосередкованого предметно-практичною діяльністю людини, включеної у певну систему суспільних відносин. З цього погляду об'єкт (со-

²² Ленін В. І. Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве. — Повне зібр. творів, т. 1, с. 399.

²³ Див.: Копл В. П. К. Маркс о логике движения общественных форм. — *Вопр. философии*, 1977, № 12, с. 97.

²⁴ Маркс К. Вступ (3 економічних рукописів 1857—1858 років). — *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 12, с. 689.

²⁵ Ленін В. І. Філософські зошити, с. 179.

ціальні формоутворення) як цілісність може бути й не даний безпосередньо в спогляданні, оскільки в практичній діяльності людини він «розсікається» щодо її цілей і потреб. Тому в пізнанні немовби штучно утворюється цілісність об'єкта. Ця видимість «утворення» має своєю основою як реальну прихованість соціального об'єкта від безпосереднього зору, так і історичну відносність пізнання.

Практична опосередкованість об'єкта пізнання дає змогу тлумачити його як багатословне і поліструктурне утворення, що рухається в системі виробничих і всіх соціальних зв'язків та відношень і в такий спосіб виступає як суб'єкт соціальних змін, хоча, насправді, останні мають своїм безпосереднім витоком сукупну практичну діяльність людини. Предметно-практичній розчленованості соціального об'єкта протистоїть інтегрованість його «зрізів» в системі соціальних відносин і спілкуванні, де він осмислюється і фіксується як предмет цілепокладаної діяльності. Потреби й інтереси цієї діяльності не тільки «розсікають» соціальний об'єкт, виділяючи субстанційні і функціональні його якості, але й утримують його в полі свідомості суб'єктів безпосередньо-практичної дії у вигляді певного смислового цілого.

В. І. Ленін надавав великого значення врахуванню цього суб'єктивного фактора у соціальному пізнанні. Водночас він підкреслював єдність суб'єктивного і об'єктивного в процесі відображення соціальної дійсності. Ознака, яка дає змогу говорити про реальні «помисли і почуття» осіб, наголошує В. І. Ленін, може бути лише одна: «дії цих осіб, — а через те, що мова йде тільки про суспільні «помисли і почуття», то слід додати ще: *суспільні дії осіб, тобто соціальні факти*»²⁶. До їх вивчення не можна підходити з поняттями, взятими з буденного життя. Велику заслугу К. Маркса і Ф. Енгельса він вбачав у тому, що вони виробили такі наукові поняття і категорії, в яких відображуються найістотніші процеси суспільного життя, насамперед поняття суспільно-економічної формації: «Тільки таке узагальнення і дало можливість перейти від опису (і оцінки з точки зору ідеалу) суспільних явищ до строго наукового аналізу їх...»²⁷.

Поняття суспільно-економічної формації стало справді науковим фундаментом дослідження закономірностей розвитку соціальної форми руху, подолання вульгарно-матеріалістичних і суб'єктивістських поглядів на історію. Розвинута за його допомогою теорія природничоісторичного процесу, виділивши виробничі відносини як основу всіх інших суспільних відносин і цим самим застосувавши до соціальної науки «об'єктивний, загальнонауковий критерій повторюваності» (В. І. Ленін), перетворила соціологію на дійовий засіб пізнання і предметно-практичного перетворення світу. «На місце міркувань суб'єктивістів про «суспільство» взагалі, міркувань безмістовних, що не йшли далі від міщанських утопій (бо не вияснено було навіть можливість узагальнення найрізноманітніших соціальних порядків в особливі види соціальних організмів), — було поставлено *дослідження* певних форм устрою суспільства. По-друге, дії «живих осіб» у межах кожної такої суспільно-економічної формації, дії, які безконечно різноманітні і, здавалося, не піддаються ніякій систематизації, були узагальнені і зведені до дій груп осіб, що розрізнялися між собою роллю, яку вони грали в системі виробничих відносин, умовами виробництва і, значить, умовами їх життєвої обстановки, тими інтересами, що визначались цією обстановкою, — одним словом, до дій *класів*, боротьба яких визначала розвиток суспільства. Цим було спростовано дитячо-наївний, суто механічний погляд на історію суб'єктивістів... На місце суб'єктивізму було поставлено погляд на соціальний процес, як на природничоісторичний про-

²⁶ Ленін В. І. Економічний зміст народництва., с. 394.

²⁷ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 129.

цес, — погляд, без якого, звичайно, і не могло б бути суспільної науки»²⁸.

У контексті лєнінського розуміння соціальної форми руху виявляється ще один важливий зріз теоретико-понятійного відображення закономірностей її розвитку, а саме: необхідність світоглядно-методологічного аналізу понять і категорій соціального пізнання. Останній дає змогу встановити межі їх «дій», запобігти прямому, механістичному перенесенню методів природничих наук у сферу соціального пізнання, що має своєю онтологічною передумовою редукцію руху однієї форми матерії до іншої. В «Матеріалізмі і емпіріокритицизмі» В. І. Лєнін показує, що заперечення світоглядного змісту філософських категорій («критика метафізики») обертається протяганням у дослідження соціальних явищ природничонаукових схем пояснення, претензією на безпартійність філософії і суспільної науки в цілому. Виступаючи проти Блея і його прибічників, які безпідставно критикували політекономічне вчення К. Маркса за вживання «метафізичних» понять «платоністичного типу» і намагались описати соціально-економічні процеси за допомогою термінів спеціальних наук, В. І. Лєнін питає: «Чи можна собі уявити що-небудь більш безплідне, мертво, схоластичне, ніж подібне нанизування біологічних і енергетичних слівочок, які нічогосінько не дають і не можуть дати в галузі суспільних наук?»²⁹. Ця «критика метафізики» є по суті нерозумінням специфіки узагальнень в суспільствознавстві і згодом перетворюється у свідоме насадження реакційних ідей в соціології, як це сталося з Богдановим. Його «соціальна енергетика», «приєднання до марксизму вчення про суспільний добір», зазначає В. І. Лєнін, є лише фраза: «Поправка до Маркса і розвинення Маркса начебто в дусі Маркса з боку «емпіріомоніста» Богданова нічим істотним не відрізняється від спростування Маркса ідеалістом і гносеологічним соліпсистом Шубертом-Зольдерном»³⁰. Проте «Богданов... не хоче визнати свого ідеалізму, тому що замість «метафізичних», бачите, понять: «природа» і «дух» він узяв «досвідні»: фізичне і психічне»³¹.

Нявною онтологічною підставою такого «переодягання» соціальних явищ у вбрання біологічної і енергетичної термінології є редукція соціальної форми руху матерії до її змістово нижчих рівнів. Взагалі редукція прийнята як свідомий методичний прийом для побудови певних ідеалізацій і понять, за допомогою яких утворюються елементарні моделі опису і пояснення соціальної дійсності. Зокрема, це важливо для застосування у соціальному пізнанні методів квантифікації, що потребує відповідного спрощення соціального об'єкта. Однак таке спрощення не означає безпосередньої матеріальної редукції, а є «наближення до таких однорідних і простих елементів матерії, закони руху яких допускають математичну обробку»³². Це водночас окреслює й межі застосування природничонаукових (у нашому випадку — математичних) методів у галузі суспільствознавства. З цього погляду виявляється методологічно-світоглядна конструктивність концепції форми руху матерії в цілому, оскільки вона дає змогу описати матеріально-субстантивні передумови переходу від пізнання сутностей нижчого порядку — до вищого на основі побудови онтологічних припущень теорій³³.

Ця концепція, що виходить з діалектико-матеріалістичного принципу матеріальної єдності світу, разом з тим становить методологічну передумову пізнання, долає дилему сциєнтизму і антисциєнтизму, спря-

²⁸ Лєнін В. І. Економічний зміст народництва..., с. 400—401.

²⁹ Лєнін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 321.

³⁰ Там же, с. 318.

³¹ Там же, с. 330.

³² Там же, с. 301.

³³ Докладніше див.: Кримський С. Б. В. І. Лєнін про особливості пізнання сутностей високих порядків. — Філософ. думка, 1979, № 2, с. 27—36.

мовуючи наукове пізнання на утвердження такої картини світу, в якій чітко усвідомлюються можливості і межі дії природничонаукових і соціально-гуманітарних методів пізнання на кожному з рівнів «єдиного світового процесу» (В. І. Ленін).

Ідея Ф. Енгельса про форми руху матерії, розвинута і поглиблена В. І. Леніним, дає змогу адекватно сформулювати проблему співвідношення елементаризму і редукціонізму в пізнанні: по-перше, подолати односторонність у тлумаченні елементаризму як методичного прийому, несумісного з діалектикою, довести концептуальну істинність природничонаукових побудов, що використовують ідею елементарного об'єкта; по-друге, розкрити онтологічні передумови процедури редукції одних природничонаукових теорій до інших. З'ясування цієї обставини сприяє виявленню меж дієвості редукції, що необхідно для запобігання абсолютизації і поширення цього прийому на такі предметні рівні світу, які не підлягають елементарному описанню (наприклад, органічні цілісності). В протилежному разі редукція, як методичний прийом, продуктивний лише в певних межах, перетворюється на своєрідну епістемологічну установку (редукціонізм), в якій чітко не усвідомлюється якісна відмінність між різними структурними рівнями матеріальних систем. «Обмеженість редукціонізму,—справедливо підкреслює П. М. Федосеев,—долає діалектика, яка фіксує аспекти цілісності, якісної специфічності кожного структурного рівня, звертає увагу на необхідність виділення особливих елементів, специфічних для кожного класу систем. Така позиція пов'яже пізнавальну програму не з уявленням про загальності, тотожності одних і тих самих теоретичних і онтологічних структур, а з пошуком специфічних елементарних структур, що включені у цілісність. На цій основі продовжує розвиватися створена Ф. Енгельсом концепція форм руху матерії, яка була спрямована проти метафізично односторонніх підходів: механістичного заперечення якісної своєрідності більш високих рівнів матеріальної організації і метафізичної абсолютизації цієї своєрідності»³⁴.

Отже, ленінський підхід до аналізу соціальної форми руху матерії, що безпосередньо спирався на ідеї Ф. Енгельса про форми руху матерії, дає можливість окреслити коло проблем, що підлягають дальшому вивченню. Це, насамперед, світоглядно-методологічне осмислення принципів і категорій діалектичного й історичного матеріалізму, за допомогою яких пізнається соціальна реальність, виявлення опосередковуючих ланок перетворення матеріальності об'єктивного світу у предметні передумови і засоби людської діяльності, дослідження рівнів «входження» об'єктивної матеріальності в об'єктивовані предметні структури суспільної й індивідуальної свідомості і відображуваного ними суспільного буття, вивчення механізмів утворення в цілепокладаючій діяльності цілісних соціальних форм (соціальних організмів), можливостей і меж застосування в соціальному пізнанні загальнонаукових методологічних принципів і понять. Разом з тим ленінський аналіз є взірцем діалектико-матеріалістичного, класово-партійного підходу до дослідження соціальних явищ, боротьби з вульгарно-матеріалістичними і суб'єктивістськими перекрученнями марксистської теорії природноісторичного процесу.

* * *

Актуальність задач, поставлених XXVI съездом КПСС перед обществознанием, активизирует разработку мировоззренчески-методологических проблем научного познания. Исследуя их, представители социально-гуманитарного знания постоянно обращаются к работам основоположников марксизма-ленинизма, в частности к работе В. И. Ленина «Материализм и эмпириокритицизм». Это произведение, как и ряд других его ра-

³⁴ Див.: Федосеев П. Н. В. И. Ленин и философские проблемы современного естествознания. — Вopr. филос., 1981, № 6, с. 42.

бот, дає можливість виділити суттєві характеристики соціальної форми руху матерії, розкрити мировоззренческі-методологічні функції даного поняття.

Лєнінський аналіз вищої форми матеріальності світу, який виходить із принципів матеріального єдності світу і матеріалістичного розуміння історії і розвиває енгельсовську концепцію форм руху матерії, дозволяє не тільки осмислити предметно-практичну основу генезису і функціонування соціальних організмів, але і виділити такі їх відмінні риси, як цілісність, системно-причинний характер взаємозв'язку елементів, цілевої характер детермінації руху в системі суспільних відносин і взаємоперетворення їх природних і соціальних якостей. Разом з тим він розкриває великі продуктивні можливості діалектико-матеріалістичної методології в аналізі соціальної реальності, є зразком класово-партійного підходу до дослідження соціальних явищ, боротьби з вульгарно-матеріалістичними і суб'єктивістськими викривленнями марксистської теорії історичного процесу.

В. О. ЗВІГЛЯНИЧ

ТИПОЛОГІЧНИЙ АНАЛІЗ СУТНОСТІ І ВИДИМОСТІ

Вивчення світоглядного змісту філософських категорій передбачає розкриття їх діалектики у системі соціально-практично і культурно-історично детермінованої людської життєдіяльності. Його необхідною методологічною передумовою є уявлення про змістову багатоманітність і безконечність смислу категорій (ця обставина інколи випадає з поля зору дослідників внаслідок звичності їх вживання щодо тих чи тих проблемних ситуацій). Одним із конкретних шляхів виявлення культурно-історичного змісту категоріальних визначень тут є типологічний аналіз. Як певний вид «археологічних» розвідок знання він має на меті реконструкцію культурно-історичного змісту категорій; створення конкретних моделей (типів) категоріальних зв'язків, визначення певних історичних меж їх (моделей) дієвості у пізнанні і культурі, аналіз закономірностей зміни моделей на основі розкриття соціально-культурних передумов їх формування, методологічне забезпечення конструктивного аналізу сучасних проблем теорії пізнання і категорій.

Типологічний підхід дає змогу поєднати уявлення про категорії, як вони функціонують у наявних формах практичного, духовно-практичного і теоретичного рівнів освоєння світу, з певними станами історичного генезису цих уявлень. Він розширює і поглиблює розуміння змісту і функцій конкретних категорій. З цього погляду осмислення діалектики сутності і видимості має давню історико-пізнавальну традицію, орієнтовану на здобуття вірогідних знань, відокремлення їх від хибних поглядів або знань, вивчення шляхів та засобів подолання останніх. Поняття видимості і сутності виступають за такої орієнтації як своєрідні ціннісні рівні знання: перше має негативний зміст, друге — позитивний, з яким пов'язується обґрунтованість теорії. У соціокультурному плані це відображує становлення науки як форми суспільної свідомості і спеціалізованої галузі людської діяльності з притаманними їй методами і теоретичними процедурами досягнення об'єкта, специфічною мовою науково-теоретичних міркувань і доводів.

Наукова свідомість від самого виникнення виявляє свою незалежність від знання, закріпленого у традиційно-міфологічній формі освоєння світу або в буденно-практичному досвіді. Проблема виділення сутності, постановка якої засвідчує конституювання наукового мислення, збігається з знаходженням істинно сушої природи речі, тобто

з'ясування буття «як такого» на відміну від його безпосередньо очевидної даності. Приміром, еволюція поняття «природа» у давньогрецькому мисленні відобразила рух від безпосередньо-практичних значень цього поняття (наприклад, у медицині ним позначалась внутрішня «сила» ліків) до фіксації в ньому прихованої від зору непросторової конституції речі, її істинного буття. З розвитком наукової термінології за «природою» закріплюється її значення як істинної сутності, яка протистоїть видимості — «тому, що здається» — внаслідок недосконалості органів чуття або за звичкою¹. Визначенню природи як сутності, сутності як «дійсної природи» речі історично відповідає перехід до раціонального осягнення зовнішнього світу, вільного від нашарувань міфологічних уявлень². (Антична наука, зрозуміло, цілком не позбавлена міфологічних ремінісценцій. Тому «сутність» і «видимість» постають у такому «очищеному» вигляді тільки за типологічного підходу.)

Раціональний спосіб пізнання світу виходить із свідомого протиставлення двох вірогідностей — безпосередньої, чуттєвої, та опосередкованої, теоретичної. Вперше таке розмежування подибуємо у філософії елеатів, що започаткувала критико-рефлексивний аналіз понять. Світ буття як нерухомий і умоосяжний протиставляється тут світові видимості, а відокремлення сутності від видимості пов'язується з обґрунтуванням сутності, з'ясуванням її функціонального статусу в людському пізнанні.

У Платона сутність і видимість також правлять за основу протиставлення умоосяжного та чуттєвого світів: знання сутності дає розум (засобами діалектичного міркування), чуттєвий світ лише збуджує хибні думки, що мають за річ її образ. Сутність збігається із значенням ідеального буття, недосяжного для чуттєвості, і відкривається в умогляданні. Оскільки статус буття тут приписується ідеї, то знання є людська здатність, спрямована на буття. Думка ж відображує мінливе становлення і посідає «серединне» положення між знанням і незнанням — менш виразна, ніж перше, але чіткіша від другого³.

Основою розрізнення сутності і видимості, за Платоном, є «дорогоцінна здатність» зору. Поміж інших відчуттів людини йому належить особливе місце. Для того щоб відбувся зв'язок зору з предметом, потрібне дещо третє — світло, тоді як інші відчуття контактують зі своїми предметами безпосередньо⁴. З опосередкованістю пов'язується принцип обґрунтування: від розуміння його природи залежить відповідь на питання про те, чому ми можемо бачити чуттєві речі і мислено спглядати надчуттєві сутності. Гранична основа відрізнення чуттєвих речей однієї від одної втілюється в образі Сонця. Воно — джерело видимості, зримості світу й водночас його межа як видимого. Світло двоїсте, оскільки відкриває явленість речі і разом з тим пояснює її «щойність» (рос. «чтойность»), ідею (в цьому значенні воно постає як «світло розуму»). Двоїстою, неоднозначною природою світла визначаються як ієрархія видів сущого, так і градація форм його пізнання. У відомому Платоновому «символі печери» вогню багаття відповідають тіні речей і невизначні думки про них у спостерігачів. Сонце поза печерою відповідає явленості речей за їхньою суттю, а благо в цій ієрархії обґрунтовує можливість самих ідей поставати перед умоспогляданням. Сонце метафорично означає ідею блага або ідею ідей: «Чим буде благо в ца-

¹ Див.: Рожанский И. Д. Развитие естествознания в эпоху античности. М., 1980, с. 65—86.

² Див.: Гайденок П. П. Эволюция понятия науки. М., 1980, с. 57—61.

³ Платон. Государство, V, 478 с. (Далі посилання наводяться в тексті.)

⁴ Про специфічну спорідненість багатьох термінів давньогрецької естетики і гносеології з зоровим сприйняттям і дієсловом «бачити» див.: Бычков В. В. Эстетика поздней античности. М., 1981, с. 296; Казан Ю. М. Платон и слова, обозначающие свет и темноту. — В кн.: Платон и его эпоха. М., 1978, с. 301—316.

рині умосяжного стосовно до умосяжного, тим в царині зримого буде Сонце стосовно зору і зорово осяжних речей» (*Государство*, VI, 508 с). Сходження до споглядання вищих сутностей, піднесення душі в царину умосяжного здійснюється внаслідок руху знання по основах, в процесі якого вони набувають більшої виразності: від образу багаття як непізнаної (не усвідомленої як породження Сонця) основи сприйняття тіней — через визнання Сонця причиною всього баченого раніше в печері (*Государство*, VII, 516 с) — до ідеї блага як межі пізнаного, причини всього справедливого і прекрасного. «У царині видимого, — зазначає Платон, — вона (ідея блага. — В. З.) породжує світло і його володаря, а в царині умосяжного вона сама — володарка, від якої залежать істина і розуміння, і на неї має дивитись той, хто хоче свідомо діяти як у приватному, так і в суспільному житті» (*Государство*, VII, 517 с). Основою всіх практичних вчинків є виразне знання їх надчуттєвих сутностей; істина як характеристика суцього перетворюється на характеристику людського відношення до суцього — обставина, в зображенні М. Хайдеггера, визначальна для виникнення науково-теоретичного відношення людини до світу, яке немовби заступає їй власне буття⁵.

Певна ідея уможливорює видимість різних фрагментів суцього: так, наприклад, для сприйняття даної речі як будинку, дерева, справедливого вчинку необхідно мислено «бачити» ідею будинку, дерева, справедливості взагалі. Ідея блага виражає всезагальний принцип явленості ідей умоспогляданню. Отже, можна вичлентити дві групи понять, що передають «явленість» видимості і сутності відповідно в чуттєвому і надчуттєвому світах: «Сонце — зрима світло — видимі речі» та «благо — світло розуму — умосяжні сутності». Ідея блага як найвища основа знання і пізнаності істини безпередумовна, трансцендентна і перебуває «поза межами існування, перевершуючи його вартістю та силою» (*Государство*, VI, 509^б). Вона утворює абсолютний контекст, осмислення чуттєво даного у видимому світі, становлячи своєрідну концептуальну рамку узагальнення його очевидностей. Тому з функціональної точки зору світ ідеальних сутностей виконує в людському пізнанні роль парадигмального принципу, нормативного зразка щодо речей видимого світу, виступає як їх граничне узагальнення.

Крім того, Платон визначив основні риси ситуацій звертання до вивчення сутності, які формулюються нині як «проблемні». Потреба сутнісного аналізу виникає тоді, коли в сприйнятті річ дана неоднозначно, разом зі своєю протилежністю (одиниця і число, єдине і множина та ін.), що спонукає пізнання за допомогою міркування відновити однозначність суджень про річ саму по собі. Пізнання сутності — справа діалектичного (розсудкового і розумного) мислення (конкретні науки сконцентровані навколо чуттєво-матеріальних виявлень сутності у видимому світі і не можуть піднестись до пізнання сутності як такої). Тому, за Платоном, у сфері сутності немає місця видимості, і навпаки. Вони пов'язані за принципом «бінарних опозицій» — характеристики, властиві одній категорії, взяті зі знаком «мінус», утворюють характеристики іншої. Видимість (явлена, мінлива) становить основу буденного сприйняття, а сутність (навпаки — невидима, незмінна) — трансцендентна.

Матеріалістична критика концепції Платона Арістотелем спрямована на подолання розриву між категоріями сутності і видимості. Це зумовлювалось зокрема, потребою обґрунтування методології природничонаукових дисциплін, а також етики, риторики, політики (для них платонівська програма обґрунтування знання, що базувалась на опозиції ідеальних сутностей і фактичних очевидностей, також виявилась

⁵ Див.: Heidegger M. Platons Lehre von der Wahrheit: Mit einen Brief über den Humanismus. Bern, 1954, S. 39—46.

недостатньою). Відповідно до цього на перший план висувається ідея неперервного зв'язку двох світів—видимості і сутності, яка була виражена в положенні про необхідний характер належності одиничних предметів до своєї сутності. Між сутністю і тим, сутністю чого вона є, за Арістотелем, не повинно бути опосередкованих ланок; в протилежному разі зв'язок сутності і речі визначатиметься останньою, а не першою. Належність сутності до одиничної речі робить її зрозумілою, відносить її до певної класифікаційної рубрики суцього. Тому, вважає Арістотель, «і тут (у світі того, що чуттєво сприймається) і там (у світі ідей) сутність означає одне й те саме» (*Метафізика*, I, 9, 990^б, 35—991^{а2}). У «Категоріях» ця думка Арістотеля резюмується у вченні про первинні (індивідні) і вторинні (загальні, родові) сутності. Безперечний пріоритет мають перші, без них «не могло б існувати нічого іншого» (*Категорії*, I, 5, 2^б—5). Первинні сутності (безпосереднє) утворюють основу знання: якщо вторинні сутності можуть бути предикатом, то первинні — тільки суб'єктом речення, і тому, «що вони є підметом для всього іншого, називаються сутністю в найосновнішому смислі» (*Категорії*, I, 5, 2^{б35}—3^а).

Однак було б перебільшенням вважати, що в цьому пункті Арістотель висунув вирішальний аргумент проти платонівського вчення, оскільки поряд з індивідними сутностями, що підлягають зміні і становленню, він визнає існування вічних та незмінних сутностей, не даних у сприйнятті. «Хоча б ми ніколи й не бачили небесних світил, тим не менш, вони, думаю я, вічні сутності, крім тих, які б ми знали. А тому і в цьому випадку, хоч ми й не знаємо, які є (вічні сутності), але треба ...визнати, що якісь сутності такого роду існують» (*Метафізика*, VII, 16, 1041^{а1}—5). Розвиток думки про вічні сутності приводить Арістотеля до вчення про «Розум» як начало, від якого «залежать небеса і (вся) природа» (*Метафізика*, XII, 7, 1072^{б14}), як всезагальну і трансцендентальну умову буття всіх чуттєво даних (первинних) сутностей. По суті тут аристотелівський «розум» аналогічний «ідеї блага» Платона⁶. Але Арістотель іде далі і детально аналізує діалектичну природу ідеального розуму. Відзначимо два її моменти. По-перше, розум — це така сутність, в якій збігаються мислення і предмет мислення. Саме тому він є умовою можливості мислити щось інше, ніж саме мислення, наприклад первинну сутність. Космічний розум — сутність, яка, будучи абсолютно обгрунтованою, збігається зі своїм існуванням, становлячи трансцендентальну умову його можливості⁷. Розум як найвища сутність є необхідною передумовою осмисленості всієї реальності. Будь-який частковий акт пізнання індивідної сутності, що дана у чуттєвому сприйнятті, як умову своєї можливості передбачає нематеріальний розум, що мислить сам себе⁸. По-друге, розум перебуває в гармонії з собою, споглядаючи не часткові сутності як мінливі предмети чуттєвої уяви, а божественне і незмінне буття (істину). Споглядаюча діяльність космічного розуму постає як найвища чеснота, оскільки «умо-

⁶ У 10-му розділі 12-ї книги «Метафізики» Стагіріт твердить: «Якщо поза чуттєво сприйнятним не буде нічого іншого, то не буде ні [першого] начала, ні порядку, ні виникнення, ні небесних явищ, а у кожного начала завжди буде інше начало...». «Нема у багатовладді блага, хай буде єдиний володар», — цими словами Гомера Арістотель резюмує міркування про вічні сутності (*Метафізика*, XII, 10, 1075^{б24}—1076^{а5}).

⁷ Див.: Арістотель. *Метафізика*, XII, 7, 1071^{б33}—1075^{а3}.

⁸ Про Арістотеля як трансценденталіста у зв'язку з його концепцією «Розуму» див.: Лосев А. Ф. *История античной эстетики. Аристотель и познания классика*. М., 1975, с. 45—46. Саме саморефлексія «Розуму» як спосіб пізнання вищих сутностей становить незаперечну перевагу перед знанням, чуттєвим сприйняттям, думкою і міркуванням, які «завжди спрямовані на інше, а на себе лише мимохідь» (*Метафізика*, XII, 9, 1075^{б35}).

споглядання — найприємніше і найкраще» (*Метафізика*, XII, 7,1072^б 24)⁹. За безумовного пріоритету теорії над практикою, споглядання — над дією тенденція до релятивізації зв'язку світів видимості і ідеальних сутностей згодом зближує Арістотеля з Платоном. Однак треба мати на увазі, що належність Платона і Арістотеля до однієї інтелектуальної традиції «споглядання сутностей» не виключала відмінності їхніх соціально-практичних орієнтацій. Платон вважав, що наука має бути поставлена на службу державі, а філософи — споглядачі сутностей — очолювати державну діяльність. У Арістотеля сама розумова діяльність є найвищим благом і метою. За словами Ю. М. Давидова, «розбіжність платонівської і аристотелівської тенденцій реалізації одного й того самого умонастрою була вкрай показова. Перша з них відображала спробу дещо зупинити прогресуючу атомізацію давньогрецького суспільства, що супроводила процес розкладу класичного поліса. Друга була філософським вираженням цього процесу, намаганням виходити з духовно атомізованої особи як з реальності, спробою здобути насолоду — «блаженство» — з самого факту подібної атомізації, що переживався як безпосереднє спілкування сам-на-сам з істинним, добрим і прекрасним»¹⁰.

Отже, аристотелівська релятивізація зв'язку сутності і видимості передбачала іншу концепцію діяльності, що не зводиться до споглядання ідеальних сутностей, припускає зіставлення їх з чимось іншим, ніж вони самі. Це своєрідне зведення ідеальної сутності в світ реальності і розгляд індивідуальної сутності як єдино істинної. Проте буття однієї сутності виключає можливість одночасної причетності до загальної сутності. Нерозуміння цієї обставини зумовило плутанину Арістотеля в діалектиці загального і одного, сутності і явища¹¹.

Проблема причетності світу умоосяжних сутностей до світу чуттєвої очевидності у середньовічній філософії постає як «творіння богом видимого світу з нічого і свого виявлення у цьому світі». Така постановка питання означала зміну вихідних засновків відповіді на нього порівняно з попередньою традицією. Концепція «споглядання сутності» ґрунтувалась на дихотомії двох світів — видимого і умоосяжного. Однак, споглядаючи сутність, ми так чи інакше дистанціюємо її як реальний або ідеальний об'єкт. Якщо абстрагуватися від цього припущення, то виявиться, що в сутності можна тільки перебувати, отожднюючись з нею, і це знімає саму проблему її «споглядання». Отже, видимість утворює не зовнішній щодо сутності фон демонстрації її переваг над собою, а є внутрішньою необхідною (хоча і неявною) передумовою самої можливості такого розгляду. В середньовічній філософській думці видимість є немовби своєрідним доменом універсальної сутності. Подібно до того як влада феодала немислима без своїх матеріальних атрибутів, акт явленості «невидимої істоти» промовляє про всемогутність бога: ми б не могли твердити про неї, не спостерігаючи її актуальних виявів. Видимі фіксації всемогутності божественної сутності значущі не самі по собі, а лише як провідники її креативної здатності. Залежно від ступеня її актуалізації у видимих речах утворюється ієрархія структур буття і речей. Встановлення ступеня досконалості предмета через те, що не є цей предмет, а виявляється в ньому як його нематеріальна сутність, досягається за допомогою тлумачення.

Процедура тлумачення в часи середньовіччя не зводилась лише до проникнення в значення святого писання; для середньовічної куль-

⁹ У «Нікомаховій етиці» Арістотель підкреслює, що теорія дає дивовижну за чистотою і силою насолоду, і природно, що ті, які знають, приємніше перебувають час, ніж ті, які прагнуть. (Цит. за: *Лосев А. Ф.* Назв. праця, с. 54.)

¹⁰ Див.: *Давидов Ю. Н.* Искусство как социологический феномен: К характеристике эстетико-политических взглядов Платона и Аристотеля. М., 1968, с. 262.

¹¹ Див.: *Ленін В. І.* Філософські зошити.— Повне збір. творів, т. 29, с. 309.

тури, як суспільства «високої знаковості» (Ю. М. Лотман), інтерпретивна діяльність проникнення за видимою оболонку речі і відкриття її внутрішнього сакрального змісту проймає і практичні відносини (конституювання певної форми діяльності середньовічного колективу як соціально значущої лише з її перетворенням в ритуал), і сферу суспільних відносин (наприклад, культ «прекрасної дами») ¹². Сутність, що з'ясовується в результаті тлумачення її видимих проявів, разом з тим ніколи не пізнана до кінця, інакше вичерпалася б ідея перманентного творення. Тому нагромадження знання відбувається не екстенсивним шляхом — через перехід від одного тексту до іншого, — а шляхом інтенсивного і безконечного проникнення в смисл одного тексту.

Тлумачення виступає як прояснення інтелігібельної сутності речей, завдяки чому вона стає справді видимою для розуму. Вирішальне значення в цьому процесі відіграє метафізика світла. Ступінь досконалості будь-якої істоти або речі залежить від їх наближеності до природи світла. Процес пізнання тому є поступовим провітленням почуттів, душі і розуму. У зв'язку з цим стає зрозумілим, чому оптика посіла провідне місце серед наук середовіччя. Оптичні дослідження, за Гроссететом, можуть бути ключем до теоретичного розуміння фізичного світу в цілому (оскільки світло поєднує в собі вірогідність чуттєвого досвіду, математичної теорії і метафізичну вірогідність істинного буття) або принаймні його найдосконаліших сутностей ¹³.

Концепція «витлумачення сутності», розглянута в своїх типологічних особливостях, ґрунтувалась на припущенні певної активності спрямованих до сутності мислених актів, обмежених, зрозуміло, жорстко формалізованими канонами «катехізисних» процедур. Формалізація і регламентація були своєрідними прийомами аранжування численних зримих виявів універсальної сутності, що надавали видимості статусу сфери периферійних модифікацій унікального смислу. Виявляючись у множині потенційних контекстів, він, однак, принципово не припускає своєї вичерпної актуалізації навіть у необмеженій їх кількості. Постійна недоговореність (точніше — невимовність) є основною рисою виявлення сутності у видимості. Їх відношення побудоване за принципом іконічного образу, що виводить свідомість «за» площину зображення в невидиму перспективу сутнісного смислу. Перевага світу сутності над світом видимості — це водночас і пріоритет досконалішого над менш досконалим.

Витлумачення сутності позбавляло її колишнього ореолу недоторканості, відкривало шлях до ідеї виявлення постійних, відтворюваних дослідним шляхом відношень в емпірично даному. У природознавстві Нового часу проблема узагальнення й інтерпретації сутності перетворюється на проблему проникнення за «кору» зовнішності, відшукування її «ядра». Середньовічною філософською традицією сутність явно або неявно вважалась існуючою одвічно, і справа полягала лише у виявленні її в речах видимого світу. Десакралізація сутності зробила самі її існування проблематичним, націлила на віднайдення її в координатах посейбічного світу. Ідея «випробування» сутності у контекстах видимості трансформується в ідею випробування видимості з метою відкриття в ній сутності. «Оберненню» проблематики відповідало і «обернення» методології дослідницьких процедур — витлумачення сутності, притаманне «книжній» культурі середньовіччя, заступає техніка ідеального (або реального) експериментування з речами навколишнього світу. Скажімо, дослід — це, за Ф. Беконом, необ-

¹² Див.: Лотман Ю. М. Статті по типології культури. Тарту, 1970, вып. 1, с. 5—22.

¹³ Див.: Ахутин А. В. История принципов физического эксперимента от античности до 17 в. М., 1976, с. 159—169.

хідний «серединний» шлях відкриття сутності, що проводить пізнання між Сціллою повзучого емпіризму і Харібдою самодостатнього теоретизування. Суть «нового досліду» — примусити природу вказати потаємне, те, що в звичайних умовах приховане. Лише поставлена у надзвичайні умови, річ (як і людина за критичних обставин) виявить свою дійсну сутність, істинну «природу»: «приховане в природі відкривається більше тоді, коли його піддано впливові механічних місцевостей, ніж тоді, коли воно плине своїм звичаєм»¹⁴. Знання сутності дає не будь-який дослід, а лише доцільно організований. Розрізнення в цьому контексті дослідів як «плодоносних» і «світлоносних» (перші спрямовані на здобуття часткових результатів, другі пов'язані з обґрунтуванням розвитку науки, вдосконаленням її концептуального апарату) значною мірою зближує програму Ф. Бекона з поглядами його сучасника Галілея. Але це формальна схожість, оскільки недооцінка гіпотетико-дедуктивного методу, ставлення до математики лише як до завершальної, а не основоположної галузі фізики не дозволили Бекону розглянути проблему теоретичних основ перетворення світу видимості в аспекті відкриття «істинної» сутності.

Для науково-дослідницької програми Галілея принциповим було мислене конструювання предмета дослідження, тенденція до цілісного осягнення його в єдності видимих і інтелігібельних якостей. Видимість показує нам рух Сонця навколо Землі. Доведення протилежного, за Галілеєм, потребує зміни попередньої системи мислення, введення принципів перипатетичної науки, узгоджених з аксіомами буденного досвіду, в контекст теоретичних припущень — в даному разі розгляду їх у контексті припущення про добуве обертання Землі. Внаслідок цього чуттєва вірогідність позбавляється самостійності і зводиться до своєї умоосязної основи. Повернення до попереднього уявлення про рух Землі після цього неможливе: відкриття сутнісних координат реальності означало зрушення не лише у пізнанні, а й у системі світоглядних, онтологічних передпосилок знання, для якого розкрились нові обрії предметності. Чуттєве сприйняття дістало, якщо вдатись до сучасної мови, іншу «об'єкт-гіпотезу», яка дозволяє по-новому поставитись до попереднього образу світу¹⁵. Знання сутності, що досягається на цій основі, є запереченням видимості і водночас покладанням її як необхідного «будівельного матеріалу» свого виникнення. Світ теоретичних (сутнісних) законів є, за словами Гегеля, «світ навиворіт» щодо безпосередньої видимості¹⁶.

Його істини зовсім не схожі на ті, на які спроможне просте емпіричне узагальнення і які, за Гегелем, не «виражають повної наявності явища» — Сонце обертається навколо Землі, однойменне притягується, різнойменне відштовхується. «Світ навиворіт», як інверсія емпіричного узагальнення, відображає об'єктивну необхідність тих зв'язків, які втрачаються в останньому. Відображаючи буття в його діалектичному самозапереченні, «світ навиворіт» вносить цю діалектику до змісту своїх законів. У ньому міститься сутність і рефлексія з приводу її здобуття. Тому «світ навиворіт» є не простою опозицією світові емпіричного узагальнення. Він включає останній до свого змісту, але своєрідно, немовби пародіюючи його¹⁷, і тим самим у незвичайних умовах висвітлюючи його дійсну сутність — діалектичний характер відображення у ньому законів. (До змісту «світу навиворіт» входить видимість і рефлексія над нею, що встановлює її сутність. У

¹⁴ Бекон Ф. Новый Органон. — Соч. : В 2-х т. М., 1972, т. 2, с. 61.

¹⁵ Див.: Грегори Р. Разумный глаз. М., 1972, с. 38—49.

¹⁶ Див.: Гегель. Феноменология духа.— Соч.: В 14-ти т. М., 1959, т. 4, с. 85—86.

¹⁷ Докладніше див.: Gadamer H. G. The inverted World. — The review of Metaphysics, 1975, vol. 28, N 3, p. 401—422.

«Науці логіки» Гегеля рефлексія, вихідним пунктом якої є «світіння сутності видимістю», є основою діалектики розгортання рефлексивних понять — категорій.)

Знання, яке дає «світ навиворіт», — це не результат чергового емпіричного узагальнення. У ньому відображене становлення нової позиції суб'єкта щодо існуючого, нового ракусу світобачення, що народжується в граничних умовах і пов'язаний з перебудовою основ і передпосилко попереднього способу членування світу. Взятя в своїх граничних вимірах, тобто з погляду понять закону, необхідності, безконечності, видимість стає суттєвою, а сутність світиться у видимості як друге її самої. Тому «зведення» видимості до сутності, що характеризує новий тип їх відношення порівняно з двома попередніми, не можна розуміти спрощено — як одномоментний акт вилучення самотождного субстрату з-під «кори» зовнішності. Це — безконечний рух видимості до свого граничного самовиявлення в сутності. Остання існує не як окрема категорія поряд з іншими, а становить етап пізнання, втілений в особливій мові сутнісного аналізу видимості (вимірах закону, необхідності, безконечності, які задають параметри її ідеалізації та узагальнення). Сутність виступає щодо видимості як її гранична ідеалізація, яка фіксує глибинні основи не даних чуттєво параметрів об'єктивної реальності. Цей момент Гегель піддав ідеалістичній абсолютизації: сутність є ідеальне поняття, а свідомість, спрямована на сутність, виявляється спрямованою на саму себе, і тому є самосвідомістю. В цьому «подоланні предмета свідомості» (К. Маркс) Гегель нехтує те, що ідеальна сутність відображає відмінну від себе предметну сутність, і тому є основою практичної діяльності у перетворення дійсності. Якби сутності відповідали лише феномени самосвідомості або розсудку, то практика, як рух за законами об'єктивного світу, не могла б розпочатись.

В. І. Ленін підкреслював: «Утворення (абстрактних) понять і операцій з ними *уже* включають у собі уявлення, переконання, *свідомість*, закономірності об'єктивного зв'язку світу»¹⁸. Вихідна підпорядкованість людського пізнання об'єктивним закономірностям розвитку світу, необхідність враховувати їх у процесі пізнавального і практичного оволодіння ним зумовлює об'єктивний характер видимості і сутності як важливих характеристик реальності, духовного і практичного освоєння світу.

Видимість об'єктивно відображає незбіжність коліншнього етапу освоєння сутності об'єкта з новим рівнем предметності, породжує проблему узгодження знання з реальністю. Вона виконує функцію певного установочного знання об'єкта, оскільки в ній відкладаються стереотипи мисленої діяльності, максими буденного розсудку, світвідношення взагалі, властиві попередній культурно-історичній і пізнавальній традиції, що сприймаються або заперечуються суб'єктом пізнання. Видимість конституюється не тільки в координатах мисленої діяльності, — вона є «одна з сторін об'єктивного світу» (В. І. Ленін), формується соціально-історично зумовленим практичним відношенням людини до сущого. З цього погляду сутність набуває у видимості атрибута «буттєвості», що надає їй конкретної соціально-культурної визначеності.

За умов розриву з попередньою пізнавальною традицією видимість, по-перше, фіксує розлади усталеної системи знання з реальністю. При цьому сутність постає у формі видимості як буття незнанної реальності: ми знаємо, що вона є, але не знаємо, що це таке. Як зазначав В. І. Ленін, «позірність = негативній природі сутності»¹⁹. По-

¹⁸ Ленін В. І. Філософські зошити. — Повне збір. творів, т. 29, с. 149.

¹⁹ Там же, с. 111.

друге, коли старі норми і регулятивні принципи теоретичного описання об'єкта не спрацьовують, а нові ще не вироблені, видимість надає пізнанню голу форму реальності, позбавлену її сутнісного змісту²⁰. Відсутність альтернативних засобів аналізу дійсності може зумовити ілюзію виключності і єдиності варіанта, відображеного у видимості. Таке сталося, наприклад, з махістською тезою про «зникнення» матерії. Насправді, підкреслює В. І. Ленін, розвінчуючи емпіріокритиків, зникла не матерія, а та межа, до якої ми її знали досі²¹. Розвинена В. І. Леніним концепція відносності, багатопорядковості сутності²² протистояла релятивістським і абсолютистським версіям сутнісного аналізу, які позбавляють сутність атрибута матеріальності або підносять її до рангу незмінної субстанції платоністського типу. Суть речей відносна, рухома, відображає поглиблення людського пізнання; незмінним же лишається визнання її існування поза свідомістю і відчуттям людини²³.

Основою подолання видимості в пізнанні є соціально-практичне освоєння світу, глибших рівнів його предметності, включення пізнання в нові культурно-історичні контекстуальні опосередкування. Оформленню цієї думки як свідомого методологічного принципу передувало розв'язання проблеми сутності і видимості за допомогою класичних установок філософствування. Так, наприклад, редукція видимості до її ідеальної сутності у Гегеля втілилась у твердження про можливість абсолютного пізнання останньої. Однак уже Л. Фейербах зазначав, що взаємозв'язок між сутністю і видимістю належить розкрити в межах чуттєвої сфери. Якщо досі філософія займалась зведенням чуттєвого світу (світу видимості) до надчуттєвого (сутності), то завданням своєї філософії він вважав обґрунтування зворотного процесу. В цьому Л. Фейербах вбачав запоруку подолання релігійної свідомості як самовідчуження людини. Однак за такого розуміння взаємозв'язку видимості і сутності нерозв'язною лишається проблема практичного знищення релігійного самовідчуження. «Звичайно, багато легше з допомогою аналізу знайти земне ядро туманих релігійних уявлень, ніж, навпаки, з даних відношень реального життя вивести відповідні їм релігійні форми», — писав К. Маркс, маючи на увазі «метод зведення» Фейербаха²⁴.

Розглядаючи метод «виведення» К. Маркса, який він блискуче застосував, зокрема, у «Капіталі», можна констатувати, що його основу утворюють: а) теоретична критика передумов буржуазного світосприйняття, що функціонують у ньому як природні і самоочевидні, розкриття їх суперечності собі; б) практична ліквідація цієї суперечності. Відмітною рисою цих поглядів є історичність, тому критика здійснюється не з позицій «Абсолюту», а з погляду конкретно-історичних (а тому кінцевих) обставин. Приміром, аналізуючи категорії,

²⁰ Аналіз інверсії сприйняття підтверджує цю думку на рівні експериментального дослідження. (Див.: *Логвиненко А. Д.* Перцептивна діяльність при інверсії сетчаточного образу. — В кн.: *Восприятие и деятельность*. М., 1976, с. 261—265).

²¹ Див.: *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 254.

²² Ці ідеї були неприйнятні для Гегеля як такі, що пов'язані з необхідністю розгляду кінцевих предметів відповідно до їхньої іманентної сутності. Сутність у Гегеля домінує над видимістю — факт, що дав підставу певним течіям посткласичної буржуазної філософії звинуватити його у вузькому «есенціалізмі». Отож, поняття «сутність» або замінюється «загальнозначущими функціональними формами» (Е. Кассіер), або взагалі відкидається як філософська фікція (Б. Рассел), або, як в екзистенціалізмі, «істинний» спосіб буття людини в світі протиставляється сутнісному аналізу дійсності в науці. Разом із сутністю з пізнання вилучаються об'єктивність і зв'язок з зовнішнім світом. Наука перетворюється на самодостатню сферу, розвиток якої визначається лише її закономірностями (сциєнтизм), або виставляється антагоністом «дійсного» буття людської особистості і культури (антисциєнтизм).

²³ Див.: *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм, с. 256.

²⁴ *Маркс К.* Капітал. Т. 1. — *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 23, с. 355.

К. Маркс розглядає їх насамперед не як загальні розумові форми, а як об'єктивні мислені форми для виробничих відносин конкретного, історично визначеного суспільного способу виробництва. Так само і товарний фетишизм, або «речова видимість суспільних визначень праці»²⁵, аналізується ним в його необхідності — як конкретно-історичний феномен товарного виробництва. Власне, тут К. Маркс визначає принципово новий тип категоріальних відношень (в даному разі — сутності і видимості) — не в рамках знання і не як у Фейєрбаха (в рамках абстрактно витлумаченої чуттєвості), а в контексті конкретно-соціальної форми предметності, що надає речам властивості заміщувати і репрезентувати суспільні відносини осіб у їхній праці. Видимості товарного світу, буржуазного способу виробництва не знищуються шляхом їх пізнання і «зведення» до теоретичної сутності. К. Маркс прямо показує це, тим самим відмежовуючись від світоглядних висновків попередньої філософії. Відзначаючи епохальність відкриття трудової теорії вартості, він разом з тим зазначає, що «воно аж ніяк не розвіює речової видимості суспільного характеру праці»²⁶. Наприклад, Рікардо, з'ясовуючи сутність більш розвинутих форм капіталістичного суспільного виробництва (прибутку, процента тощо) на основі їх зведення до закону вартості, тобто до рівня їх генетичних відношень, констатував незбіжність їх з останнім. Закид, зроблений К. Марксом Рікардо, що той «грубо і без розуміння поводить ся з визначеннями форми»²⁷, може бути адресований і методології дослідження класичної буржуазної філософії і політекономії, які намагалися безпосередньо «зштовхнути» теоретичні закони з соціальною реальністю, замість конкретно-історичного аналізу форм останньої в їх розвитку. Для розв'язання суперечності між «видимим рухом системи і її дійсним рухом» К. Маркс застосовує категорію «оберненої форми». З її допомогою дослідження субстанціальної основи буржуазного способу виробництва — продукування додаткової вартості — доводиться ним до розгляду тих форм (прибутку, процента, ренти), яких вона прибирає в буденній практиці і свідомості агентів капіталістичного виробництва. Ці форми виводяться з сутнісної основи як її необхідні (а не випадкові, як вважали рікардіанці) модифікації. Така ж неперервність притаманна й генезисові теоретичного пізнання: воно не спиняється на обернених формах соціальної реальності (вульгарна політекономія), а висвітлює суспільно-історичний механізм цих модифікацій. Тому форми буржуазної життєдіяльності втрачають свій мнимо-природний характер і постають як суспільно-історичний продукт.

Ці положення мають велику світоглядно-методологічну значущість для критики сучасної буржуазної філософії, яка пропонує різні варіанти демістифікації викривлених форм буржуазного суспільного життя. Здійснюваний під зовні «критичними» гаслами, такий аналіз насправді обертається критикою, що не виходить за межі цих форм. Наочно це засвідчила полеміка Ю. Хабермаса та Г. Гадамера — провідних представників двох впливових течій західної філософської думки — Франкфуртської школи і герменевтики. На думку Хабермаса, Гадамер у висвітленні відомої проблеми «злиття обр'їв» інтерпретатора і автора інтерпретованого тексту в деяку «вищу сферу згоди»²⁸

²⁵ Там же, с. 89.

²⁶ Там же, с. 83. Не слід вважати, що К. Маркс не користувався методом «зведення». Останній підпорядкований у нього логіці виведення розвинутих суспільних форм з вихідних. Наприклад, про зведення кількісних відмінностей видів праці до їх якісної єдності — абстрактної людської праці — йдеться у перших трьох параграфах першого розділу «Капіталу».

²⁷ Маркс К. Теорії додаткової вартості. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 26, ч. II, с. 217.

²⁸ Gadamer H. G. The universality of the Hermeneutical Problem. — In: Gadamer H. G. Philosophical Hermeneutics. Univ. of Calif. Press, L., 1977, p. 3—17.

випускає з уваги те, що «згода, що її доходить за видимістю прийнятними засобами, з успіхом може виявитись результатом псевдокомунікації»²⁹. Хабермас вважає, що межі застосовності «традиційного» герменевтичного методу (прибічником якого є Гадамер) збігаються з межами функціонування нормальної буденної мови. З'ясування цих меж (тобто рефлексія над основами самого герменевтичного розуміння) пов'язане з відкриттям у мовному спілкуванні сфери систематично викривленої комунікації, нелінгвістичної за природою. Агенти псевдокомунікативного процесу не здогадуються про порушення своєї комунікації; лише хтось сторонній може усвідомити, що вони неправильно розуміють один одного. Основа розуміння викривлених форм спілкування — не мова і не традиція, онтологізовані Гадамером і наділені можливістю раціональної згоди для агентів комунікації, а психоаналіз і критика ідеології. Саме там розкриваються глибинні рівні намірів індивідів, які не усвідомлюються ними самими і конститууються в мові як обернені форми спілкування. В рамках цієї концепції Хабермас застосовує поняття «сценічного розуміння», «палеосимволу» як протоструктури традиційного розуміння, що утворюють долінгвістичний базис інтерсуб'єктивної комунікації³⁰. Тут відмінність «глибинної герменевтики» Хабермаса від герменевтичної філософії Гадамера полягає у спробі прояснити специфічно незрозумілі форми викривленої комунікації у процедурах їх символічного тлумачення шляхом виявлення первісних витоків — «сцен»³¹. Включаючи в себе розуміння умов можливості систематично викривленої комунікації, «критична герменевтика», вважає Хабермас, може дослідити обставини істинного (вільного від викривлень) діалогу, а саме: «свободу від домінування», «ідеальну мовну ситуацію», як чинники «невимушеної всезагальної згоди». Показово, що підкреслення цих обставин є лише «формальним упередженням ідеалізованого діалогу як форми життєдіяльності»³², який має реалізуватись у майбутньому, більш «вільному» суспільстві. Лише з позиції цього ідеального стану «істинного життя», вважає Хабермас, ми можемо надавати критиці будь-яку «фактуальну згоду... як хибну свідомість»³³.

Наявна тут умоглядна критика обернених форм соціальності як різновид сучасної суспільної утопії характеризується відокремленням та протиставленням предметно-речових та комунікативних компонентів практики, неможливістю пояснити деформації соціального спілкування особливостями здійснення безпосереднього практичного процесу за умов приватновласницької системи господарювання. Прагнення уникнути аналізу сутнісного рівня відчужених форм соціальності зумовлює спроби замістити його рівнем «долінгвістичних», символічних структур людської життєдіяльності і видати останній за базис «викривлених систем комунікації». Від абсолютизації ідеально-пізнавальних до гіпертрофування ірраціонально-алогічних моментів практичного і духовного освоєння світу як основи «світу видимостей» — такий шлях еволюції методу «зведення» в рамках буржуазного світогляду.

Цьому витлумаченню останнього протистоїть діалектико-матеріалістична традиція аналізу діалектики категорій у соціально-культур-

²⁹ *Habermas J. The Hermeneutic Claim to universality. — In: Bleicher J. Contemporary Hermeneutics. Hermeneutics as method, philosophy and critique. L., 1980, p. 204.*

³⁰ *Ibid.*, p. 192—199.

³¹ П. Рікьор, намагаючись пом'якшити розбіжність позицій Гадамера і Хабермаса, твердить, що після відкриття певного символу, покладеного в основу викривленої системи комунікації, треба вдатися до його інтерпретації, спробувати побачити в ньому послання, адресоване нам. Тим самим критика з'єднується з інтерпретацією, а подолання «хибної свідомості» прибере вигляду руху від нерозуміння до розуміння. (Див.: *Ricoeur P. Existence and Hermeneutics. — In: Bleicher J. Op. cit.*, p. 250.)

³² *Habermas J. Op. cit.*, p. 206.

³³ *Ibid.*

ному контексті в процесі сходження від абстрактного до конкретного, що долає принципів обмеженості класичної і сучасної буржуазної методології дослідження категоріальних структур мислення. В рамках цієї традиції розвивається ідея соціально-історичного, світоглядного змісту філософських універсалій як конкретних узагальнень закономірностей розвитку матеріальної і духовної культури людства, природного і суспільного буття людини. Ідея конкретно-історичного аналізу категорій, покладена в основу типологічного підходу, виводить специфіку їх відношень з закономірностей соціальної і наукової практики, всього культурно-ідеологічного клімату певної епохи і протистоїть як прагненню до механічної екстраполяції сучасних уявлень про них на попередні стадії їх розвитку, так і тенденції зображувати ці останні як такі, що рухаються до заздалегідь обраної точки відліку. Крім нівелювання специфічного змісту, цей підхід (і приклад Гегеля тут показовий) оголошує кінець і всім можливим системам описання.

Антиісторизм цього підходу неприйнятний для осмислення смислового багатства категорій, розкриття діалектики неперервності і конкретно-історичної багатоманітності цього смислу. За одиницю еквівалентного описання різних типів відношення сутності і видимості, що забезпечувала спадкоємність генезису цієї проблеми, правило уявлення про сутність як внутрішню конституцію речі, видимість же пов'язувалась з феноменом прийняття за річ її образу. Динаміка культурно-історичних модифікацій інваріантного змісту цих категорій відобразилась у релятивізації їх відношень, дослідженні їх рухомості і взаємоопосередкованості.

Розкриття діалектики сутності і видимості пов'язане з усвідомленням їхньої причетності до світу матеріального (природного і соціально-історичного) і ідеального буття. Названі категорії відображають історичний процес становлення науки і її об'єкта, генезис емпіричного і теоретичного рівнів наукового пізнання; вони є необхідним компонентом наукових програм і процедур обґрунтування знання. Водночас вони репрезентують історичні форми діяльнісного людського світовідношення, шаблі усвідомлення людиною світу, власної життєдіяльності, етапи визначення особистістю своєї суспільної і індивідуальної сутності, ступеня участі в процесі предметного творення культури.

* * *

Одним из конкретных путей раскрытия культурно-исторического содержания категорий при их мировоззренческом исследовании является типологический анализ. Он нацелен на реконструкцию культурно-исторического содержания категорий, формирование конкретных моделей (типов) категориальных связей, вскрытие определенных исторических границ их (моделей) действительности в познании и культуре, анализ закономерностей смены моделей путем раскрытия ее социально-культурных предпосылок, методологическое обеспечение конструктивного анализа современных проблем теории познания и категорий. Под этим углом зрения в статье на материале из истории познания и критики современной буржуазной философии рассматриваются следующие четыре типа связи сущности и видимости: «созерцание» сущности, «интолкование» сущности, «сведение» видимости к сущности и «выведение» видимости из сущности. За единицу эквивалентного описания различных типов отношения этих категорий, обеспечивающую преемственность генезиса проблемы, взято представление о сущности как внутренней конституции вещи, видимость же связывается с феноменом принятия за вещь ее образа. Динамика культурно-исторических модификаций инвариантного содержания этих категорий отразилась в релятивизации их отношений, исследовании их подвижности и опосредованности. Названные категории отражают исторический процесс становления науки и ее объекта, генезис эмпирического и теоретического уровней научного познания; они являются необходимым компонентом научных программ и процедур обоснования знания. В то же время они отражают исторические формы деятель-

ностного человеческого мироотношения, ступени осознания человеком мира собственной жизнедеятельности, этапы определения личностью в процессе своей социализации общественной и индивидуальной сущности, степени участия в совокупном процессе предметного созидания культуры.

Б. В. ПОЧИНОК

ПРОБЛЕМА ПРИЧИННОСТІ В ІСТОРИЧНИХ ТИПАХ СВІТОГЛЯДУ

XXVI з'їзд КПРС поставив перед радянськими суспільствознавцями відповідальне завдання дальшого творчого розвитку марксистсько-ленінської теорії на основі поглибленого осмислення нових явищ суспільного життя як необхідної умови успішного розв'язання грандіозних завдань комуністичного будівництва¹. До числа проблем першочергової значущості належать питання комуністичного виховання трудящих (особливо підростаючого покоління) у тісному взаємозв'язку з економічним, соціально-політичним і духовним розвитком суспільства, наступальної критики буржуазної ідеології, будь-яких різновидів антикомунізму.

Успішне розв'язання цих проблем передбачає всебічне дослідження світоглядних і методологічних функцій філософського знання, зокрема принципів, законів і категорій матеріалістичної діалектики. У радянській філософській літературі існує певний доробок з питання дослідження категорій у контексті широких світоглядно-методологічних узагальнень розвитку матеріальної і духовної культури людства². Окреслений підхід до категорій дозволяє застосовувати загальні евристичні процедури, що стосуються власне розробки теорії категорій, висвітлення маловивчених аспектів окремих філософських універсалій. В руслі цієї дослідницької традиції були проаналізовані категорії «простір» і «час», «сутність» та «видимість», «конечне» і «безконечне», «істина», «активність», «причинність». Зокрема, що стосується останньої з названих категорій, то тут світоглядний підхід³, враховуючи майже виключне дослідження причинності на матеріалі природничо-наукових дисциплін, відкрив багато перспективних напрямів. Вони ґрунтуються на методологічних настановах, наголошених В. І. Леніним під час критики суб'єктивно-ідеалістичних поглядів махістів на природу детермінізму. В. І. Ленін вказує на загальнофілософський характер останнього, а відтак і на «цільний світогляд, який охоплює і теорію і практику, світогляд, побудований на детермінізмі»⁴. Це ленінське положення має значущість і щодо причинності, яка виражає загальний аспект детермінації, об'єктивне відношення породження одних речей і явищ іншими, генетичну зумовленість буття речей і тенденцій їх зміни. Водночас ленінські ідеї відкривають великі можливості для дослідження соціокультурних аспектів категорії причинності, висвітлення особливостей функціонування уявлень про причинність в структурі світогляду, ролі категорії причинності в духовно-практично-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 93.

² Див., наприклад: Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. Киев, 1977.—337 с.; Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. Киев, 1981.—365 с.

³ Див.: Кузьмина А. А. Категория причинности и практика. М., 1964.—145 с.; Маслева О. В. Становление категории причинности (на материале истории языка). Л., 1980.—103 с.; Парнюк М. А. Принципы детерминизма в системе материалистической диалектики. Киев, 1972.—343 с.; та ін.

⁴ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 183.

му освоєнні світу, впливу понятійного змісту цієї категорії на визначення світоглядно-цільових орієнтирів особистості.

Актуалізація дослідження названих аспектів категорії причинності зумовлюється її роллю у самосвідомості індивідів, соціальних груп та класів. Такі ознаки причинності, як необхідний і генетичний характер причинного зв'язку, просторова суміжність причини і наслідку та їх часова асиметрія, дають можливість окреслити загальну перспективу раціонального освоєння світу в практиці і пізнанні в аспекті рушійних сил явищ, причин суспільного розвитку, історичного прогресу в діапазоні як сущого, так і належного. Слід враховувати й те, що ряд течій сучасної буржуазної філософії («філософія життя», інтуїтивізм, екзистенціалізм та ін.), ідеалістично перекинувши причинні зв'язки в історії, намагаються довести ірраціональність людського буття, заперечити історичні закони та матеріалістичне розуміння історії. Категорія причинності, витлумачена в суто антропоморфічному дусі, використовується неопозитивізмом для заперечення детермінізму і доказу неможливості наукового світогляду. Отже, дальша розробка проблеми причинності в загальносвітоглядному плані є запорукою розв'язання численних проблем марксистсько-ленінської філософії та наукового пізнання, наступальної боротьби з сучасною буржуазною ідеологією.

У радянській філософській літературі дослідження світоглядних аспектів категорії причинності виходить з фундаментальної ідеї марксистської філософії про діяльнісний характер її основоположень. Саме у цьому плані були одержані найбільш вагомі результати, зокрема дослідження специфіки соціального детермінізму, критики концепцій індетермінізму, фаталізму, волонтаризму (Я. Ф. Аскін, М. М. Бережний, К. О. Новиков, Т. І. Ойзерман, М. О. Парнюк, Л. В. Скворцов, В. Г. Табачковський, К. А. Черненко, В. І. Шинкарук, О. І. Яценко та ін.), інтерпретація причинності в історико-філософському та природничонауковому знанні як вітчизняними (І. В. Кузнецов, М. Є. Омеляновський, Г. О. Свечников, Б. С. Українець, І. Т. Фролов), так і зарубіжними дослідниками (Л. де Бройль, Н. Бор, П. Ланжевен, М. Планк, В. О. Фок, А. Ейнштейн).

Розвиток сучасної науки та практики, що зумовив більш чітку диференціацію принципу причинності і принципу детермінізму, формування різних концепцій причинності (умовної, системно-структурної, інформаційної), а особливо зростання антропогенних факторів в практичному перетворенні дійсності, актуалізували питання про вагомість світоглядного змісту категорії причинності для її загальнофілософського тлумачення. Така проблема орієнтація дослідження, на наш погляд, з необхідністю повинна враховувати як широту того соціально-практичного та культурно-історичного спектра, в якому функціонує категорія причинності, так і органічну єдність світогляду і духовної культури людства, єдність, яка «виявляється не лише в тому, що остання не мислима без вироблення і вираження в ній суспільної самосвідомості людини, а в тому, що культура включає в себе світогляд як спосіб духовно-практичного освоєння світу»⁵. Категорія причинності, розглянута з погляду єдності її методологічних і світоглядних функцій, виступає критерієм розмежування наукового і ненаукового світоглядів, чинником «визначення філософської лінії того чи іншого новітнього «ізму»⁶. Щодо цього надзвичайно важливим є положення В. І. Леніна: «Дійсно важливе теоретико-пізнавальне питання, що розділяє філософські напрями, полягає не в тому, якої міри точності досягли наші описи причинних зв'язків... — а в тому, чи є джерелом

⁵ Шинкарук В. І. Категоріальна структура наукового світогляду. — Філософська думка, 1980, № 2, с. 20.

⁶ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. — Повне зібр. творів, т. 18, с. 144.

нашого пізнання цих зв'язків об'єктивна закономірність природи, чи властивості нашого розуму...»⁷. Беручи це за настанову, зосередимо увагу на аналізі особливостей усвідомлення об'єктивної причинності в історичних типах світогляду і впливу уявлень про причинність на формування світоглядних установок суб'єктів практичної життєдіяльності.

Відомо, що будь-яка реальна світоглядна проблема виникає з усвідомлення людиною реальних суперечностей практичного процесу, що відображають відношення людини до природи, суспільства і самої себе і зачіпають її інтереси, цілі та ідеали. Оскільки світогляд претендує на духовне забезпечення людської діяльності, тобто на раціональне витлумачення смислу і цілей людського буття шляхом обґрунтування певних шляхів і засобів розв'язання цих суперечностей, кожний з історично вироблених типів світогляду з необхідністю включає в себе те чи інше розуміння каузальності. У своєму діяльнісному аспекті причинність відповідає «потребі в корисній чи необхідній дії і потребі в тому, щоб пов'язати ідентичне і видозмінююче»⁸. Власне сам каузальний характер людської діяльності становить передумову єдності причинності і світогляду. Тому світоглядна рефлексія завжди виявляла підвищений інтерес до граничних каузальних вимірів явищ дійсності і людської діяльності, «оскільки тільки в подібному масштабі узагальнення, в якому бере участь досвід всієї суспільно-історичної практики, стає можливим резюмувати сутність соціального буття явищ світу і апробувати параметри по-людськи розумного їх освоєння»⁹. У цьому плані причинність виступає як іманентна характеристика предметно-практичної діяльності людини, в процесі якої досягається органічна єдність пояснення і перетворення світу, цілепокладання і цілереалізації, опредметнення і розпредметнення, свободи і необхідності і т. д., а отже, як засіб логічного обґрунтування цілісності і дієвості світогляду. Однак, зберігаючи своє значення на всіх рівнях освоєння світу, світоглядний зміст категорії причинності кожного разу по-новому виявляє діалектику абсолютного і відносного моментів, через яку реалізується «вимога конкретності в її культурно-історичній та предметно-практичній заданості»¹⁰.

Особливості світоглядного статусу категорії причинності найчіткіше виявляються в процесі становлення і розвитку історичних типів світогляду — міфологічного, релігійного, науково-філософського. За словами Г. В. Плеханова, «міф є перше вираження усвідомлення людиною причинного зв'язку між явищами»¹¹⁻¹². У первісній свідомості осмислення явищ, чії причини невідомі, відбувалось за аналогією до безпосередньо колективного способу практичної дії первісного стада. У самій природі визнавалось існування способів причинення, аналогічних за структурою до практичної дії. Міфологія, приписуючи світові надлишок детерміністичних залежностей, формує загальні уявлення про причинність, в яких людська та природна дії, реальна та ілюзорна причинність перебувають у безпосередній єдності. Ці уявлення відображали спосіб і міру розв'язання проблемних ситуацій у сфері відношення людини до навколишнього світу. Оскільки розв'язання цих ситуацій пов'язане з циклічним рухом природи і безпосередньою належністю індивідів до родового цілого, каузальність набуває смислу лише в мірах цієї циклічності і належності. На рівні міфосвідомості ця обставина трансформується у форму часово-причинних уявлень і

⁷ *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіріокритицизм.— Повне збір. творів, т. 18, с. 150.

⁸ *Валлон А.* Психическое развитие ребенка. М., 1967, с. 177—178.

⁹ *Шинкарук В. Й., Іванов В. П.* Актуальные проблемы исследования мировоззренческих функций диалектического материализма.— *Вопр. философии*, 1981, № 2, с. 54.

¹⁰ *Кривський С. Б.* Філософські та конкретно-наукові аспекти універсальних категорій.— *Філосо. думка*, 1978, № 6, с. 68.

¹¹⁻¹² *Плеханов Г. В.* О религии и церкви. М., 1957, с. 252.

«опросторовану» причинність: час уявляється як причина усього сущого, чинник, що керує усім життям; в кожній ланці причинення відображається структура цілого, а сам причинний зв'язок ґрунтується на рівнозначності причини і наслідку. Причинність має тут ситуаційно-оцінний характер, вона асоціюється з уявленнями про вдачу і невдачу, щастя і нещастя, свободу і несвободу і мислиться в бінарній опозиції «ціле — частина», прикметою якої є примат слова над ділом.

У міфології причинність означає започатковану міфічними істотами символічно-генеалогічну залежність явищ навколишнього світу. Діяння цих істот сприймалось як смислоутворюючий чинник містичних історій, культури, явищ життя тощо, що й надавало міфам правдоподібності і видимості дієвості. Проте сутність міфа полягає не в причинному поясненні. Як слушно зауважує Ф. Х. Кессиді, «міфологізація будь-якого явища насправді означає не причинне пояснення цього явища, а, навпаки, прийняття його як реально даного і благостинно вшановуваного»¹³. Справді, у міфі його пояснювальна сторона підпорядкована його соціально-інтегративній функції. Характерні для первісного суспільства традиційні форми активності, нібито санкціоновані богами, вже в самих собі містили відповіді на всі важливі питання життя, зіставляючи наслідки з їх причинами як архетипами. Задоволення потреби людини в каузальному поясненні світу досягається своєрідною редукцією причинно зумовленого до безумовного, причиняючого — тотемів, міфічних богів та героїв. Їх діяльність немовби уособлює діяльність родового колективу, і навпаки, рід діє за схемами, виробленими і закріпленими в міфах¹⁴.

Апология існуючого порядку — досить важливий аспект міфологічної причинності, що зумовлений традиційним началом міфа. Інша її іпостась пов'язана з прагненням первісної людини підкоряти сліпі сили природи. Реальна залежність людини від стихії буття породжувала пристрасне бажання свободи, що набрала форми уявлення про безумовне начало існуючого. Міфічний акт творення є свobodною причиною світу, який підпорядковується закону необхідності. Оскільки об'єктивні залежності предметів і явищ не враховуються, це дозволяє проектувати на безконечність початок причинення і в мисленому просторі довільно, «в уяві і за допомогою уяви» (Маркс) з'єднувати причинними зв'язками реально несумісні предмети і явища дійсності. Такий причинний зв'язок притаманний «перевертенській логіці» (О. Ф. Лосев), первісній свідомості, він лежить в основі несвідомо-художнього діяння міфа. Це дозволяло відносно легко «розв'язувати» реальні суперечності, що й створювало видимість досягнення свободи. Щодо цього, міф є однією з перших спроб світоглядного поєднання свободи і необхідності, царством уявної свободи людини, цілком залежної від природної стихії. Не дивно, що така свобода найчастіше виступала у своїх фатально-демонічних проявах. Її аналог — доля, яка містить у собі всю повноту каузальних залежностей в їх недоступному для раціонального пізнання вигляді. Вона уявляється як якийсь абсолютний мотив діяльності, що визначає і виправдовує всі вчинки індивідів. «Доля і є тут останньою інстанцією, яка все пояснює і створює для всього остаточною закономірність»¹⁵.

Поєднання у міфологічній причинності стихії природної каузальності і каузального характеру цілепокладаючої діяльності виступало

¹³ Кессиди Ф. Х. От мифа к логосу. М., 1972, с. 40.

¹⁴ В догомерівську і гомерівську епохи, пише Н. С. Вольська, всі соціально корисні норми і принципи діяльності «замкнені» на імена відповідних богів, які сплетені кровноспорідненими залежностями в цілісну систему і є немовби «скелетом» соціальної пам'яті, звідки древній грек «черпає всі знання, вміння і навички і дістає відповідь на всі питання життя» (Вольская Н. С. Семиотика древнегреческого мифа. — Вopr. философии, 1972, № 4, с. 124).

¹⁵ Лосев А. Ф. Гомер. М., 1960, с. 332.

своєрідною аберацією амбівалентного характеру первісної культури з химерним переплетенням тотемічного світосприйняття, схематизму діяльності і символіки міфа. Таке розуміння причинності може постійно відтворюватись стихійними умовами суспільного розвитку, які позбавляють суб'єктів практичної життєдіяльності можливості універсально виявляти свої діяльнісні функції, створювати умови, які сприяли б всебічному розвиткові сутнісних сил людини і були втіленням її гуманістичного змісту.

Корінні зміни в суспільному бутті, пов'язані з розвитком продуктивних сил, становленням класового суспільства, поступово розводять уявлення про причинність і різні міфологеми. У сфері класово-політизованих суспільних сил категорія причинності у своїх ідеологічних аспектах починає слугувати обґрунтуванню світоглядних установок прогресивних чи реакційних класів. В епоху античності ця обставина дістала своє яскраве вираження у філософії Арістотеля. Як ідеолог рабовласницького класу він підпорядковує «матеріальну» і «рухаючу» причини (сировину і виробника) «цільовій» причині. Найпродуктивнішою він вважає «формальну» причину, яка відповідає діяльності вільного громадянина, його здатності організувати працю раба. Оскільки у Арістотеля «об'єктивна логіка змішується з суб'єктивною» (В. І. Ленін), його верховний Розум — не тільки початок усього, першодвигун, але й своєрідний принцип причинного обґрунтування експлуаторських відносин рабовласницького суспільства. Ці відносини, на думку Арістотеля, є універсально-космічними, моральними і цілком логічними, як і сама доцільність природної детермінації частин цілим.

Зростання соціального відчуження зумовлює утвердження в масовій свідомості релігійного світогляду, в якому міфологічні уявлення про долю-причину згодом трансформуються в релігійну ідею надприродного, протиставленого природному, — ідею бога-першопричини. Цим пояснюється також універсальний дуалізм релігійного світоспоглядання, подвоєння світу на земний і небесний, посейбічний і потойбічний, гріховний і благодійний та ін., між якими існує безліч символічних причинних залежностей: причини перших і других, наближчих і віддалених, сприяючих і супроводжуючих, діючих і цільових та ін. Ці причини проймають усе життя людини, вони не лише є доказом її несамостійності та символізують її залежність від стихії надприродного, але й одночасно є тими «цільовими імперативами», які задають індивідам орієнтацію на божественне начало як засіб майбутнього «спасіння» від покарання шляхом звільнення від усіх каузальних залежностей земного буття.

Релігія, вдаючись до поняття-образу бога-першопричини, претендує на розв'язання важливих світоглядних проблем, пропонуючи віруючим ілюзійний шлях спасіння. На теоретичному рівні це дістає своє узагальнення у теології і різних формах ідеалізму. Теологія, орієнтована на відтворення наявних соціальних структур і життя відповідно до божих заповідей, не без підстав вважає в об'єктивній каузальності загрозу своїм положенням. Вона парадоксальним чином і «знецінює» причинність і разом з тим (у ідеалістично спотвореному вигляді) використовує її для обґрунтування своїх догм¹⁶. Оскільки теологічна система складається з деякої сукупності наперед заданих догматичних постулатів, критичне відношення до яких неприпустиме, то єдиний засіб її існування — це ретельна розробка логічних ходів всередині

¹⁶ «Телеологія, — пише М. Г. Макаров, — навіть у своїх послідовних формах не могла ігнорувати закон каузальності. Цільовий чинник в ній порушував загальну каузальність тим, що сам не був причинно зумовлений, стояв над відношенням причин («діючих причин») і визначав їх порядок. Але роль його полягала саме в спрямуванні причин-засобів, що передбачало в певних межах дію закону причинності» (Макаров М. Г. Причинність и проблема телеологии. — В кн.: *Современный детерминизм. Законы природы*. М., 1973, с. 307).

ні неї самої, що неможливо без звернення до причинності. «Схоластичний період, — зауважує М. Бунге, — був золотим віком причинності; тоді все приписувалось причинності, і навіть химери в усіх своїх деталях пояснювались з точки зору причинності»¹⁷. Оскільки в теології розгортається власне один і той же наперед заданий смисл, то і всякий рух мислення має суто формальний, обмежений характер. Тому теологія «замикає» генетичний і необхідний характер причинного зв'язку на бога і включає в свою систему такі максими, як «дія рівна причині», «дія наперед закладена у причині і лише зовнішньо проявляється» та ін. Цим обґрунтовувалась відносна незмінність цілей і засобів людської діяльності, структурна тотожність причин і наслідків у зовнішньому світі, зокрема в історії, що гарантувало, на думку теологів, «стійкість» «божественного світопорядку»¹⁸.

Отже, як міфологія, так і релігія, визнаючи існування всезагальної надприродної детермінації, ставлять людину у повну залежність від цієї містичної причинності, розглядають активність людини переважно в негативному дусі. Оскільки уявлення про причинність не мають тут дійсного еквівалента у вигляді реальної предметно-перетворюючої діяльності людини, це дозволяє характеризувати міфологічний і релігійний світогляд як донауковий і антинауковий: вони принципово не можуть бути підтвержені практикою людини, яка (практика) свідчить про істинність та реальну дієвість будь-якого світогляду. Це положення справедливе й щодо властивої буржуазному світогляду антиномії «механістичний детермінізм — індетермінізм».

Об'єктивна дійсність капіталістичного суспільства поставила в центр філософської самосвідомості Нового часу проблему індивідуальної свободи вибору і прийняття рішення в умовах природної і суспільної детермінації. На відміну від християнства буржуазна свідомість відтворює причинність не як атрибут духовної субстанції, а як об'єктивний і необхідний зв'язок речей, як важливий принцип світоперетворення, всієї культури¹⁹. «Основне уявлення класики... — це ідея позаособового природного порядку, безконечного причинного ланцюга, що пронизує все буття, трансцендентного щодо людини, але раціонально пізнаваного»²⁰. Таке розуміння причинності було системно детерміноване універсальним процесом відчуження, властивим буржуазному суспільству, вияви якого можна спостерігати у товарному фетишизмі, тенденції до граничної механізації капіталістичного виробництва, що приводить до знецінення особистості робітника, у загальній утилітаристській установці всього предметно-практичного процесу.

Але буржуазна соціально-філософська думка не змогла піднятися до наукового осмислення соціального детермінізму. Історична причинність і свобода тлумачаться або природоподібно, або через призму спонтанного руху духовного начала, що зрештою й зумовило їх антинаукову інтерпретацію. Цей момент розглядається І. Кантом у відомій

¹⁷ Бунге М. Причинність. М., 1962, с. 258.

¹⁸ Щодо цього характерна причинна інтерпретація історичних подій середньовічними хроністами. Зорієнтовані перш за все на незмінність світобудови, вони звертали увагу передусім на незвичайні явища і події такі, що не відповідали релігійно-етичним нормам (наприклад, народні повстання). Осмислювались ці події не внаслідок знаходження їх справжніх причин, а шляхом підведення їх під теологічну схему всевітньої історії. Так, «ілюзійно розв'язувалась, а правильніше, усувалась суперечність між поверховою мінливістю, що виявлялась в поодинокому, подієвому і незмінності усього сутнісного, втіленого в непохитних основах божественного світопорядку» (Хлопчин А. Д. О способі інтерпретації причинно-слідствених зв'язків в хроніках XIV века. — В кн.: *Из истории культуры средних веков и Возрождения*. М., 1976, с. 154).

¹⁹ «Метою нашого суспільства, — пише Ф. Бекон, — є пізнання причини і прихованих сил усіх речей і розширення влади людини над природою доки все не стане для неї можливим» (Бекон Ф. *Новая Атлантида*. Соч. М., 1972, т. 2, с. 514).

²⁰ Мамардашвили М. К., Соловьев Э. Ю., Швырев В. С. *Классика и современность: две эпохи в развитии буржуазной философии*. — В кн.: *Философия в современном мире*. Философия и наука. М., 1972, с. 38.

антиномії свободи і необхідності, де роль тези відіграє трансцендентальна свобода — порушення універсальної причинності, а роль антитези — трансцендентальне всевладдя каузальних законів — фізіократія. Кант, хоча і в абстрактній формі, схоплює реальний антагонізм між можливостями вільного розвитку індивідів і відчуженим характером їх діяльності за умов буржуазного суспільства. Розчленування людської діяльності на позбавлені творчого начала механічні дії і гіпертрофовану активність духу врешті-решт приводить до протилежності механістичного детермінізму та індетермінізму, вираженням якої є антидіалектична ідея несуперечливої необхідності і безпередсилоквої свободи. Ця протилежність в буржуазній філософській класиці не отримала свого наявного вираження тому, що в її межах були обгрунтовані дві «компенсаторні» ідеї: ідея буття, впорядкованого, розумного у своїх граничних, надчуттєвих основах, і ідея індивіда, здатного піднятися до абсолютного мислення і досягнути каузально-телеологічний порядок буття.

Розвиток монополістичного капіталізму виявив невідповідність цих раціоналістичних припущень реальним соціокультурним і духовним процесам. Підтверджена досвідом поступального буржуазного розвитку «соціальна гармонія», тривалий час підтримувана «свободною грою» економічних інтересів і механізмів, виявилась зрештою дисгармонічною, антидетичною щодо всезагальних форм діяльності; «в усьому немовби відчувається дія якоїсь прихованої, зовсім незрозумілої «логіки», яка своїм постійним «втручанням» в буденний, звичний і цілком «нормальний» (раціональний) світ надає наслідкам не того характеру, який вони повинні були б мати, якщо б їх зв'язок з причинами визначався строго раціонально»²¹. І хоча розвиток природознавства приводить до глибшого розуміння причинності, знання якої успішно використовується в практичних цілях, це не підносить принцип причинності до рангу панівної парадигми буржуазного світогляду. Більше того, в ньому постійно відроджуються ірраціоналістичні уявлення про причинність, причому поняття «причинне», «речове», «раціональне», «відчужене» мисляться як синоніми. Об'єктивна причинність тлумачиться як перешкода на шляху реалізації людського духу, засобом же творчої діяльності людини проголошується «свободна причинність» — персоналізований прояв долі як вираження індетерміністського імперативу активності. Типовими щодо цього є концепції причинності Ф. Ніцше, А. Шопенгауера, О. Шпенглера, у яких ідея витлумаченої подібним чином долі протистоїть каузальності історії. Від натуралістично-продивенціалістського детермінізму «філософії життя» до феноменологічного трактування причинності і свободи (Е. Гуссерль, А. Бергсон), а від них — до радикального індетермінізму екзистенціалізму — така еволюція сучасних буржуазних інтерпретацій світоглядного аспекту категорії причинності.

Філософський зміст цих тлумачень — не стільки реакція на каузальний субстанціалізм раціоналістів і спроби з'ясувати специфіку історичної закономірності, скільки неприйняття сучасною буржуазною філософією марксистської концепції суспільного прогресу і намагання (хоча і неуспішне) якимось чином пояснити реальні проблеми сьогодення. Разом з тим в названих буржуазних концепціях знаходить своє концентроване вираження реальний історичний факт — невідповідність буржуазних суспільних відносин магістральним тенденціям соціального прогресу. Каузальність соціального порядку, чинником і рушієм якого виступає суспільний процес, що прибирає вигляду речових зв'язків, з необхідністю відтворює старі міфологеми, але наповнені такими фе-

²¹ Бычко И. В. Критика философских основ буржуазного мировоззрения. — В кн.: *Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения*. Киев, 1977, с. 100.

типами, як Воля, Безсвідоме, Буття, Трансценденція, з допомогою яких вводяться певні системи концептуально-філософських і соціально-психологічних заміщень, які дозволяють ілюзійно «розплавити» жорстку каузальність капіталістичних суспільних відносин і, таким чином, створити видимість звільнення від їх дегуманізуючого впливу.

В оцінці глобальних причин історичного розвитку сучасна буржуазна філософія акцентує свою увагу переважно на каузальному характері техніки, форм суспільної організації, суб'єктивних уявлень і дій — факторах, які можуть бути віднесені до сфери природних причин або до сфери мотивів діяльності. Вона здійснює наукоподібну концептуалізацію фетишистських уявлень про причини історичного розвитку та суспільних подій, що сформувались у буденній свідомості, ідеологічно обгрунтовує інтереси тих імперіалістичних кіл, які «мислять категоріями панування і примусу щодо інших держав та народів»²². Об'єктивний стан справ заводить буржуазну соціальну думку у глухий кут «некритичного позитивізму» і беззастережної апологетики, що унеможливають об'єктивний аналіз причинних зв'язків, оскільки цей аналіз пов'язаний з необхідністю визнання неминучості нового, комуністичного суспільства.

У комуністичному світогляді ідея причинності ґрунтується на принципах революційно-практичного перетворення суспільства в ім'я всебічного розвитку людини-творця. Таке розуміння причинності нерозривно пов'язане з теоретичним усвідомленням принципово відмінного характеру і змісту соціальних детермінацій за комунізму, зміною місця і ролі людини в системі причинних залежностей історії, з аналізом універсального характеру людської діяльності як особливої форми каузальності.

Розробка К. Марксом проблеми людської діяльності як єдності самореалізації суб'єкта і об'єктивних передумов цієї діяльності, єдності, в якій людина є дійсною і єдиною каузальною силою історії, а об'єктивна (природна і соціальна) каузальність постає у формах практичної діяльності, дозволяє піднести аналіз категорії причинності на рівень конкретно-всезагального поняття і широких світоглядних узагальнень. Щодо цього з'ясування діалектичного змісту категорії причинності рухається по «силових лініях» суспільної практики, в якій каузальність дістає свою вищу, універсальну форму свідомого причинення людиною об'єктивних змін свого середовища і власного місця у світі соціально-культурних взаємодій. У цьому процесі причинність розкривається за допомогою категорії розпредметнення і опредметнення, цілепокладання і цілереалізації та ін. Причинність виступає тут у генетично-часовому аспекті, що й пояснює незворотний і поступальний розвиток у природі і суспільстві²³.

На рівні цілісної людської діяльності каузальність не збігається з дією суто природного закону і реалізується у свободі свідомого людського діяння, яке ґрунтується передусім на формах соціального досвіду. Наприклад, найпростіше знаряддя праці втілює у собі єдність природного і соціального детермінізму. Каузальні функції знаряддя праці тому визначаються не тільки і не стільки власне їх речовинним буттям, скільки об'єктивованими в них соціальними способами доцільного діяння. Причинність в людській діяльності нерозривно пов'язана з свободою, а цілепокладання виступає як принципово нова форма прояву причинності, як здійснення внутрішньої свободи діючого суб'єкта. У свою чергу, будь-яка концепція причинності не може бути повною, якщо не береться до уваги свобода людини.

²² Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 25.

²³ Див.: *Енгельс Ф.* Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 21, с. 288.

Специфічний зміст соціальної причинності утворює не просто обмін речовиною, енергією і інформацією — ці фактори в реальній життєдіяльності суспільства перебувають у «знятому» і соціально трансформованому вигляді. Цей зміст конституюється інтеграцією різних форм діяльності і тих соціальних сил, що реалізують історичну необхідність у всесвітньому масштабі. Вона втілює у собі іманентні джерела зміни і розвитку соціальних систем. Оскільки в суспільстві існує цілий спектр каузальних ліній, зумовлених інтересами різних соціальних сил, класів, а запорукою розвитку суспільства є координація і субординація різних соціальних взаємодій, то соціальна причинність з необхідністю становить необхідний компонент соціальних перетворень. Каузальні залежності інтегруються в цілісну систему з домінуючим типом детермінізму, в основі якого міститься суспільний спосіб виробництва. Всезагальний принцип причинності у формі соціального детермінізму конкретизується, виступаючи у формі діяльного суб'єктно-об'єктного відношення. Отже, соціальна причинність — це об'єктивне, реально існуюче причинне відношення цілепокладаючої діяльності людини.

Оскільки на різних етапах розвитку суспільства роль різноманітних каузальних факторів неоднакова, це вимагає більш детального аналізу соціальної причинності. Щодо цього заслуговує на увагу дослідження у марксистській методології історії специфіки історичного детермінізму, який, за словами Л. В. Скворцова, «визначає глибокі стійкі зв'язки соціальних структур: між рівнем розвитку знарядь праці, продуктивних сил, їх характером і системою організації людей в процесі виробництва; між системою виробництва і соціальними відносинами, відносинами між класами і соціальними групами; характером соціальної структури суспільства і основними тенденціями практичної політики; між особливостями функціонування суспільства на тому чи іншому етапі його розвитку і специфічними рисами «духовного виробництва, основними ідеологічними уявленнями»²⁴. Історичний детермінізм на відміну від відомої «концепції факторів» в історії, яка, розглядаючи різноманітні надіндивідуальні фактори (географічні, економічні, політичні, духовні) як рушійні сили історії, не пов'язувала їх з розвитком сутнісних сил людини, виходить з нового розуміння каузальної ролі людини в історії, з вирішальної ролі народних мас в історичному процесі. Звичайно, людина у своїй діяльності завжди реалізує історичну закономірність. Але дійсною каузальною силою історії — не лише її агентом, але й суб'єктом — вона стає лише тоді, коли каузально-перетворюючий характер її діяльності стає внутрішнім осередком її світогляду, опосередковує становлення нової історичної реальності, що відповідає творчій суті людини. Тому історична причинність не є щось незмінне чи одностороннє — це складний динамічний процес, в якому причинні зв'язки репрезентуються у формі системи діяльнісних відношень: рухаюче — рухове, породжуюче — породжуване, спрямовуюче — спрямоване та ін., у єдності об'єктивних і суб'єктивних моментів. Таке розуміння історичної причинності дає змогу знайти раціональне пояснення саморозвитку історії та її самопізнання, показати, що динамічні і генетичні параметри розвитку сучасної цивілізації визначаються не залежністю від якихось трансцендентальних сил, як це уявляється буржуазній свідомості, а дістають своє раціональне осмислення в структурі комуністичної формації, збігаючись з основним спрямуванням її розвитку. За соціалізму людина вперше виявляється здатною свідомо покладати реальні цілі соціальної творчості і визначати дійові засоби їх досягнення, а вільна творча діяльність людини стає каузальною силою історії.

²⁴ Скворцов Л. В. История и антиистория. М., 1976, с. 97.

Становлення і наукове осмислення універсально-каузального характеру людської діяльності в умовах розвинутого соціалізму трансформується в революційно-дієву, оптимістичну складову комуністичного світогляду. Це стимулює прагнення усіх радянських людей до творчої активної участі в будівництві нового суспільства, сприяє формуванню у них впевненості у майбутньому.

Цим, зокрема, пояснюється з точки зору причинності парадоксальна для буржуазного світогляду життєвість поведінки, орієнтованої на комуністичний ідеал, який найбільш відповідає глибинній динаміці історії. В цьому випадку виявляється здатність суб'єктів діяльності долати в історичній тенденції мінливу невизначеність соціального процесу через звуження дії в історії стихійних сил. Таке розуміння суспільного розвитку, не заперечуючи статистичного характеру історичної закономірності, протилежне як механістичному детермінізму, так і провіденціалізму, телеології, есхатології і т. п., які обстоюють ідею напередвизначеного історичного процесу.

Діалектико-матеріалістичне розуміння причинності дозволяє окреслити реальну перспективу і визначити дійові засоби комуністичного перетворення суспільства, в якому «суспільні причини, які приводять вони (люди. — Б. П.) в рух», мають «в значній і дедалі більшій мірі і ті наслідки, яких вони бажають»²⁵. Через це категорія причинності є органічним елементом комуністичного світогляду, важливою передумовою його революційно-перетворюючої суті.

* * *

Мировоззренческое содержание категории причинности обусловливается общекаузальным характером практической деятельности человека. Категория причинности является неотъемлемым элементом любого мировоззрения, поскольку каждая реальная мировоззренческая проблема предстает как момент «социокаузального» решения противоречивых ситуаций бытия, затрагивающих интересы субъектов деятельности, а знание причин всегда выступает в качестве основания жизненно важных выборов.

Теоретический аспект соотношения «причинность — мировоззрение» связан с уяснением условий их согласованности как необходимой предпосылки научной обоснованности и действительности мировоззрения. Практический аспект этого соотношения имеет своим содержанием революционное преобразование отчужденных форм жизнедеятельности, подчинение стихийно действующей каузальности разумно-гуманистическому началу, утверждение научного мировоззрения и одновременное преодоление иллюзорных представлений о причинности, лежащих в основе ненаучного и антинаучного мировоззрений. Характер взаимосвязи этих аспектов неоднозначен, он системно детерминирован конкретно-исторической зависимостью человеческой деятельности от каузального порядка бытия, соотношением общественных сил в реализации исторической закономірности, реальным содержанием интересов, целей и идеалов социальных классов и т. д.

Последовательно научное осмысление категории причинности в единстве ее мировоззренческих и методологических аспектов возможно лишь на основе принципов марксистско-ленинской философии, которая доводит анализ категории причинности до уровня общественно-исторической практики.

²⁵ *Енгельс Ф. Анти-Дюринг. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 20, с. 278.*

В. А. МАЛАХОВ

ЦІННІСТЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ТЕОРІЇ КУЛЬТУРИ

У світлі завдань, поставлених XXVI з'їздом КПРС щодо зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, формування нової людини, особливої актуальності набуває розроблення питань теорії культури. Роль культури в суспільстві зрілого соціалізму постійно зростає. Його духовне життя стає «дедалі різноманітнішим і багатшим»¹. У зв'язку з цим важливого значення набуває філософсько-методологічне осмислення цілої низки конкретних проблем, що стосуються власне культурного аспекту людської життєдіяльності, відношення людини до природи, суспільства і самої себе.

Науковий підхід до цілісного розуміння феномена культури дає марксистсько-ленінська концепція предметно-перетворювальної діяльності та суспільних відносин, що складаються в процесі обміну діяльністю між людьми. Вся повнота власне культурних параметрів людського існування, оскільки вона дістає вираження як у відношенні людини до природи і суспільства, так і в її відношенні до самої себе, може бути зрозуміла як конкретна єдність багатоманітності тільки в системі основних визначень суспільної життєдіяльності. Під цим кутом зору теоретико-культурна проблематика і розглядається у радянській філософській літературі.

З питання про характер співвідношення діяльності і культури у нашій літературі є три основні точки зору, сутність яких полягає в тому, що культура розуміється або як сукупність матеріальних і духовних продуктів діяльності², або як сама діяльність з відповідним їй предметним змістом³, або ж як певна система формуютьчох начал діяльності (принципів її організації, механізмів і способів здійснення та ін.).

Вади першої із зазначених точок зору, популярної в літературі 50—60-х років, нині вже достатньо очевидні. Вона насамперед виключає постановку питання про критерії належності до культури самих продуктів людської діяльності. Оскільки ці продукти (часто-густо одні й ті самі) можуть виступати і як предметно-розгорнуте багатство людської культури, і як відчужена від людини «стихія речей», то, значить, і саме визначення культури не слід виводити тільки з форми продукту діяльності, воно потребує більш змістовних критеріїв, що стосуються, зокрема, самого способу освоєння вироблених «благ».

Що ж до другої точки зору, що ґрунтується на розумінні культури як самої діяльності, взятої в сукупності її предметних реалізацій, то, дозволяючи усунути зазначену неясність попередньої, вона, однак, призводить до розчинення теоретико-культурної проблематики у проблематиці діяльності як такої. Ті змістово-оцінні відмінності між ними, що постають за акцентування «активного» і «творчого» характеру культурної діяльності, її внеску в розвиток людських сутнісних сил⁴ та ін., виявляються все ж недостатніми для обґрунтування самостійного методологічного значення досліджень з теорії культури, потреба в яких саме у плані розробки конкретної наукової методології стає дедалі відчутнішою.

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 73.

² Див., напр.: Францев Г. П. Культура. — Филос. енциклопедия. М., 1974, т. 3, с. 118.

³ Див., напр.: Основы марксистско-ленинской теории культуры. М., 1976, с. 22; Баллер Э. А. Коммунизм. Культура. Человек. М., 1979, с. 22. Розуміння культури як «всезагального змісту творчої діяльності» найпоплідніше виражене у праці: Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс. М., 1980. 303 с.

⁴ Див., напр.: Ювчук М. Т., Коган Л. Н. Советская социалистическая культура: исторический опыт и современные проблемы. М., 1979, с. 20, 23 та ін.

Нарешті, значна частина радянських дослідників схильна до розуміння культури як сукупності формують формують формують начал діяльності. Цю точку зору поділяють Е. С. Маркарян, Ю. М. Лотман, М. С. Каган, Ю. А. Жданов і В. Є. Давидович та ін.⁵ Проте характер формують формують формують впливу культури тлумачиться згаданими авторами по-різному. Зокрема, Е. С. Маркаряном і деякими іншими дослідниками ключовою в цьому розумінні визначається роль культури як технології діяльності. Вбачаючи кінцеве призначення культури у функціях «адаптації до середовища і підтримання суспільного життя»⁶, Е. С. Маркарян, наприклад, відзначає «суто технологічну природу» не лише знарядь матеріального виробництва, а й таких компонентів духовної культури, як «відповідні ідеали, духовні цінності і цілі поведінки», «моральні спонуки, високі цілі й інтереси, естетичні ідеали та багато інших явищ»⁷.

Брати під сумнів існування технологічних аспектів культури в цілому ми, зрозуміло, не можемо. Зауважимо, однак, що культурний статус самої технології як сукупності «засобів і механізмів розв'язання різних проблем»⁸ значною мірою зумовлений характером тих фундаментальних цілей і цінностей, у процесі реалізації яких згадані проблеми виникають. Людські цілі, навіть найзагальніші з них, оскільки вони висуваються суспільно-історичною практикою, зовсім не становлять якоїсь позакультурної даності, щодо якої сама культура виявлялася б тільки засобом. Зокрема, якщо йдеться про таку фундаментальну мету, як «підтримання суспільного життя», видається очевидним, що в істотний зміст цього життя неминуче входять і ті чи ті елементи культури, що виступають в даному разі вже не в «суто технологічному» аспекті, а як певного роду самоціль.

Отже, локалізувати культуру у сфері засобів діяльності (в широкому розумінні слова, включаючи технологію цієї діяльності) по суті неможливо. Водночас, як показує обговорення цього кола проблем, задовільного результату не дає і пошук специфіки культури передусім у світі людських цілей і їх позитивного змісту (що характерно, зокрема, для традиційної «аксіологічної» точки зору). Недостатність зазначеного підходу зумовлена вже самою позицією протистояння, в якій перебувають цілі людини відносно наявної предметної реальності як такої.

Абсолютизація подібного відношення не може привести до адекватного розуміння культури, оскільки остання виступає не лише як щось ідеальне і бажане, але і як цілком реальна, втілена у наявному бутті сутність.

Як відомо, в системі людських цілей існує власна діалектика особливого і загального. І все ж у своєму відношенні до світу наявного буття будь-яка мета виступає як втілення певної всезагальності — ідеальне відображення (і водночас завершення) деяких суттєвих рис реальності. Коли, скажімо, людина має на меті побудувати дім, то таку мету саму по собі, звичайно, можна вважати чимось одиничним. Проте вона разом з тим передбачає безліч можливих предметних реалізацій, являючи собою не просто уможливленний прообраз конкретного об'єк-

⁵ Див.: Маркарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры. Ереван, 1973, 146 с.; Лотман Ю. М. Статьи по типологии культуры. Вып. 1. Тарту, 1970.— 106 с.; Каган М. С. Человеческая деятельность: Опыт системного анализа. М., 1974, 328 с.; Давидович В. Е., Жданов Ю. А. Сущность культуры. Ростов н/Д, 1979.— 264 с.

⁶ Маркарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры, с. 37.

⁷ Там же, с. 42, 43. Порівн.: Маркарян Э. С. Исходные посыпки понимания культуры как специфического способа человеческой деятельности.— В кн.: Философские проблемы культуры. Тбилиси, 1980, с. 19—22.

⁸ Маркарян Э. С. О генезисе человеческой деятельности и культуры, с. 42.

та, а швидше ідеальний принцип його продукування — закон, який, за Марксом, «визначає спосіб і характер» дій людини⁹.

Безперечно, розвиток культури можливий лише як реалізація подібних ідеальних проєктів, репрезентованих більш або менш загальними цілями. Проте така характеристика культурного розвитку залишиться формальною, якщо не враховувати кінцевого значення, смислу самих цих цілей — того, заради чого людина їх висуває. На наш погляд, на відміну від елементарного перетворення дійсності, її культивування, включаючи в себе діалектику ідеального і реального, передбачає разом з тим свідому орієнтацію суб'єкта на наявну неповторність цієї дійсності, — орієнтацію, яку неможливо «вивести» з категоріального змісту поняття про цілепокладання.

В кінцевому підсумку як засіб, так і мета є не що інше, як моменти діяльності. Тому і у випадку, коли сутність культури вбачається в сукупності засобів, і тоді, коли вона розглядається крізь призму цілей людини, по суті ми маємо справу з її розумінням як форми детермінації діяльності елементами власної внутрішньої будови останньої, тобто як форми самодетермінації діяльності. В обох випадках саме діяльність виявляється тією кінцевою інстанцією, у світлі якої цілі людини набувають необхідного субстанціонального змісту і визначається відповідний цим цілям набір засобів.

Однак чи можливо на такій абстрактно-діяльнісній основі виробити достатньо повне уявлення про культуру? І навпаки — чи не підтверджує сучасна ситуація в галузі теорії культури справедливості висновку Е. Г. Юдіна про необхідність фіксації межі екстенсивного розвитку принципу діяльності, «після якої його подальше конструктивне використання можливе лише за рахунок його інтенсивного розгортання, тобто не шляхом підведення під відповідне поняття усе нових і нових явищ і шарів дійсності, а в руслі поглиблення уявлень про внутрішню будову поняття, про його змістові предметні характеристики»¹⁰? В усякому разі, наявність подібної «межі» досить виразно окреслюється працями Ю. М. Давидова, В. М. Межуєва та деяких інших сучасних дослідників культури¹¹.

Конкретизація принципу діяльності стосовно до досліджень культури веде до більш ефективного використання в цій галузі всього арсеналу марксистсько-ленінської методології. Суттєво розширює обрії цілісного осмислення культури розкриття її ролі як міри розвитку людини¹², введення теоретико-культурної проблематики безпосередньо в контекст дослідження суспільних відносин¹³, всієї цілісності суспільної практики¹⁴. Особливої ваги набуває за цих умов питання про власну концептуальну основу теорії культури, яка вже не може бути безпосередньо зведена до тих чи тих категорій діяльності. Зрозуміло, що адекватне осмислення культури передбачає визначення не тільки загальних культурогенних факторів, що діють у масштабі суспільства,

⁹ Див.: Маркс К. Капітал. Т. 1. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 176.

¹⁰ Юдин Э. Г. Системный подход и принцип деятельности: Методологические проблемы современной науки. М., 1978, с. 302.

¹¹ Див., напр.: Давыдов Ю. Н. Перспективы марксистской культурологии (от проблематики отчуждения к проблеме культуры). В кн.: «Неомарксизм» и проблемы социологии культуры. М., 1980, с. 263—350; Межуев В. М. Культура и история: Проблема культуры в философско-исторической теории марксизма. М., 1977, с. 67—72.

¹² Див.: Межуев В. М. Культура и история. М., 1978. 240 с.; Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история: Проблемы теории исторического процесса. М., 1981. 288 с.

¹³ Див., напр.: Режабек Е. Я. Проблемы культуры в Марксовой концепции общественно-политического развития. — Известия Северо-Кавказского научного центра высшей школы. Общественные науки, 1976, № 3, с. 10—16; Скляр В. В. Культура и образ жизни. — Филос. науки, 1979, № 6, с. 51—58.

¹⁴ Див.: Табачковский В. Г. Практика и культура. — В кн.: Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. Киев, 1981, с. 66—95.

але й тих специфічних механізмів, які, виникаючи на основі матеріального базису, забезпечують внутрішню консолідацію культури як певної своєрідної цілісності. Саме в цьому зв'язку, на наш погляд, набуває свого справжнього значення і проблема цінності — смислоутворюючого начала людської діяльності, що фіксує орієнтацію її суб'єкта у «великому» світі, який виходить за межі його індивідуальної перетворювальної активності.

Як відомо, ціннісний підхід до вивчення культури має свої традиції. Виходячи з марксистських принципів аналізу соціальних явищ, до поняття цінності нерідко вдаються і радянські теоретики культури¹⁵. Однак розуміється це поняття інколи досить абстрактно — лише як загальне вираження значущості об'єкта для людського суб'єкта. Таке тлумачення, на нашу думку, не дає критеріїв для вичленення сфери цінностей із загального масиву засобів і цілей діяльності як таких¹⁶.

Сучасний досвід загальносвітоглядного осмислення проблем культури дає можливість дещо змістовнішого уявлення про цінності, яке фіксує їх не тільки в рамках суб'єкт-об'єктних відношень, а й як фактор міжсуб'єктної (спадкоємності) людської творчості, як сукупність формованих історичним розвитком надіндивідуальних (суспільних) начал, у світлі яких кожний окремих індивід визначає смисл власного буття і діяльності¹⁷. Саме таке значення дедалі частіше вкладається в поняття «моральних» і «естетичних» цінностей, «вищих цінностей культури» та ін. Аналіз цінностей у такому розумінні заслуговує на увагу.

Розвиваючись у просторі об'єктивних суспільних відносин, індивідуальна людська діяльність формується, згідно з К. Марксом, під дією зовнішніх щодо неї матеріальних обставин, які розкривають свою діяльну природу лише в контексті історичного становлення людини. Тільки в цій перспективі виявляється, що «вся так звана всесвітня історія є не що інше, як породження людини людською працею»¹⁸ під час розгляду ж конкретних суспільних формацій моменти цього людського «самопородження» постають як цілком об'єктивний, не залежний від волі і свідомості людей спосіб виробництва, що визначає характер будь-яких індивідуальних діяльностей, які залучаються до його орбіти.

На базі цієї природно-історичної детермінованості складається і такий тип зумовленості людської діяльності, який можна назвати культурно-історичним у власному розумінні цього слова. Відмітною рисою детермінації даного типу є те, що формуючий вплив об'єктивних соціальних механізмів опосередковується свідомою (в тому числі і світоглядною, смисложиттєвою) орієнтацією самого суб'єкта. Так само, як це властиво природноісторичному процесові в цілому, тут також існує діалектика внутрішніх і зовнішніх формоутворюючих факторів діяльності. Роль останніх, як нам видається, і виконують цінності культури.

¹⁵ Див.: Соколов Э. В. Культура и личность. Л., 1972, с. 41 та ін.; Каган М. С. Человеческая деятельность: Опыт системного анализа, с. 180—246; Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности. — В кн.: Культура в свете философии. Тбилиси, 1979, с. 31—72; Чавчавадзе Н. З. Человек — культура — ценности. — Вопр. философии, 1981, № 6, с. 59—69.

¹⁶ Див., напр.: Чавчавадзе Н. З. Культура и ценности, с. 32, 58—62.

¹⁷ У вітчизняній літературі термін «надіндивідуальний» звичайно вживається з негативним відтінком, наприклад для характеристики знеособленого продукту духовного виробництва в антагоністичних суспільних формаціях (див.: Злобин Н. С. Культура и общественный прогресс, с. 42, 123 та ін.). У даному разі, однак, мається на думці лише формована культурою здатність людського суб'єкта ставити деякі загальні цінності вище завдань власної діяльної реалізації. «Надіндивідуальне» в цьому розумінні не тільки не означає знеособлення, але, навпаки, передбачає певний ступінь особистісного розвитку індивіда.

¹⁸ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Маркс К., Энгельс Ф. Твори, т. 42, с. 117.

Вживання категорії цінності в цьому значенні дозволяє осмислити низку істотних характеристик культури, що випадають з розгляду з точки зору концепцій, зазначених вище. Особливий інтерес в цьому плані становить співвіднесення цінності з метою як внутрішнім формують моментом діяльності.

Вище відзначався ідеально-всезагальний характер мети як такої. Вкорінена в природі самої людської діяльності, ця всезагальність цілей по суті і забезпечує можливість їх опосередкування, можливість десубстанціалізації (абстрагування від предметно-буттєвої цілісності, репрезентованої в даному разі суб'єктом як предметною істотою) і операціоналізації проекту, що дістає в них своє втілення. Принципова можливість ідеалізації змісту цілей показує у зв'язку з цим те, що вже в самому собі цей зміст є не що інше, як внутрішня форма діяльності¹⁹, спрямована на світ предметно-сущого, але аж ніяк не злита з ним.

Між тим, якщо мету людина від початку покладає як ідеальний проект, то цінності вона вибирає у світі, який стосовно до її діяльності можна визначити як світ наявно-сущого. За словами Б. С. Цоцонави, «під цінністю мається на думці не щось, існуюче поза річчю, а те, що сприймається нами як закладена у речі якість»²⁰. Будучи предметом вибору, цінність не може бути десубстанціалізована, зведена без залишку до тієї чи іншої ідеальної всезагальності — позбавлена якісної неповторності свого цілісного ідеально-реального характеру, вона втрачає водночас і своє смисложиттєве значення²¹.

Це повною мірою стосується і таких цінностей, як істина, добро, краса, що стають фактом ціннісного усвідомлення насамперед у своїй наповненості реальним людським досвідом, суспільними відносинами, тобто як змістовий підсумок прагнень і пошуків людства.

Характерна для ціннісного відношення небайдужість до якісно неповторної сторони буття, що протистоїть утилітарно-прагматичним формам освоєння зовнішнього світу, дістає вибодраження в найрізноманітніших галузях культурного життя. Неповторність, унікальність — одне з істотних визначень афінського Парфенона і «Весни» Боттічеллі, так само як і культурного світу античності або Відродження загалом. Причому по суті ця неповторність не є суто об'єктною характеристикою. Адже вона передусім — наслідок життєвої незамінності зазначених цінностей, того, що в життя кожного нового покоління людей вони входять не як засіб (що його суб'єкт може відділити від себе, звести до операціональної схеми, яка лежить в його основі), а як невід'ємний смислоутворюючий елемент їхнього власного існування.

В результаті такого відношення і сама людина як суб'єкт культури постає у сфері позитивної реалізації своєї сутності не абстрактним носієм «творчої потенції», а цілком конкретною якісно визначеною істотою — представником свого класу, народу, епохи, носієм тих чи тих традицій та ін. Оскільки ж ця власне культурна визначеність стосується не безпосередньо фактичного буття людини, а саме її діяльнісної реалізації, вона дістає переважне вираження в загальному характері поставлених людиною цілей, в структурі її потреб та інтересів.

Отже, становлячи поле вільної реалізації людських цілей, культура водночас визначає конкретні предметно-змістові напрями самого цілепокладання. І ця її здатність кориниться в цілісножиттєвій природі

¹⁹ Про діалектику ідеального як форми суспільно-людської діяльності див.: Ильенков. Э. В. Проблема идеального. — *Вопр. философии*, 1979, № 6, с. 128—140; № 7, с. 145—158.

²⁰ Цоцонава Б. С. Эстетическая ценность и ее основные формы. — Автореф. дис. ... д-ра филос. наук. Тбилиси, 1970, с. 9.

²¹ Про предмет духовних почуттів як єдність «ідеального і реального, матеріального і духовного» див.: Шинкарук В. І. Категоріальна структура наукового світогляду. — *Філософ. думка*, 1980, № 2, с. 21—22.

цінностей, що її складають, цінностей, які від початку дані людині як цілком посеїбична, невіддільна від її власного буття реальність, завдання утвердження і розвитку якої зумовлюють смисл її культурної творчості, включаючи і властиві останні моменти ідеального «відлботу» від дійсності.

Фіксуючи в такий спосіб якісну сторону зовнішнього буття і суб'єкта діяльності, категорія цінності у розглянутому її розумінні виявляється істотною і для більш глибокого розуміння самої діяльності, як вона (діяльність) виступає в системі культури. Адже відповідно до реальної практично-предметної спрямованості цієї діяльності розгляд останньої виключно з точки зору співвідношення внутрішніх її моментів (суб'єкт, мета, засіб, результат) вичленовує головним чином предметно-результативний її аспект — не так те, «як» щось зроблено, як те, «що» і «чим» зроблено.

У плані вивчення специфічних закономірностей культурного розвитку «зовнішньої» розгляд індивідуальної діяльності, що дозволяє виявити її загальну культурну форму (тип), неминуче передбачає аналіз ціннісних основ цієї діяльності, так само як і зумовлених останніми способів спілкування між людьми. Врахування цих факторів необхідне під час розгляду явищ такого роду, як «рецептурність» культурної практики європейського середньовіччя²², діалогізм Ренесансу та ін.

Певна річ, реальний культурно-історичний процес суперечливий і багатограний. Розглянута нами відмінність іманентно-цільової і ціннісної форм смислової організації діяльності в кінцевому підсумку і ґрунтується на цій його суперечливості, враховувати яку повною мірою зобов'язує діалектико-матеріалістична методологія аналізу соціальних явищ. На противагу одностороннім телеологічно-фіналістським і релятивістським концепціям, ця методологія орієнтує на розгляд кожного наступного етапу людського розвитку як заперечення попереднього і водночас — як збереження і закріплення його результатів на якісній новій основі. В цьому відношенні вона, безперечно, розвиває позитивні сторони гегелівського розуміння «зняття» як універсального принципу, що визначає динаміку історичного процесу і спосіб його адекватного осягнення.

Разом з тим конкретніше «зняття» за Гегелем означає не тільки таке заперечення-збереження, а й цілком певний спосіб такого заперечення — опосередкування, в результаті якого предмет позбавляється власної буттєвої основи, зберігаючи значення підпорядкованого моменту у складі деякої нової цілісності. Як відзначає автор «Науки логіки», «для того щоб удержати щось, його позбавляють безпосередності і тим самим наявного буття, відкритого для зовнішніх впливів»²³.

Зазначене розуміння «зняття», звісно, також відображає деякі риси історичного розвитку — насамперед розвитку самої практичної діяльності, наукового пізнання та ін. Однак, як виявилось в ході критичного осмислення гегелівської філософії історії, претендувати на універсальність принцип «зняття» в такому його розумінні вже не може. Надто часто минуле виявляється важливим для сучасного і майбутнього не в «очищеній» формі одного з їхніх абстрактних моментів, а в усій своїй живій і неповторній цілісності — як необхідний агент, щодо якого виробляється їхня власна історична самосвідомість, і як рівноправний учасник діалогу епох. І в цьому розумінні історія культури неминуче поєднує опосередкування кожного попереднього ступеня розвитку наступним і чергування неповторних цінностей, саме у своїй унікальності і культурно-історичній належності здатних набува-

²² Див. аналіз цього явища в кн.: Рабинович В. Л. Алхимия как феномен средневековой культуры. М., 1979, с. 43—69.

²³ Гегель Г. В. Ф. Наука логики: В 3-х т. М., 1970, т. 1, с. 168.

ти, за висловом К. Маркса, значення норми і недосяжного взірця²⁴ для всіх наступних поколінь.

Унікальність вищих цінностей культури не означає, однак, їхньої відособленості одна від одної і від поступального розвитку людства загалом. Всупереч твердженням таких буржуазних теоретиків, як О. Шпенглер, А. Тойнбі та ін., у сфері-конституювання культурних цінностей існує своя спадкоємність. Але створюється ця спадкоємність уже не стільки шляхом опосередкування, підпорядкування минулого сучасному, скільки в результаті безпосереднього контакту між ними, що виявляє як неминучі розбіжності між тим і тим, так і властиві їм обом начала єдиної людської цілісності. При цьому якщо для характеристики різноманітності форм культурної самосвідомості людства нині часто вживають термін «поліфонізм», що походить із праць М. М. Бахтіна, то ефект збігу ціннісних орієнтацій, властивих цим формам культурної самосвідомості, очевидно, логічно було б визначити як явище міжкультурного резонансу²⁵: культура актуалізує ті шари ціннісного досвіду людства загалом, які найбільшою мірою співзвучні її вихідним світоглядним установкам, що складаються на основі певних соціально-економічних передумов.

За всієї своєрідності цінностей, що характеризують ту чи ту культуру, реальним суб'єктом ціннісного відношення є людина, сутність якої становить собою закономірний продукт всього природно-історичного розвитку. Саме своїм зв'язком з універсально-родовими характеристиками людської суб'єктивності ціннісне самовизначення культури відзначається від будь-яких виявів безпосередньо-природної обмеженості, що послідовно долається людством. Отже, сфера справжніх культурних цінностей розширюється і збагачується мірою природно-історичного розвитку людського суб'єкта. Якісна визначеність цих цінностей специфікує в кінцевому підсумку не що інше, як саму людську універсальність, предметно завершує останню, переводячи її з площини екстенсивного охоплення («підпорядкування») зовнішнього буття у простір свідомого його культивування. Замкненість, виключність певної системи культурних цінностей виявляється у цьому зв'язку лише свідченням її історично минушого характеру.

Навпаки, одним з істотних критеріїв поступального розвитку культури є розширення сфери актуалізовуваних нею смисложиттєвих цінностей, що відповідає поглибленню її практично зумовлених зв'язків зі світом природи і історії загалом. Якісно новий етап на цьому шляху знаменує соціалістична і комуністична культура, прообразом якої виступає сама філософія марксизму, що засвоїла і переробила, за відомим визначенням В. І. Леніна, «усе, що було цінного в більше ніж двохтисячолітньому розвитку людської думки і культури»²⁶. Принципова гуманістична спрямованість духовного життя нашого суспільства, піднесення в ранг вищої цінності конкретної людини²⁷ — суб'єкта всіх ціннісних відношень взагалі — створює необхідну світоглядну основу для активного овоєнення і творчого розвитку кращих культурних досягнень людства. Водночас така орієнтація забезпечує класовий підхід до оцінки культурних явищ минулого і сучасного.

Такі деякі риси культури, зумовлені специфікою ціннісного відношення, що дістає в ній своє втілення. Як почасти було показано

²⁴ Див.: Маркс К. Економічні рукописи 1857—1861 років. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 46, ч. 1, с. 43.

²⁵ Розгляд резонансу як специфічного принципу культурного зв'язку на матеріалі китайської і японської культури див. у кн.: Григорьева Т. П. Японская художественная традиция. М., 1979, с. 140—164.

²⁶ Ленін В. І. Про пролетарську культуру. — Повне зібр. творів, т. 41, с. 321.

²⁷ Про розвиток підходу до людини як вищої цінності соціалістичного суспільства в документах XXVI з'їзду КПРС див.: Струков Э. В. Социалистический образ жизни: ориентация на человека. — Коммунист, 1981, № 13, с. 77—88.

вище, становище, яке посідають цінності культури в системі реальної людської діяльності, накладає певний відбиток і на характер їх пізнання суб'єктом цієї діяльності, а в кінцевому підсумку і на деякі особливості осягнення культури як такої.

У зв'язку з цим не можна не звернути увагу на одну примітну рису постановки проблем культури в класичній і сучасній буржуазній філософії. Якщо в онтологічному плані починаючи з XVII—XVIII ст. культура розглядалась здебільшого як сфера свідомої цілеспрямованої людської активності, то в теорії пізнання вона виступала переважно в ролі специфічного освітнього фонду свідомості — скарбниці об'єктивного духу, який ще тільки має бути освоєний індивідуальним суб'єктом. У ХХ ст., однак, буржуазна філософська думка вносить у що концепцію новий важливий акцент. Неусвідомленість, неререфлектованість інтерпретується вже не просто як одна з можливих позицій культури щодо індивідуальної свідомості, але як атрибутивна властивість культури загалом. Надзвичайно виразним у цьому плані є, наприклад, протиставлення «органічної» культури і «механічної» цивілізації, притаманне культурфілософії О. Шпенглера, Л. Клагеса та їхніх послідовників. У руслі ідей феноменологічної школи, яка робить нині значний вплив на розвиток сучасних буржуазних історико-культурних досліджень, цьому відповідає стійкий зв'язок ідеї культури з таким, що «не тематизується», змістом свідомості, структурами «до-предикативного досвіду» та ін.²⁸

Осягнення ціннісного світу культури справді має свою специфіку. Ця специфіка, проте, не є якоюсь одвічною даністю свідомості, вона опосередкована практичною діяльністю людини. Саме в контексті цієї діяльності виникає, як ми бачили, потреба в такій особливій формі її детермінації, як культурні цінності. При цьому найбільшою мірою відповідає «надбудовному» (стосовно індивідуальної діяльності) становищу цих цінностей не просто несвідомий, а надсвідомий (термін М. Г. Ярошевського²⁹) статус останніх. Очевидно, що потреба осмислення власної діяльності з позицій вищих людських цінностей не тільки не «витісняється» свідомістю, але, навпаки, ґрунтується на цілком свідомому самовизначенні людини в світі і, в свою чергу, сама виступає як конститутивний елемент такого самовизначення.

У цьому розумінні справжня культура чужа всякій наївності. Зростання свідомості творців цієї культури, піднесення їхнього ідейного, світоглядного рівня є одним з найважливіших показників її поступального розвитку.

Гадаємо, зроблений висновок має істотне значення для оцінки суперечливої культурної ситуації в сучасному світі. Адже якщо, як роблять деякі буржуазні автори, вбачати осереддя культури у сфері колективного несвідомого, неусвідомлюваної «фундаментальної онтології» та ін., виникає уявлення про те, що нині, в умовах очевидного зниження культуроутворюючої ролі таких безособових начал, крах культури практично неминучий незалежно від тих чи тих конкретних соціальних обставин. Твердження такого роду давно стали загальниками в буржуазній філософії культури ХХ ст. Тим важливіше, на наш погляд, підкреслити, що подолання стихійно-традиційних, несвідомих форм культурного розвитку зовсім не означає руйнування культури як такої. Воно лише ставить перед нею низку нових проблем. Розв'язати ці проблеми здатне суспільство розвинутого соціалізму, яке збагачує людину свідомістю вищих смисложиттєвих цінностей, що відповідають ідеалам комуністичного світогляду. Неодмінною умовою

²⁸ Див., напр.: Гайденок П. П. Хайдеггер и современная философская герменевтика. — В кн.: Новейшие течения и проблемы философии в ФРГ. М., 1978, с. 39—40.

²⁹ Ярошевский М. Г. На путях к общей теории творчества. — В кн.: Художественное и научное творчество. Л., 1972, с. 35—37.

адекватного осмислення динаміки культурного життя і виступає розуміння культури, яке дозволяє розглядати останню не тільки як певний набір факторів, що передують індивідуальній свідомій діяльності (традиції, норми, звичаї та ін.), але й як те, що постійно стверджується, виникає і розкриває свою природу саме в процесах свідомої і особистісно забарвленої людської творчості.

Водночас відзначений органічний зв'язок культурних цінностей з розвитком свідомої діяльності, принципова усвідомлюваність цих цінностей не рівнозначні можливості їх вичерпного відтворення у формі об'єктивуючої рефлексії. Як показано вище, на відміну від реалій предметного світу, що практично узагальнюється людською діяльністю, ці цінності в принципі неможливо подати у вигляді сукупності ідеалізованих форм, через які свідомості відкривається сутнісне значення індивідуального предмета або його особистісний смисл. Чи можна, наприклад, питати, що «становлять собою» або що «означають» такі смисложиттєві феномени, як «вітчизна» або «інша людина», адже як цінності «становлять» вони в кінцевому підсумку самі себе у повній власного буття і тільки через це — ту безконечність можливих смислів, яка ставленням до них уводиться до культурних параметрів буття людини. Відповідно і в процесі рефлексії цінності такого роду не можуть бути цілком зведені до осмислюваного (неминуче ідеалізованого і схематизованого) змісту цієї рефлексії, не можуть бути зафіксовані у відриві від смислового осереддя останньої — самої рефлектуючої суб'єктивності.

За влучним висловом Л. Фейербаха, людина «залучає... до своєї власної сутності» те, що вона любить, в чому вбачає смисл життя, — перетворює це «в невід'ємну сутність свого буття»³⁰. У такий же спосіб у «невід'ємну сутність буття» всього людства входять усі прогресивні здобутки культури, створені і вистраждані ним. Втрачаючи контакт з такими цінностями, людина втрачає не тільки сферу докладання своїх творчих сил, а й дещо безпосередньо належне до самої її суб'єктивності, до поняття людяності як такої. Особливого значення ця обставина набуває в наші дні, коли розвиток цивілізації дедалі гостріше ставить проблеми, що стосуються не тільки забезпечення зовнішніх умов існування людини, але й збереження її собітотожності — властивості істоти, яка володіє певним «соціально детермінованим духовним середовищем»³¹. Тих, кому дорогі ідеали гуманізму, не може задовольнити перспектива матеріально-технічного процвітання істоти, яка, зберігаючи видові ознаки *homo sapiens*, була б позбавлена людяності в тому її конкретному розумінні, яке є результатом розвитку культури. А можливість такого переродження людини в умовах сучасного капіталізму вельми реальна, чим і пояснюється тривога ряду мислителів Заходу, яких турбує збереження і культивування «людських якостей»³².

Однак розв'язувати завдання забезпечення дійсної культурної спадкоємності людського розвитку неможливо в умовах панування стихійності, характерної для антагоністичної суспільної формації. Надійний шлях подолання зазначених утруднень відкриває тільки соціалістичний суспільний лад, що знищує відчуження людини від її соціально-історичної сутності. При цьому і в умовах соціалізму завдання формування ціннісного світу особи не розв'язуються автоматично, самі собою. Вони передбачають вдумливу виховну роботу, цілеспрямовану культурну політику, що враховує різноманітність духовних запитів

³⁰ Фейербах Л. Сущность христианства.— Изб. филос. произв. М., 1955, т. 2, с. 189, 302.

³¹ Енгельгардт В. А. Наука, техника, гуманизм.— Вопр. философии, 1980, № 7, с. 84.

³² Печей А. Человеческие качества. М., 1980. 302 с.

трудящих, їх зрослий освітній рівень. У руслі практичного здійснення цих завдань проголошене в Конституції СРСР піклування радянської держави «про охорону, примноження і широке використання духовних цінностей для морального й естетичного виховання радянських людей, підвищення їх культурного рівня»³³ набуває високого гуманістичного смислу як для нинішнього, так і для майбутніх поколінь.

* * *

Анализ представленных в советской философской литературе концепций культуры выявляет необходимость исследования ценностного отношения как специфической для культуры формы детерминации человеческой деятельности. Под этим углом зрения ценности культуры могут быть определены как вырабатываемые историческим развитием надындивидуальные начала, формирующие смысловую перспективу деятельности в сфере позитивной реализации человеческой сущности. В сопоставлении с внутренними формирующими элементами деятельности (цель, средство, результат) ценность в таком понимании характеризуется идеалью-реальной целостностью, обуславливающей направленность культурной активности на гармонизацию отношений человека к осваиваемой им реальности. Фиксация качественно неповторимых сторон внешнего бытия, а также самого человеческого субъекта и его деятельности позволяет культурным ценностям играть существенную роль в обеспечении преемственности развития человека как родового существа.

Положение, занимаемое ценностями культуры в системе реальной человеческой деятельности, делает недостаточным их осознание лишь в их объективированной форме. В то же время сущностная связь этих ценностей с процессами сознательного личностно окрашенного творчества, ограничивая значимость противопоставления «рефлексии» и «традиции» обеспечивает возможность ценностного подхода в исследовании динамики современной культурной жизни, практики социалистического культурного строительства.

³³ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1977. ст. 27.

БІБЛІОГРАФІЧНА ІНФОРМАЦІЯ

ЛІТЕРАТУРА З ЗАГАЛЬНИХ ПИТАНЬ ФІЛОСОФІЇ, ЩО ВИЙШЛА В РЕСПУБЛІЦІ В 1981—1982 РОКАХ

- ВОПРОСЫ ОБЩЕСТВЕННЫХ НАУК. Респ. междувед. науч. сб.—Киев: Вища школа. Из-во при Киев. ун-те, 1981—
- Вып. 46. Новые методы преподавания марксистско-ленинской философии. 1981. 135 с.
- Вып. 48. Единство и преемственность в изучении работ В. И. Ленина в курсах общественных наук. 1981. 144 с.
- ДАНИЛЕНКО В. И. XXVI съезд КПСС о возрастных роли общественных наук в коммунистическом воспитании студенческой молодежи.—Киев: Вища школа. Голов. изд-во, 1982.—55 с.
- Изучение материалов XXVI съезда КПСС в курсе марксистско-ленинской философии: Метод рекомендации / А. И. Яценко, В. В. Гончаренко, М. Л. Злотина и др.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1981.—51 с.
- Методические рекомендации по применению наглядности и технических средств обучения в преподавании философских дисциплин / И. Ф. Надольный и др.—Киев: Б. и., 1981.—94 с.
- Основы марксистско-ленинской философии / Ф. В. Константинов, О. С. Богомолов, Г. М. Гак та ін.—К.: Вища школа. Голов. вид-во, 1981.—408 с.
- ПРОБЛЕМЫ ФИЛОСОФИИ: Респ. междувед. науч. сб.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1981—
- Вып. 52. XXVI съезд КПСС и актуальные проблемы философской науки. 1981. 136 с.
- Вып. 53. Методологическая функция марксистско-ленинской философии. 1981. 136 с.
- Вып. 54. История философии и современность. 1981. 142 с.
- Вып. 57. Методологическая функция марксистско-ленинской философии. 1982. 136 с.
- СЕЛЕЦКИЙ В. И. Лекция как определяющая форма процесса преподавания марксистско-ленинской философии: Метод. рекомендации.—Киев: Вища школа. Изд-во при Киев. ун-те, 1981.—28 с.

На допомогу викладачам філософії і наукового комунізму

А. С. АЛМАШІЙ

СТРУКТУРА СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СУСПІЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ

На етапі зрілого соціалізму зростає роль соціалістичної суспільної свідомості в житті суспільства, в піднесенні соціально-політичної і трудової активності широких трудящих мас, у розв'язанні складного комплексу завдань комуністичного будівництва. Відомо, якого великого значення питанням комуністичного виховання трудящих, дальшого розвитку їхньої свідомості було надано XXV і XXVI з'їздами КПРС. Увага партії до цих проблем глибоко закономірна. Адже «в умовах розвинутого соціалізму,— зазначається у постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи»,— більше ніж будь-коли є актуальним ленінське положення про те, що держава сильна свідомістю мас, вона сильна тоді, коли маси все знають, про все можуть судити і йдуть на все свідомо»¹.

XXVI з'їзд партії акцентував увагу на питаннях дальшого вдосконалення і розвитку матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, на поглибленні їх взаємозв'язку. В цьому плані особливо ваги набувають завдання формування нової людини, розвитку її духовних потреб та інтересів, наполегливого «виховання інтернаціоналістської свідомості»².

За роки Радянської влади в нашій країні здійснені докорінні перетворення в усіх сферах суспільного життя: економічній, суспільно-політичній і духовній. Ці перетворення не могли не спричинити відповідних змін і в суспільній свідомості, яка є відображенням умов суспільного буття людей. Процес формування суспільної свідомості здійснюється за умов соціалізму цілеспрямовано і планомірно, під керівництвом марксистсько-ленінської партії. КПРС істотно впливає на характер цього процесу шляхом розгортання широкої і систематичної ідейно-виховної роботи серед трудящих мас, активно і наполегливо вносячи в їхню свідомість марксистсько-ленінську ідеологію.

На всіх етапах розвитку нашого суспільства партія виявляла турботу про залучення широких народних мас до свідомої, активної виробничої і громадсько-політичної діяльності, до наукового управління державним, господарським і культурним життям. Змінюючи у ході практичної діяльності суспільні відносини, перетворюючи життя на соціалістичних засадах, радянські люди водночас змінювались самі, духовно оновлювались.

За роки Радянської влади виростає людина принципово іншого, порівняно з попередніми, соціалістичного типу: її характеризують багатий духовний світ, високі ідеали та комуністичні переконання, нові інтереси, потреби і цілі. Радянська людина, вихована соціалістичним суспільним ладом, Комуністичною партією, за своїм ідейно-політичним, моральним і культурно-освітнім рівнем піднеслася на нову, незнану досі висоту. І це цілком природно, тому що з докорінним, революційним перетворенням капіталістичного ладу, всієї сукупності суспільних відносин змінюється і соціально-політичне обличчя людей, їхній сві-

¹ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи: Постанова ЦК КПРС від 26 квіт. 1979 р. К., 1979, с. 4.

² Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР. К., 1982, с. 5.

тогляд, мораль, інтереси тощо. Радянська людина, як втілення соціалістичного типу особи, є носієм нового, комуністичного типу суспільної свідомості³.

Соціалістична суспільна свідомість, яка утвердилась у нашому суспільстві, породжена новим, соціалістичним суспільним буттям, соціалістичним ладом, що має за основу суспільну власність на засоби виробництва і виключає експлуатацію людини людиною. Соціалістична суспільна свідомість — нова своєю соціальною природою, це свідомість суспільства, яке досягло високого ступеня розвитку, небаченого раніше рівня соціально-політичної та ідейної єдності. Вона виявляється в усіх сферах суспільного і особистого життя радянських людей, абсолютна більшість яких — активні і свідомі будівники комунізму, виступає важливою і необхідною умовою планомірного і цілеспрямованого розвитку нашого суспільства.

На етапі зрілого соціалізму питання дальшого розвитку соціалістичної суспільної свідомості, її переростання в свідомість комуністичну набувають особливої актуальності і перебувають у центрі уваги Комуністичної партії, всієї нашої громадськості. Неухильне зростання ролі суб'єктивного фактора, зокрема суспільної свідомості, в житті нашого суспільства, масштабність і перспективність завдань управління процесами духовного життя, ускладнення їх характеру диктують як неодмінну вимогу поглиблене осмислення закономірностей розвитку соціалістичної суспільної свідомості, з'ясування особливостей її структури, взаємодії компонентів цієї структури.

Відзначимо, що сутність, особливості, закономірності формування та розвитку соціалістичної суспільної свідомості дістали досить широке висвітлення в нашій філософській літературі, а її структура все ще залишається малодослідженою. Вона розглядається, як правило, побіжно у працях, присвячених або аналізу структури суспільної свідомості загалом⁴, або розкриттю сутності і закономірностей формування і розвитку соціалістичної суспільної свідомості⁵.

У загальному плані особливості соціалістичної суспільної свідомості та її структури визначаються якісними особливостями суспільного буття за соціалізму. Соціалістична суспільна свідомість відображує насамперед якісні особливості і специфіку соціалістичного суспільного буття.

Відомо, що структура суспільної свідомості визначається багатством форм людської діяльності, багатогранністю суспільної практики. Вона відображує наявні суспільні відносини, специфічність відповідної суспільно-економічної формації, її класову структуру. Соціалістична суспільна свідомість як вияв нового, вищого типу суспільної свідомості за своєю сутністю, змістом, структурою і закономірностями функціонування та розвитку докорінно відрізняється від суспільної свідомості антагоністичних формацій. Вона виступає як органічна єдність різних форм, рівнів і сфер суспільної свідомості.

³ Ми розглядаємо соціалістичну і комуністичну свідомість як два послідовні етапи в розвитку суспільної свідомості єдиної комуністичної соціально-економічної формації, що разом узяті виступають як новий, комуністичний тип суспільної свідомості у широкому значенні цього терміна.

⁴ Келле В., Ковальзон М. Формы общественного сознания. М., 1959. 263 с.; Гак Г. М. Учение об общественном сознании в свете теории познания. М., 1960. 200 с.; Уледов А. К. Струк. обществ. сознания. М., 1968; Нестеренко Г. Я. Проблема сознания в марксистской социологии. М., 1971. 279 с.; Тугаринов В. П. Философия сознания. (Современные вопросы). М., 1971. 199 с.; Анищенко А. И. Структура общественного сознания. М., 1973. 86 с.; Попов В. Д. Экономическое сознание: сущность, формирование и роль в социалистическом обществе. М., 1981. 239 с.; Осичнюк Е. В. Идеал и деятельность, Киев, 1981. 184 с. та ін.

⁵ Див., напр.: Журавлев В. В. Проблемы духовной жизни развитого социализма. М., 1980. 176 с.; Проблемы развития коммунистического сознания. М., 1965. 198 с.; Строительство коммунизма и духовный мир человека. М., 1966. 639 с.

Розглянемо основні компоненти структури соціалістичної суспільної свідомості та зв'язки між ними, зокрема специфіку співвідношення між буденною і науково-теоретичною свідомістю, місце і роль в соціалістичній суспільній свідомості таких її сфер, як марксистсько-ленінська ідеологія, соціалістична суспільна психологія та наука, взаємодію форм соціалістичної суспільної свідомості.

Соціалістична суспільна свідомість відображає потреби, інтереси та цілі всього суспільства. Адже корінні, головні потреби, інтереси та цілі класів і соціальних груп за соціалізму збігаються, зумовлюючи соціально-політичну та ідейну єдність всього радянського народу. Зазначена особливість відрізняє соціалістичну суспільну свідомість від суспільної свідомості класово-антагоністичного суспільства, яке складається з ворожих, протилежних класів, кожен з яких має свою класову свідомість. Тому в антагоністичному суспільстві немає і не може бути єдиної, спільної для всіх класів і соціальних груп свідомості. В капіталістичному суспільстві, наприклад, класова свідомість робітничого класу прямо протистоїть класовій свідомості буржуазії. І навпаки, основний зміст свідомості різних класів і соціальних груп соціалістичного суспільства є єдиним. Тому можна говорити про єдину соціалістичну суспільну свідомість, характерну для всіх класів і соціальних груп соціалістичного суспільства. Ідейно-теоретичну основу її становить марксистсько-ленінська ідеологія.

Однак ідейна єдність радянського народу, наявність єдиної соціалістичної суспільної свідомості не означають відсутності особливостей і відмінностей в рівнях розвитку свідомості різних класів, соціальних груп та осіб. У ході соціалістичних перетворень робітничий клас і селянство стали соціалістичними класами, відбулися глибокі зміни в усіх сферах суспільного життя, способи життя класів і соціальних груп зблизилися, зникла також різка відмінність між ними і в галузі суспільної свідомості. Багато політичних і моральних якостей, властивих робітничому класові, — революційна свідомість і організованість, комуністична ідейність, дисциплінованість і колективізм, — стали в розвинутому соціалістичному суспільстві характерними рисами духовного обличчя радянського народу. Вони характерні і для робітників, і для колгоспників, і для службовців та спеціалістів-інтелігентів⁶.

Нині успішно реалізуються великі можливості розвинутого соціалістичного суспільства, прискорено зростає освітній і культурний рівень широких мас трудящих, відбувається інтенсивний процес зближення культурного рівня робітничого класу і селянства, з одного боку, людей фізичної і розумової праці — з другого. Уже сьогодні рівень соціалістичної свідомості селянства наблизився до рівня свідомості робітничого класу, хоча про повну ліквідацію відмінностей у їхній свідомості говорити ще рано. Робітничий клас за соціалізму використовує найсучаснішу техніку і наукову організацію праці, має багаті революційні традиції і досвід політичного керівництва суспільством, організованіший і досвідченіший в політичному плані, ніж селянство. Внаслідок цього і тепер, на етапі зрілого соціалізму, робітничий клас продовжує виконувати роль керівної сили нашого суспільства.

Характерною особливістю свідомості соціалістичного суспільства є й те, що вона звільняється від забобонів, ілюзій і хиб, властивих свідомості всіх минулих епох людського суспільства⁷. Соціалізм створює такі умови життєдіяльності людей, коли відносини між ними набувають гуманістичного характеру і виступають в ясній і відкритій формі⁸. Суспільна свідомість за соціалізму належить до вищого типу.

⁶ Див.: *Развитое социалистическое общество: сущность, критерии зрелости, критика ревизионистских концепций.* М., 1975, с. 183—184.

⁷ Див.: *Уледов А. К.* Структура общественного сознания. М., 1968, с. 230.

⁸ Там же.

Розглядаючи питання про структуру соціалістичної суспільної свідомості, важливо також з'ясувати питання про місце рецидивів минулого у свідомості людей соціалістичного суспільства. На нашу думку, пережитки минулого у свідомості людей за соціалізму не входять до складу соціалістичної суспільної свідомості, тому що за своєю соціальною природою, класовим змістом і спрямованістю вони є чужими і ворожими для неї і не характеризують її сутність. Аморальні вчинки, споживацькі настрої, порушення законів Радянської держави і правил соціалістичного співжиття та інші антисоціальні вияви в свідомості і поведінці не є типовими для радянських людей. Вони вступають у суперечність із соціалістичною свідомістю переважної більшості членів радянського суспільства, з їх інтересами і способом життя. Тому в процесі аналізу духовного життя соціалістичного суспільства доцільно розрізнити поняття «соціалістична суспільна свідомість», до складу якої входять власне соціалістичні ідеї, погляди, настрої, звичаї, традиції тощо, і «свідомість соціалістичного суспільства», що є за обсягом ширшим поняттям і включає, крім власне соціалістичної свідомості, також деякі риси свідомості попередніх типів. Як слушно зауважує В. В. Журавльов, духовне життя соціалістичного суспільства — поняття ширше, ніж «соціалістична свідомість». Так, за соціалізму інколи зберігаються залишки досоціалістичних форм свідомості, буржуазної і навіть добуржуазної психології. Отже, під час з'ясування особливостей духовного життя соціалістичного суспільства, використовуючи категорію «суспільна свідомість соціалістичного суспільства», треба розкривати її специфіку порівняно з категорією «соціалістична суспільна свідомість», що відображує народжену соціалізмом ідейну єдність суспільства на базі його економічної, соціальної і політичної єдності⁹.

Соціалістична суспільна свідомість характеризується багатством компонентів та зв'язків між ними. Серед компонентів її структури можна виділити рівні (буденна і науково-теоретична свідомість), сфери (соціалістична психологія, ідеологія і наука) та форми (політична свідомість, правосвідомість, мораль, мистецтво, філософія). Тому з'ясування особливостей структури соціалістичної суспільної свідомості потребує її комплексного аналізу, поєднання різних зрізів її осмислення.

Специфіка структури соціалістичної суспільної свідомості зумовлюється, зокрема, характером співвідношення в ній рівнів буденної та теоретичної свідомості. Протягом минулих років в нашій соціально-філософській літературі вивченню рівнів суспільної свідомості, в тому числі розглядом питань про природу і особливості буденної свідомості та її співвідношення з теоретичною свідомістю, приділялася чимала увага. В багатьох працях, присвячених аналізу структури або суміжних проблем суспільної свідомості, ставиться і питання про природу та особливості буденної свідомості, її місце і роль в системі суспільної свідомості, її співвідношення з теоретичною свідомістю. Все ж і сьогодні немає єдиного розуміння буденної свідомості, її основних характеристик, місця і ролі в системі суспільної свідомості¹⁰. Як відомо, буденна свідомість — це нижчий рівень останньої, що охоплює переважно зовнішню, емпірично дану сторону суспільної дійсності і природи, зовнішні зв'язки і відношення, відображує те, що лежить на поверхні. Теоретична ж свідомість — це вищий рівень суспільної свідомості, вона глибше, ніж буденна, відображує об'єктивний світ, розкриває сутність речей, явищ і процесів навколишньої дійсності, їх внутрішні закономірності і зв'язки (якщо вона має науковий характер).

⁹ Журавлев В. В. Основные закономерности развития коммунистического общественного сознания. Ростов н/Д, 1966, с. 124.

¹⁰ Творческая природа социалистического общественного сознания, М., 1980, с. 106.

В антагоністичних суспільствах свідомість трудящих обмежувалась здебільшого рамками буденної свідомості, була засмічена різноманітними ілюзіями, передсудами, спотвореними уявленнями про навколишню дійсність.

У розвинутому соціалістичному суспільстві створюються сприятливі умови для піднесення свідомості трудящих мас до науково-теоретичного рівня, виховання комуністичної свідомості у кожного громадянина нашої країни. Істотно змінюється і характер буденної свідомості. Остання все більше звільняється від різних ілюзій, передсудів і неправильних уявлень, оскільки немає соціальних умов, які б породжували перекручене відображення соціальної дійсності. Тому ми вважаємо цілком слушною думку про те, що в соціалістичному суспільстві буденна свідомість відрізняється від теоретичної недостатньою глибиною відображення дійсності, але не має ілюзійного характеру¹¹. Крім того, буденна свідомість збагачується тут за рахунок впливу на неї теоретичної. Все це сприяє зближенню буденної свідомості з науково-теоретичною.

У зв'язку з цим виникає питання про статус буденної свідомості у майбутньому. Єдиної відповіді на це питання поки що немає. Одні автори вважають, що з розвитком комуністичної свідомості у трудящих буденна поступово елімінується, інші ж доводять хибність думки про те, що з переростанням соціалістичної свідомості у комуністичну буденна взагалі зникає¹². З нашого погляду, і в майбутньому, комуністичному суспільстві буденна свідомість залишиться, хоч вона якісно зміниться, і разом з тим в свідомості кожного громадянина будуть переважати елементи наукових уявлень про дійсність.

Важливими сферами суспільної свідомості є, як відомо, суспільна психологія, ідеологія і наука. Тому під час з'ясування специфіки структури соціалістичної суспільної свідомості значний інтерес становить питання про місце, роль і зв'язки в ній зазначених компонентів, зокрема марксистсько-ленінської ідеології і суспільної психології. Марксистсько-ленінська ідеологія і соціалістична суспільна психологія виступають як сфери соціалістичної суспільної свідомості і перебувають у діалектичній взаємодії між собою. Марксистсько-ленінська ідеологія є послідовно науковою, глибоко виражає корінні інтереси робітничого класу, всіх трудящих соціалістичного суспільства і є їхнім духовним надбанням. Вона відіграє дуже важливу роль у духовному житті нашого суспільства, у формуванні та розвитку соціалістичної суспільної свідомості.

З перемогою соціалізму марксистсько-ленінська ідеологія стала неподільно панівною в нашому суспільстві, міцно увійшла у свідомість найширших мас, а за розвинутого соціалізму перетворилась на загальнонародну.

В сучасних умовах, коли ідеологічна боротьба між соціалізмом і капіталізмом особливо загострюється, роль марксистсько-ленінської ідеології надзвичайно велика. В процесі побудови і розвитку соціалістичного суспільства трудящі під впливом наукової ідеології поступово переборюють рудименти буржуазної і дрібнобуржуазної психології, у них формується соціалістична суспільна психологія. Спільність корінних соціально-економічних умов життя, основних інтересів всіх класів і соціальних груп нашого суспільства, а також їх єдина, соціалістична ідеологія зумовлюють і спільність суспільної психології робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції. Це, звичайно, не означає, що у психології класів і соціальних груп соціалістичного суспільства немає певних відмінностей, але вони не змінюють її основного змісту.

¹¹ Див.: *Взаимодействие* форм общественного сознания. М., 1964, с. 48.

¹² Див.: *Проблемы развития коммунистического сознания*. М., 1965, с. 24.

Мірою формування у трудящих соціалістичної суспільної психології прискорюється і процес засвоєння ними соціалістичної ідеології. Водночас успішне оволодіння трудящими такою ідеологією справляє величезний позитивний вплив на формування і розвиток соціалістичної суспільної психології. У цій тісній взаємодії марксистсько-ленінської ідеології і соціалістичної суспільної психології визначальною ланкою є ідеологія. В структурі соціалістичної суспільної свідомості наукова ідеологія вирішальною мірою впливає на розвиток суспільної психології, визначає її ідейну спрямованість.

Отже, у формуванні і розвитку соціалістичної суспільної свідомості провідна роль серед зазначених компонентів належить ідеології. Цим зумовлюється необхідність планомірного і ефективного ідеологічного впливу, активного внесення наукової ідеології у свідомість трудящих, неприпустимість стихійності, самопливу у справі формування соціалістичної свідомості трудящих.

Разом з тим ідейні переконання людей тим міцніші, чим глибше вони увійшли в суспільну психологію, чим інтенсивніше впливають на формування людських почуттів. Адже комуністичні переконання — це не тільки комуністичні ідеї, а й комуністичні почуття людини. «Світогляд як духовно-практичне освоєння світу, — наголошує В. І. Шинкарук, — це таке його освоєння, в якому реалізуються суспільно вироблені поняття про добро, правду, справедливість, щастя, інакше кажучи, ідеї істини, добра і краси. І не просто ідеї, а ідеали. На наш погляд, ідеал — це ідея, що стала предметом людських почуттів — ідеально-реальним, в реалізацію якого людина вкладає енергію, заради чого здатна йти на будь-які випробування. Світ майбутнього саме й формується тими ідеями, що, перетворюючись в предмет людських почуттів, стають ідеалами»¹³.

Розв'язуючи теоретичні і практичні питання формування нової свідомості у трудящих, слід враховувати, що для суспільної психології характерне більше відставання від суспільного буття, ніж для ідеології, їй більшою мірою властиві консервативність, інертність, застиглість форм і змісту. Тому рудименти минулого міцніші і довше утримуються в суспільній психології, переважна більшість останніх в свідомості людей нашого суспільства належить саме до сфери суспільної психології. Саме на такі елементи в свідомості людей робить ставку імперіалістична буржуазія у своїх спробах нав'язати свою реакційну ідеологію трудящим соціалістичних країн.

У докомуністичних формаціях в розвитку суспільної психології переважала стихійність. Відірваність широких народних мас від теоретичних знань, їх низький освітній і культурний рівень, що були типовими за умов класового антагонізму, призводили до переважання стихійності у формуванні та розвитку масової свідомості людей, суспільної психології. В соціалістичному суспільстві небачено зростає рівень духовної культури широких мас трудящих, вони оволодівають досягненнями сучасної науки, їх свідомість збагачується науковою соціалістичною ідеологією. Тому в соціалістичному суспільстві формування і розвиток соціальної психології здійснюється у формі свідомого, цілеспрямованого процесу. Проте це, звісно, не означає, що тут повністю переборюється стихійність в її розвитку. Елементи стихійності в розвитку психології наявні, безумовно, і за соціалізму. І за певних умов ця стихійність може негативно позначитися на суспільній свідомості. Всілякі труднощі в розвитку суспільства, залишки старого в побуті, в економіці тощо можуть, якщо послаблюється сила ідеологічного впливу

¹³ Шинкарук В. И. Категориальная структура научного мировоззрения. — В кн.: *Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики*. Киев, 1981, с. 21.

і зростає вплив стихійності, стати причиною небажаних рецидивів минулого у свідомості трудящих.

У період будівництва комунізму зростає роль соціалістичної ідеології в житті суспільства загалом і в суспільній свідомості зокрема. Наша ідеологія стає дедалі могутнішим чинником у духовному житті трудящих. Їх інтелектуальний, політичний, моральний і естетичний розвиток ґрунтується на марксистсько-ленінському вченні. Засвоєння трудящими наукової ідеології високо підносить їх свідомість, збагачує і розвиває їх психологію, формує духовне обличчя загалом: погляди, переконання, почуття, звички, інтереси, потреби тощо.

Проте таке зростання ролі ідеології не означає, безперечно, що соціалістична психологія втрачає своє значення в духовному житті нашого суспільства. Формування і розвиток високої свідомості у трудящих — це, як уже зазначалось, не тільки утвердження марксистсько-ленінської ідеології в їхній свідомості, а й виховання у них рис нової, комуністичної психології, нових почуттів, емоцій, умонастроїв, потреб, звичок, звичаїв, традицій.

Особливою сферою соціалістичної суспільної свідомості є наука. В житті соціалістичного суспільства наука відіграє винятково важливу роль. Можна твердити, що наука, разом з марксистсько-ленінською ідеологією, відіграє провідну роль в соціалістичній суспільній свідомості. Реалізація великих можливостей зрілого соціалістичного суспільства, успішне здійснення програми комуністичного будівництва в нашій країні неможливі без дедалі ширшого застосування здобутків сучасної науки.

Досягнення природничих і технічних наук створюють основу для дальшого вдосконалення техніки і технології, створення матеріально-технічної бази комунізму, піднесення загальноосвітнього і культурно-технічного рівня трудящих. Водночас неухильно зростає значення суспільних наук в житті нашого суспільства. Якщо з допомогою природничих і технічних наук людина все глибше пізнає навколишній світ, підпорядковує сили природи своїм інтересам, то завдяки суспільній науці вона оволодіває законами суспільного прогресу, свідомо спрямовує формування і розвиток суспільних відносин, здійснює будівництво соціалізму і комунізму. Побудова зрілого соціалістичного суспільства в нашій країні, досягнення інших країн соціалістичної співдружності, всесвітньо-історичні переваги соціалізму над капіталізмом — все це є яскравим доказом сили, істинності і революційної дієвості марксистсько-ленінської науки. Успішне розв'язання завдань комуністичного будівництва потребує прискореного розвитку суспільних наук, на що і націлюють суспільствознавців рішення XXVI з'їзду КПРС і наступні партійні документи.

Для соціалістичної суспільної свідомості характерна органічна єдність і тісна взаємодія таких форм, як політична свідомість, правосвідомість, мораль, мистецтво і марксистсько-ленінська філософія. Однією з особливостей соціалістичної суспільної свідомості є також і те, що релігія вже не виступає як її відносно самостійна форма, оскільки релігійні погляди, уявлення і почуття за своєю соціальною природою і змістом є чужими щодо соціалістичної суспільної свідомості.

Всебічний розвиток і вдосконалення соціалістичної демократії в умовах зрілого соціалістичного суспільства, зростання політичної свідомості радянських людей нерозривно пов'язані, зокрема, з піднесенням ролі норм, принципів та ідеалів комуністичної моралі в житті нашого суспільства, з підвищенням рівня моральної свідомості його членів. Органічна єдність і взаємозв'язок політичної і моральної свідомості соціалістичного суспільства дістали своє відображення і в моральному кодексі будівника комунізму, сформульованому в Програмі нашої партії. Основні принципи морального кодексу, визначаючи норми

поведінки радянської людини, органічно пов'язані з основним змістом соціалістичної політичної свідомості, політики нашої партії. Водночас політика, вся практична діяльність КПРС пройняті високогуманними принципами і нормами комуністичної моралі. Розвиток політичної свідомості мас, залучення їх до активної участі в суспільно-політичному житті країни, в управлінні державою і всіма справами суспільства є важливою школою їх виховання в душі комуністичної моралі. Успіхи в її розвитку і утвердженні, в подоланні рецидивів минулого у свідомості і поведінці людей сприяють дальшому розвитку соціалістичної демократії, вдосконаленню соціалістичної політичної свідомості.

XXVI з'їзд КПРС науково обгрунтував необхідність здійснення комплексного підходу до комуністичного виховання трудящих, забезпечення єдності ідейно-політичного, трудового і морального виховання. Однією з передумов розв'язання цього завдання є дальше поглиблене вивчення структури соціалістичної суспільної свідомості, усіх її рівнів, сфер та форм.

* * *

Одной из важнейших характерных особенностей построения и развития социалистического общества является формирование и утверждение нового общественного сознания. КПСС и Советское государство всегда уделяли и уделяют большое внимание вопросам коммунистического воспитания трудящихся, повышению уровня их сознательности. Ныне, когда развитие нашего общества осуществляется как планомерный, сознательно регулируемый процесс, а формирование марксистско-ленинского мировоззрения у каждого советского человека стало практической задачей, научное исследование особенностей и структуры социалистического общественного сознания приобретает особую актуальность.

Исходя из этого, в статье рассматривается обусловленность структуры социалистического общественного сознания богатством форм и содержания деятельности широких масс трудящихся, особенностями практики коммунистического строительства. Вычленяются и анализируются основные компоненты (формы, уровни и сферы) структуры социалистического общественного сознания.

О. О. ШМОРГУН

МЕТОДОЛОГІЧНА ФУНКЦІЯ КАТЕГОРІЇ «СУСПІЛЬНО-ЕКОНОМІЧНА ФОРМАЦІЯ» У СОЦІАЛЬНОМУ ПІЗНАННІ

Розвиток марксистсько-ленінської теорії актуалізує посилену розробку проблем методології суспільного пізнання, поглиблений аналіз фундаментальних понять історичного матеріалізму, що виступає як загальна методологія соціального пізнання. Одним із таких ключових понять історичного матеріалізму, які мають істотне світоглядне і методологічне значення, є категорія «суспільно-економічна формація».

В. І. Ленін наголошував, що вже сама ідея матеріалізму стосовно до соціології була геніальною. Він відзначав, що аналіз розвитку суспільства як природноісторичного процесу, не залежного від волі і свідомості людей, а, навпаки, такого, що визначає їх, став можливий завдяки формулюванню категорії «суспільно-економічна формація». «Маркс... — писав В. І. Ленін, — вперше поставив соціологію на науковий ґрунт, встановивши поняття суспільно-економічної формації, як сукупності даних виробничих відносин, встановивши, що розвиток таких формацій є природноісторичний процес.

Тепер — з часу появи «Капіталу» — матеріалістичне розуміння історії вже не гіпотеза, а науково доведене положення...»¹

У радянській філософській, історичній, соціологічній літературі останніми роками з'явилися великі узагальнюючі праці, присвячені з'ясуванню структури і визначенню різних «зрізів» аналізу даної категорії², вивченню її ролі у періодизації всесвітньої історії, формулюванню різних за тривалістю дії і охопленням явищ суспільного життя соціальних законів³. Вийшла низка праць, безпосередньо пов'язаних з фундаментальними проблемами формаційної типології суспільства⁴. Проте маємо відзначити, що методологічна функція категорії «суспільно-економічна формація» вивчена недостатньо. Потрібний дальший аналіз її методологічного статусу для конкретнішого осмислення механізму детермінації суспільної свідомості суспільним буттям, поглиблене дослідження взаємозв'язку матеріального і духовного виробництва в рамках цілісної формаційної структури, розкриття специфіки виявлення законів суспільного розвитку.

Зазначимо, що, визнаючи важливу методологічну роль категорії «суспільно-економічна формація», наші дослідники, однак, не вдавалися до спеціального з'ясування її значення для поглибленого аналізу понять «суспільне буття», «суспільна свідомість», до вивчення механізму їхнього взаємозв'язку.

Розглядаючи суспільне буття і суспільну свідомість, залежно від їх трактування пропонують розрізнити гносеологічний і соціологічний аспекти основного поняття філософії⁵. Крім того, вичленовуються і досліджуються онтологічний, праксеологічний, аксеологічний (оцінний) аспекти співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості⁶. Ось чому проблематика основного питання філософії стосовно до суспільного життя (в тому числі і положення про дві його сторони) потребує глибшої, фундаментальнішої розробки⁷.

Нині існують два основні підходи у визначенні специфіки науково-матеріалістичного розв'язання згаданої проблеми: гносеологічний і загальносоціологічний. Прихильники першого виходять з лєнінського положення про те, що уявлення про суспільство як формацію стало можливим лише на основі виділення економічної сфери діяльності як провідної. В. І. Ленін відзначав, що К. Маркс висунув ідею про природноісторичний процес зміни суспільно-історичних формацій «через виділення з різних сфер суспільного життя сфери економічної, через виділення з усіх суспільних відносин — відносин виробничих, як основних, первісних, що визначають усі інші відносини»⁸.

Виділення провідної сфери економічної життєдіяльності дозволяє показати неспроможність ідеалістичних теорій суспільного розвитку, що заперечують або недооцінюють роль трудової, предметно-перетво-

¹ Ленін В. І. Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів? — Повне зібр. творів, т. 1, с. 130—131.

² *Общественно-экономические формации*: Проблемы теории. М., — 1978. 279 с.

³ Жуков Е. М., Барз М. А., Черняк Е. Б., Павлов В. И. Теоретические проблемы всемирно-исторического процесса. М., 1979. 331 с.; Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Теория и история: Проблемы теории исторического процесса. М., 1981, 228 с.

⁴ *Марксистско-ленинская теория исторического процесса*. М., 1981. 467 с.; *Очерки по историческому материализму*. М., 1981. 359 с.

⁵ Див.: Вербин А. Н., Ковальзон М. Я. Социологический аспект исследования различных компонентов общественного сознания. — В кн.: *Социальная природа познания*. М., 1973, вып. 2, с. 88—92; Козлова Н. Н., Межуев В. М., Толстых В. И. Общественное сознание: результаты и перспективы исследования. — *Вопр. философии*, 1977, № 10, с. 143—146.

⁶ Про різні аспекти розгляду основного питання філософії стосовно суспільного життя див., напр.: Бухалов Ю. Ф. Про основні питання марксистсько-лєнінської філософії та її структуру. — *Філосо. думка*, 1981, № 3, с. 48—57.

⁷ Плетников Ю. К., Шевченко В. Н. Исследования в области исторического материализма. — *Вопр. философии*, 1981, № 1, с. 28.

⁸ Ленін В. І. Що таке «друзі народу»..., с. 126.

руючої діяльності, принижують значення народних мас як суб'єкта соціально-історичної творчості. Віддаючи перевагу надбудовній сфері, пов'язаній з діяльністю певних класів, соціальних груп, представники суб'єктивно-ідеалістичних концепцій історії абсолютизують роль суб'єктивного фактора, гіперболізують значення ідей у суспільному житті. Тому тільки наукове обґрунтування поняття «спосіб виробництва», специфіки детермінації різних сфер духовного життя певним способом / матеріального виробництва, здійснене основоположниками марксизму-ленінізму, дозволило розкрити роль об'єктивного фактора в розвитку суспільства, який виступає природноісторичним процесом зміни суспільно-економічних формацій. «... Дії «живих осіб» у межах кожної такої суспільно-економічної формації, дії, які безконечно різноманітні і, здалося, не піддаються ніякій систематизації, були узагальнені і зведені до дій груп осіб, що розрізнялися між собою роллю, яку вони грали в системі виробничих відносин, умовами виробництва і, значить, умовами їх життєвої обстановки, тими інтересами, що визначались цією обстановкою, — одним словом, до дій класів, боротьба яких визначала розвиток суспільства. Цим було спростовано дитячо-наївний, суто механічний погляд на історію суб'єктивістів, які вдовольнялися цілком беззмстовним твердженням, що історію роблять живі особи, і які не хотіли розібрати, якою соціальною обстановкою і як саме зумовлюються їх дії»⁹.

Ідеалістичні концепції історичного розвитку, що абсолютизують роль видатних осіб, які нібито творять історію, виходячи зі своїх суб'єктивних намірів, через що самий розвиток історії постає лише як процес поліпшення звичаїв, виховання відповідно до наперед сформульованих моральних принципів, — неспроможні, бо насправді кожне нове покоління застає певний об'єктивно існуючий конкретно-історичний рівень розвитку продуктивних сил, спосіб виробництва матеріальних благ, що не тільки не залежить від волі і свідомості окремих людей, а навпаки, детермінує їх. Отже, мислення і діяльність людей визначаються «тими умовами, в яких люди перебувають, продуктивними силами, вже набутими раніше, суспільною формою, яка існувала до них, яку створили не ці люди, а попереднє покоління»¹⁰.

Таке розуміння ролі способу виробництва матеріальних благ у житті суспільства пов'язане насамперед з гносеологічним аспектом співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, оскільки об'єктивна реальність розглядається як первинна щодо свідомості і така, що визначає її, а сама свідомість протиставляється матерії. В. І. Ленін підкреслював: «Межі абсолютної необхідності і абсолютної істинності цього відносного протиставлення є саме ті межі, які визначають *напрям* гносеологічних досліджень. За цими межами оперувати є протилежністю матерії і духа, фізичного і психічного, як з абсолютною протилежністю, було б величезною помилкою»¹¹.

Специфіка гносеологічного аспекту співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості полягає в тому, що об'єктивною реальністю виступає передусім предметний світ засобів виробництва матеріальних благ, що існує незалежно від волі і свідомості людей, діяльність яких зумовлена рівнем розвитку продуктивних сил, досягнутим попередніми поколіннями. Соціальною реальністю виступають не природа як така, а насамперед речі і предмети, створені працею людини. Вони — об'єктивні, тобто такі, що існують поза свідомістю людини, «хоча створені

⁹ *Ленін В. І.* Економічний зміст народництва і критика його в книзі п. Струве. — Там же, т. 1, с. 400.

¹⁰ *Маркс К. П. В.* Анненкову (в Париж), Брюссель, 28 груд. 1946 р. — *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори, т. 27, с. 388.

¹¹ *Ленін В. І.* Матеріалізм і емпіриокритицизм. — Повне збір. творів, т. 18, с. 240.

вони не без участі її свідомості»¹². Тому своєрідність розв'язання основного питання філософії стосовно до суспільного життя пов'язана насамперед з аналізом відношення об'єктивного і суб'єктивного факторів у процесі зміни суспільно-економічних формацій. «Саме діалектика об'єктивної і суб'єктивної сторін соціального процесу, — відзначає К. Х. Момджян, — є вихідним принципом послідовно матеріалістичного розв'язання основного питання філософії стосовно до сфери суспільних явищ»¹³. У гносеологічному аспекті вивчення співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості акцент робиться на матеріально-технічній базі суспільства, йдеться про суспільне буття не як об'єктивну реальність взагалі, а як економічну сферу життя людей, визначальну щодо суспільної свідомості. «... *Суспільне пізнання людини* (тобто різні погляди і вчення філософські, релігійні, політичні і т. п.), — наголошував В. І. Ленін, — відбиває *економічний лад суспільства*»¹⁴.

Виділення економічного базису суспільно-економічної формації дає змогу виявити об'єктивну необхідність у суспільних явищах. «Необхідність, — писав Ф. Енгельс, — яка пробивається тут крізь усі випадковості, — знов-таки кінець кінцем економічна»¹⁵.

Відкриття визначальної ролі економічної сфери життя людей, способу виробництва матеріальних благ дозволило, відзначав В. І. Ленін, «підмітити повторюваність і правильність та узагальнити порядки різних країн в одне основне поняття *суспільної формації*»¹⁶.

Поняття про формацію як тип суспільства, в основі якого лежить відповідний конкретно-історичний спосіб виробництва матеріальних благ, має велику методологічну значущість ще й тому, що воно дає можливість виявити і адекватно сформулювати соціальні закони, на підставі яких виділяється повторюване всезагальне у суспільному житті. Гносеологічний аспект розв'язання основного питання філософії пов'язаний саме з визначенням об'єктивної сторони соціальних законів. Аналіз законів зародження і розвитку суспільно-економічної формації в даному разі здійснюється, виходячи з поняття «спосіб виробництва матеріальних благ». Такий розгляд акцентує увагу дослідників на неминучості як об'єктивно існуючій тенденції, яка в кінцевому підсумку незалежно від волі і свідомості людей прокладає собі шлях крізь усі зигзаги історії. «...Неминучість перетворення капіталістичного суспільства в соціалістичне Маркс виводить цілком і виключно з економічного закону руху сучасного суспільства»¹⁷, — зазначає В. І. Ленін.

Зрозуміло, що методологічне значення категорії «суспільно-економічна формація» не вичерпується з'ясуванням ролі об'єктивного фактора в рамках гносеологічного аспекту, пов'язаного з аналізом такої формації з боку її основи — способу виробництва. Це вивчення доповнюється загальносоціологічним осмисленням суспільно-економічної формації як цілісного соціального організму, що включає поряд з базисними всю багатоманітність відносин надбудовних. Такий аналіз дозволяє глибше усвідомити евристичне значення категорії «суспільно-економічна формація», показати неспроможність вульгарно-матеріалістичних тенденцій у буржуазній філософії, що виявляються у товарному фетишизмі, метафізичній абсолютизації ролі неминучості у суспільно-

¹² Лукьянов А. Т. Практика как единство объективного и субъективного. — В кн.: *Диалектика объективного и субъективного в развитом социалистическом обществе*. Киев, 1980, с. 48.

¹³ Момджян К. Х. Концептуальная природа исторического материализма. — М., 1982, с. 103.

¹⁴ Ленін В. І. Три джерела і три складові частини марксизму. — Повне збір. творів, т. 23, с. 43.

¹⁵ Енгельс Ф.-В. Боргіусу (в Бреслав), Лондон, 25 січ. 1894 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 167.

¹⁶ Ленін В. І. Що таке «друзі народу»..., с. 128—129.

¹⁷ Ленін В. І. Карл Маркс. — Повне збір. творів, т. 26, с. 65.

му житті, буржуазному об'єктивізму. Критикуючи об'єктивістські погляди буржуазних ідеологів і підкреслюючи методологічну роль поняття «формація» у пізнанні соціальних явищ, В. І. Ленін писав: «Об'єктивіст говорить про необхідність даного історичного процесу; матеріаліст констатує з точністю дану суспільно-економічну формацію і породжувані нею антагоністичні відносини... Об'єктивіст говорить про «непереборні історичні тенденції»; матеріаліст говорить про той клас, який «завідує» даним економічним порядком, створюючи такі-то форми протидії інших класів. Таким чином, матеріаліст, з одного боку, послідовніший від об'єктивіста і глибше, повніше проводить свій об'єктивізм. Він не обмежується вказанням на необхідність процесу, а вивчає, яка саме суспільно-економічна формація дає зміст цьому процесові, який саме клас визначає цю необхідність»¹⁸.

Саме про загальносоціологічний підхід до методологічного використання категорії «суспільно-економічна формація» йдеться фактично в прихильників так званого розширювального тлумачення співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості, які підкреслюють методологічну значущість категорії «формація» для системного розгляду суспільного життя.

Представники цієї точки зору відзначають, що поняття «суспільне буття» було виведене основоположниками марксизму-ленінізму у зв'язку з визначенням специфіки соціальної життєдіяльності людських індивідів у її протиставленні існуванню біологічних особин. «Перший історичний акт цих індивідів, внаслідок якого вони відрізняються від тварин, полягає не в тому, що вони мислять, а в тому, що вони починають виробляти необхідні їм засоби до життя»¹⁹. Справді, сутність окремого індивіда полягає насамперед не в тому, що він свідомо істота, а в тому, що він істота діяльна. Далі. Загальносоціологічний підхід розглядає суспільство як цілісний соціальний організм — формацію, в рамках якої всі види соціальної діяльності принципово специфічні порівняно з тваринним буттям. Людина відрізняється від тварини передусім тим, що вона виступає як учасник різних видів колективної предметно-перетворюючої діяльності. «Свідомість... ніколи не може бути чим-небудь іншим як усвідомленим буттям., а буття людей є реальний процес їх життя»²⁰.

У даному аспекті немає потреби протиставляти різні сфери суспільного життя за принципом поділу на матеріальне й ідеальне. Адже, як слушно зазначає В. П. Кузьмін, «соціальний спосіб існування відрізняється від біологічного (тваринного) не тільки окремими рисами і сторонами, але й в цілому, як тип життєдіяльності. Людина протистоїть тварині як істота свідомо і продукуюча — істоті несвідомій і тільки споживаючій»²¹.

Оскільки свідомість не є основним критерієм визначення соціальності, остільки в усіх формах людської діяльності, в усіх видах суспільних відносин матеріальне й ідеальне, свідоме виступають як невід'ємні компоненти, але визначальна роль належить матеріальним факторам — матеріальним відносинам людей, що становлять основу всіх їхніх відносин. Ці матеріальні відносини «є тільки необхідні форми, в яких здійснюється їх матеріальна і індивідуальна діяльність»²².

Навіть суспільні відносини, що здійснюються в духовній сфері і не супроводяться безпосереднім обміном тих чи тих продуктів, передба-

¹⁸ Ленін В. І. Економічний зміст народництва., с. 389—390.

¹⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія. — Твори, т. 3, с. 18.

²⁰ Там же, с. 24.

²¹ Кузьмін В. П. Принцип системності в теорії і методології К. Маркса. М., 1980, с. 122.

²² Маркс К. П. В. Анненкову, 28 груд. 1846 р. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 27, с. 388.

чають як необхідний момент матеріальне опредметнення (наприклад, у безпосередньому мовленні), тому що ідеї не існують у відриві від мови і «на «духові» з самого початку лежить прокляття — бути «обтяженим» матерією, яка виступає тут у вигляді рухомих шарів повітря, звуків — словом, у вигляді мови»²³.

За такого підходу йдеться не тільки про первинність суспільного буття щодо суспільної свідомості, а й про суспільне буття як єдність предметно-перетворюючого й духовно-перетворюючого моментів діяльності, про неправомірність гіпертрофування ролі свідомості під час визначення вихідних ознак соціальної форми руху матерії. «Положення, що свідомість людей залежить від їх буття, ... — підкреслював Ф. Енгельс, — вже в своїх перших висновках завдає смертельного удару всякому, навіть найбільш прихованому ідеалізові. Цим положенням заперечуються всі успадковані і звичні погляди на все історичне»²⁴. В даному разі йдеться саме про соціологічний аспект розв'язання основного питання філософії стосовно до суспільного життя, оскільки вихідною проблемою є не тільки визначення незалежності матерії від свідомості у соціальних процесах, але й з'ясування їх єдності в рамках соціальної форми життєдіяльності. Адже до структури формації як цілісного соціального організму входять не тільки базисні, а й надбудовні елементи, не тільки матеріальні, економічні, а й ідеологічні відносини. Наявність останніх зумовлена специфічним видом суспільного виробництва — духовним. Незважаючи на те, що результатом духовного виробництва є насамперед ідеї і уявлення, розвиток свідомості неможливий без його опредметнення, об'єктивізації в певних матеріальних носіях. За такого підходу духовне виробництво виступає як одна з важливих сфер діяльності людей. «Релігія, сім'я, держава, право, мораль, наука, мистецтво і т. д., — відзначав К. Маркс, — є лише *особливі* види виробництва і підпорядковані його всезагальному *законові*»²⁵.

Що ж до ідеологічних відносин, то й вони, хоча й пов'язані з ідеологією як системою політичних, правових, моральних, естетичних і релігійних ідей, однак існують лише завдяки наявності матеріального посередника, певного продукту духовного виробництва. У цьому значенні вони теж не протистоять матеріальним, економічним основам життя суспільства. «Те, що люди застають готовий спосіб виробництва, — пише В. С. Барулін, — ще не доводить протилежності матеріальних і ідеологічних відносин, бо кожне покоління застає також і створену систему ідеологічних відносин і так само змушене до них пристосовуватись. Отже, сам по собі факт залежності нового покоління людей від створеного способу виробництва, — якщо говорити тільки про цю залежність, — розкриває не відмінність між матеріальними і ідеологічними відносинами, а їх спільність, схожість, єдність»²⁶.

Отже, за загальносоціологічного розгляду суспільно-економічної формації та її складових духовне виробництво й ідеологічні відносини як сфера соціальної діяльності постають у нерозривному зв'язку з певними формами матеріального опредметнення, виробництво ж матеріальних благ і собі тлумачиться *не тільки як створення продуктів*, які є перетвореною речовиною природи і мають певні фізичні, хімічні і біологічні властивості, *але й як виробництво соціальних, насамперед економічних, відносин*. Останні з необхідністю передбачають наявність не лише матеріального, а й ідеального компоненту, взаємозв'язок цих

²³ Маркс К., Енгельс Ф. Німецька ідеологія, с. 27—28.

²⁴ Енгельс Ф. Карл Маркс. «До критики політичної економії». — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 461.

²⁵ Маркс К. Економічно-філософські рукописи 1844 року. — Там же, т. 42, с. 108.

²⁶ Барулін В. С. Соотношение материального и идеального в обществе. М., 1977, с. 37.

компонентів за превалювання першого у процесі матеріального виробництва, результатом якого виступають не тільки матеріальні блага, а й певні навички і знання.

У рамках як матеріального, так і духовного виробництва матеріальне й ідеальне перебувають у єдності і може йтися лише про превалювання того чи того компоненту.

Вододіл між виробництвом матеріальних благ і духовним виробництвом як сферами соціальної життєдіяльності легше провести, вдавшись до аналізу продуктів, які перебувають немовби на «крайніх полюсах» людських потреб: це, з одного боку, природні засоби людського існування (їжа, одяг, житло та ін.), з другого — культурно-інформаційне спілкування. При цьому увага фіксується або на деформації речовинної форми продукту і переважній цінності цієї форми, або на сприйнятті насамперед певної ідеальної інформації, що передається у процесі освоєння продукту, саме «споживання» якого практично не супроводиться руйнуванням його матеріальної форми. «Матеріальне виробництво — це виробництво таких продуктів, які у процесах їх споживання знищуються; духовне їх виробництво — це виробництво таких продуктів, які в процесі їх споживання відтворюються у свідомості людини і таким чином зберігаються»²⁷, — вважають автори книги «Соціально-політичні проблеми НТР і ідеологічна боротьба».

Методологічне використання категорії «суспільно-економічна формація» дозволяє також чіткіше розрізнити поняття «виробництво» і, відповідно, «виробничі відносини» в широкому і вузькому розумінні. Якщо під час гносеологічного розгляду співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості підкреслюється визначальна роль виробництва матеріальних благ, то під час розгляду матеріального життя людей у межах того чи того конкретно-історичного способу виробництва певної суспільно-економічної формації предметом дослідження є сукупне суспільне виробництво, або, як писав К. Маркс, «суспільне виробництво свого життя», «виробництво свого суспільного життя», яке включає матеріальне і духовне виробництво як види соціальної діяльності.

Ось чому «у складі історико-матеріалістичного вчення про суспільство категорія суспільного виробництва дає уявлення про цілісність самої основи розвитку суспільного життя людей і характеризує взаємозв'язок матеріального і духовного начал у соціальній дійсності»²⁸.

Що ж до виробничих відносин, то в широкому розумінні це поняття тлумачиться як уся сукупність суспільних відносин. «Виробничі відносини, — зазначав К. Маркс, — в своїй сукупності становлять те, що називають суспільними відносинами, суспільством, і притому становлять суспільство, яке знаходиться на певному ступені історичного розвитку, суспільство з своєрідним відмітним характером»²⁹. В. І. Ленін також виділяв аспект, в якому аналіз суспільства як формації передбачає розгляд як виробничого будь-якого суспільного відношення. Він писав: «Кожна така система виробничих відносин є, за теорією Маркса, особливий соціальний організм, що має особливі закони свого зародження, функціонування і переходу до вищої форми, перетворення в інший соціальний організм»³⁰.

Отже, на основі методологічного осмислення категорії «суспільно-економічна формація» створюється можливість розглянути як специфічний вид діяльності не тільки виробництво матеріальних благ, а

²⁷ Социально-политические проблемы НТР и идеологическая борьба. Киев, 1978, с. 59.

²⁸ Толстых В. И. Общественное производство и производство-сознание. — В кн.: Духовное производство: Социально-философский аспект проблемы духовной деятельности. М., 1981, с. 73.

²⁹ Маркс К. Наймана праця і капітал. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 6, с. 426.

³⁰ Ленін В. І. Економічний зміст народництва., с. 399.

й духовне. За такого підходу стає очевидним, що активність свідомості в духовних процесах також відносна. Аналіз цілісної формаційної структури дозволяє конкретніше дослідити оречевлену, зафіксовану в певних знакових системах і предметах духовну культуру людства, що виступає для кожного наступного покоління як уже наявна даність.

В. І. Ленін підкреслював, що марксистсько-ленінська теорія є величезним набутком суспільної науки, оскільки вона виявилась здатною виробити прийоми зведення індивідуального до соціального, «ця теорія виробила поняття *суспільно-економічної формації*»³¹.

Отже, з розгляду співвідношення суспільного буття і суспільної свідомості в загальносоціологічному аспекті випливає важливий методологічний висновок: якщо у формулюванні поняття «суспільно-економічна формація» виділяється провідна роль економічної сфери життя суспільства, що детермінує всі надбудовні відносини і сферу духовного виробництва, то під час розкриття внутрішньої структури суспільно-економічної формації виразнішою стає не тільки їхня залежність від сукупності економічних відносин, але й взаємодія матеріальних і духовних компонентів на основі економічної необхідності. «Справа стоїть зовсім не так, — наголошував Ф. Енгельс, — що тільки економічне становище є *причиною*, що тільки воно є *активним*, а все інше — лише пасивний наслідок. Ні, тут взаємодія на основі економічної необхідності, яка *кінець кінцем* завжди прокладає собі шлях»³².

Причому, йдеться не тільки про взаємодію базисної і надбудовної сфер суспільних відносин, а й про всі інші, співвідносні з ними, види людської діяльності, а саме: виробництво матеріальних благ і духовне як види соціальної діяльності, здійснюваної в рамках сукупного суспільного виробництва. «Суспільне виробництво свого життя включає як частину виробництво матеріальних благ, роль і питома вага якого історично змінюється у взаємодії з духовним виробництвом»³³.

На основі функціонального поділу сукупного суспільного виробництва в рамках формаційного аналізу можливе й більш поглиблене вивчення специфіки соціальних законів. Соціально-філософське дослідження методологічних функцій категорії «суспільно-економічна формація» дозволяє показати її значення для дальшої розробки матеріалістичного розуміння суспільного розвитку, розглянути крізь призму основного питання філософії взаємозв'язок матеріального і духовного виробництва в структурі суспільно-економічної формації, розкрити діалектику об'єктивної і суб'єктивної сторін соціального закону.

Формаційний аналіз суспільно-історичного руху дає змогу виявити специфіку повторюваності у його процесах і явищах, розкрити об'єктивний характер дії законів розвитку людського суспільства. Осмислення цього розвитку як природноісторичного процесу передбачає також виявлення особливостей багатоманітності елементів суспільного життя, природи соціально-політичної активності різних класів, соціальних груп, особи, сприяє конкретнішому розкриттю ролі народних мас в історії.

Своєрідність соціальних законів полягає, зокрема, в тому, що вони виявляються тільки через свідому діяльність людей. Тому об'єктивність цих законів, неминучість їх здійснення не має жорстких рамок однозначності. Щодо одного з важливих соціальних законів — закону заробітної плати — Ф. Енгельс наголошував, що це «зовсім не такий закон, який діє непорушно і прямолінійно. В певних межах він зовсім не є *невблаганним*»³⁴. Тому стосовно до суспільного життя важливо

³¹ Там же.

³² Енгельс Ф. В Боргіусу, 25 січ. 1894 р.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 39, с. 166.

³³ Мокронос Г. В., Москаленко А. Т. Методологические проблемы исследования общественных отношений и личности. Новосибирск, 1981, с. 59.

³⁴ Енгельс Ф. Система найманної праці.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 19, с. 250.

пізнавати не тільки об'єктивну необхідність прогресивного поступального розвитку історичного процесу як зміни суспільно-економічних формацій, а й механізм реалізації цієї необхідності, що обов'язково потребує всебічного врахування соціальної активності самих людей. Цією соціальною активністю може бути зумовлене відносне прискорення або уповільнення темпів суспільного прогресу. Специфіка соціальних законів, порівняно з законами природи, полягає в тому, що невід'ємними характеристиками перших є їхня об'єктивна і суб'єктивна сторони. «Закони суспільства, будучи об'єктивними, тобто не залежними від свідомості людей, становлять поряд з іншими суспільними явищами об'єктивну реальність. Але сама об'єктивна реальність, сама об'єктивна суспільна реальність не існує поза людською діяльністю, яка в свою чергу передбачає суб'єктивну сторону: волю, бажання, наміри та ін.»³⁵

Отже, використання категорії «суспільно-економічна формація» у соціальному пізнанні, зокрема в аналізі особливостей суспільного виробництва, діалектичного взаємозв'язку матеріального і духовного виробництва, базисних і надбудовних явищ дозволяє глибше зрозуміти специфіку і сутність соціального детермінізму, уточнити класифікацію соціальних законів, конкретніше розглянути своєрідність дії, особливості свідомого використання механізму соціальних законів в умовах розвинутого соціалістичного суспільства.

* * *

Категория «общественно-экономическая формація» является одним из ключевых понятий исторического материализма, имеющих существенное мировоззренческое и методологическое значение в познании сущности и взаимосвязи общественных процессов и явлений. Уяснение ее методологического статуса в социальном познании, в частности при исследовании общественного производства, диалектических связей материального и духовного производства, базисных и надстроечных явлений, в рамках той или иной целостной формационной структуры позволяет глубже понять характер обусловленности общественного сознания общественным бытием, своеобразие действия механизма социальной детерминации, уточнить классификацию социальных законов, конкретнее рассмотреть специфику их проявления, особенности сознательного использования этих законов в условиях развитого социалистического общества.

³⁵ *Сирин А. Д.* Специфика законов общества и их роль в регулировании общественных процессов. Томск, 1979, с. 46.

Я. С. БЛУДОВ

ПРО РОЗВИТОК МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ НА УКРАЇНІ В 20—30-ті РОКИ

(Продовження. Початок — у № 3, 4 за 1982 р.)

ПРО СТАВЛЕННЯ ДО ФІЛОСОФСЬКОЇ СПАДЩИНИ Г. В. ПЛЕХАНОВА

Питання, пов'язані зі значенням філософської спадщини Г. В. Плеханова, були вельми важливими у філософському житті республіки у 20—30-ті роки. Вони становили предмет численних дискусій і обговорень, під час яких висловлювались як об'єктивні оцінки філософських поглядів Г. В. Плеханова, так інколи — й помилкові, що спотворювали ці погляди.

Вирішальну роль у подоланні хибних тенденцій відіграло і відіграє нині осмислення ленінського підходу до філософської спадщини Г. В. Плеханова. На цьому ми і зосередимо увагу далі.

Потрібно мати на увазі, що Г. В. Плеханов — видатний діяч російського і міжнародного революційного руху, засновник першої марксистської організації в Росії — групи «Визволення праці», так високо оціненої В. І. Леніним¹. Він перший російський марксист, пристрасний послідовник марксистського вчення, борець за науковий, діалектико-матеріалістичний світогляд. Хотілося б підкреслити, що Георгій Валентинович Плеханов належить до числа найвідоміших мислителів-марксистів, різнобічних теоретиків, найталановитіших публіцистів сучасності. Як відомо, визначною є його заслуга у пропаганді марксистських ідей (що він вважав метою і завданням усього свого життя), в захисті їх від ревізіонізму — бернштейніанства, неокантіанства, вульгарного матеріалізму, махізму, у розробці різних проблем марксистської філософії, різних її сторін. Зокрема, це стосується діалектичного матеріалізму, теорії матеріалістичної діалектики, її категорій, низки важливих питань історичного матеріалізму, висвітлення історії філософії, історії науки про суспільство, теорії наукового комунізму, етики, естетики, літературної критики та ін. В. І. Ленін підкреслював, що Плеханов — «видатний теоретик, з величезними заслугами в боротьбі з опортунізмом, Бернштейном, філософами антимарксизму»².

Праці Г. В. Плеханова свідчать про його велику культуру, вняткову ерудицію, про глибину його думки, блискучість викладу. Мова його творів характеризується точністю і влучністю визначень, лаконічністю, що робить їх приступними для широкого кола читачів.

В. І. Ленін у «Критичних замітках з національного питання» визначив місце Плеханова в розвитку російської прогресивної культури. Він писав: «Є дві національні культури в кожній національній культурі. Є великоруська культура Пурішкевичів, Гучкових і Струве, — але є також великоруська культура, яка характеризується іменами Чернишевського і Плеханова»³. Ці ленінські положення мають неминує значення. Вони орієнтують на те, щоб, рокриваючи політичні і

¹ Ленін В. І. Наша програма. — Повне збір. творів, т. 4, с. 175.

² Ленін В. І. З листа до редакції газети «Трудовая правда». — Там же, т. 48, с. 291—292.

³ Там же, т. 24, с. 126.

теоретичні помилки, яких припустився Г. В. Плеханов у певний період своєї діяльності, враховувати все позитивне, зроблене ним як марксистом.

Останнє, на жаль, не завжди усвідомлювали критики Плеханова, які брали участь у дискусіях 20—30-х років. Деякі з них міркували приблизно так: оскільки серед лідерів «механістів» є учні Плеханова,— взяти хоч би Л. І. Аксельрода (Ортодокса),—то й сам він був «механістом». Інші висували свої «аргументи»: Деборін — «меншовиствуючий ідеаліст», а він же учень Плеханова, вихваляв свого учителя як теоретика і недооцінював В. І. Леніна. Тут же наводились деякі невдалі формулювання з праці Деборіна «Ленін як мислитель» (1924 р.), на зразок того, що нібито В. І. Ленін був «головним чинном філософом-практиком», «учив практичного матеріалізму». Цим фразам, вивраним з контексту, надавали мало не програмного характеру і на цій підставі намагалися «довести» і «обгрунтувати» залічення самого Плеханова до «меншовиствуючих ідеалістів». Ще більше — окремі автори договорювались до того, що «методологія Плеханова багато в чому є винятком методології меншовиствуючих ідеалістів наших днів»⁴. Були навіть такі заповзятливі «критики», які називали його «буржуазним хвостистом» у філософії. Вони твердили, немовби Плеханов взагалі не був марксистом, що вся його філософія — це філософія II Інтернаціоналу, тобто філософія меншовизму, його, так би мовити, методологія. Не спинялись і перед тим, щоб зарахувати Плеханова до одного розряду з Махом, Авенаріусом, Богдановим, Юшкевичем. Доходило часом і до того, що його працю «До питання про розвиток моністичного погляду на історію» характеризували як належну до «різних сурогатів діалектики». Це суперечило висловлюванню В. І. Леніна про те, що на цьому творі виховувалося ціле покоління російських марксистів. Ігноруючи ленінську позитивну оцінку філософської спадщини Г. В. Плеханова, деякі автори акцентували увагу виключно на критичних зауваженнях В. І. Леніна на його адресу, зауваженнях, які Володимир Ілліч робив і занотовував, сказати б, «для себе» і які мають бути поставлені у контекст певних умов і обставин.

Всупереч настановам В. І. Леніна окремі філософи безапеляційно твердили, що видавати філософські праці Плеханова недоцільно і навіть шкідливо. Проте ще в 1921 році за пропозицією В. І. Леніна було розпочато видання Зібрання творів видатного марксиста. Більше того, в рішеннях XI з'їзду нашої партії відзначалося: «З'їзд доручає ЦК вжити заходів, щоб найближчим часом марксистські класики, в першу чергу марксистські твори Плеханова, були видані»⁵.

У деяких публікаціях 30-х років можна знайти чимало, м'яко кажучи, різних домислів і недоладностей. Писали про те, що критика Плехановим російського махізму (Богданова) «має переважно струвістсько-об'єктивістський характер», що Плеханов — еkleктик, що його матеріалізм «хибує на споглядальність» і «абстрактний натуралізм», що він «не розумів діалектики в теорії і практиці марксизму», що «Плеханов... не бачив різниці між філософським, тобто діалектичним, матеріалізмом і природничонауковим матеріалізмом», «по суті отожднював той і той», що він «не розумів, що таке «революційно-критична діяльність», що Плеханов «опошлював принципи революційного марксизму», «ним істотно спотворювались основні положення матеріалістичної діалектики» і таке інше.

Далекі від ленінського розуміння оцінки висловлювали і деякі українські філософи. Однак більша їх частина додержувалася конкретно-історичного підходу до спадщини Г. В. Плеханова.

⁴ Под знаменем марксизма, 1931, № 9—10, с. 5—6.

⁵ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. К., 1979, с. 348.

Зокрема, автор цих рядків не раз виступав і усно, на філософських дискусіях, і в пресі проти однобічного трактування філософського набутку, який становлять собою праці видатного марксиста. Так, наприклад, у журналі «Прапор марксизму-ленінізму», № 2/3 за 1933 рік, було вміщено його статтю «До 15-річчя смерті Плеханова» (загальний розділ з передмови до III тому українського видання творів Плеханова), в якій критикувався такий розносний підхід. У тому ж номері журналу «Прапор марксизму-ленінізму» опубліковано колективну статтю групи українських філософів (Левік, Степовий, Блудов, Ігнатюк, Попов, Пероцький) під назвою «Про збірник «За ленінську філософію». У ній також обґрунтовувалась необхідність всебічної, науково зваженої оцінки того внеску, який зробив Г. В. Плеханов у марксистську науку.

Випадки неправильного тлумачення життя і діяльності Г. В. Плеханова траплялись, як відомо, і в 40, і в 50-ті роки. Часом йому приписували те, чого він зовсім не чинив. Скажімо, в «Короткому філософському словнику» твердилось, що нібито він «до Великої Жовтневої революції поставився по-ворожому»⁶. Це абсолютно не так. Нам, людям покоління Жовтня, добре відомо, що Г. В. Плеханов справді негативно, але не вороже сприйняв захоплення влади робітничим класом у 1917 році. Він помилково вважав, що для цього ще не дозріли умови, що Росія не доросла до соціалістичної революції. Але нам було добре відомо й інше. Коли здійснилась Велика Жовтнева соціалістична революція і робітничий клас скинув ярмо експлуаторів, Плеханов заявив: «Що б там не було, а проти робітничого класу я не підую». І, вже тяжко хворий, він фактично залишив політичну арену. Скажемо більше: як з'ясувалося пізніше, в кінці жовтня 1917 року Г. В. Плеханова, який проживав тоді в Дитячому (колишньому Царському) селі, несподівано відвідав Б. В. Савінков (Ропшин) — зятий ворог Радянської влади і партії ленінців, один з організаторів контрреволюційних закладів і військової інтервенції проти Радянської республіки. Знаючи Плеханова з еміграції, він тепер з'явився до нього з пропозицією очолити уряд Росії після скинення більшовицької влади. На це Плеханов різко, з неприхованим гнівом відповів, що він сорок років свого свідомого життя віддав справі пролетаріату і ні в якому разі не буде розстрілювати робітників⁷.

Неприпустимо недооцінювати ту боротьбу, яку він Плеханов проти махізму, богобудівництва і богошукання, проти різних «шукачів» всілякого ідеалізму найрізноманітніших гатунків. Плеханов написав низку важливих і цінних праць не тільки проти опортуністів, махістів і народників (В. І. Ленін відзначав: «Його особисті заслуги величезні в минулому. За 20 років, 1883—1903, він дав багато чудових творів, особливо проти опортуністів, махістів, народників»⁸). Він піддав аргументованій і нищівній критиці російських махістів (Богданова та ін.), різного роду богошукачів і богобудівників, всілякі релігійні шукання, вияви ідеалізму. Досить назвати хоч би такі видатні твори Плеханова, як «Materialismus militans» (Три листи — відповідь п. Богданову)», «Про так звані релігійні шукання в Росії»⁹. Можна було б навести й інші в тому числі — понад десяток рецензій на різні книги, що увійшли як у третій том Вибраних філософських творів, так і в четвертий і п'ятий томи, а також чималу кількість творів, які не

⁶ *Краткий философский словарь* / Под ред. М. Розенталя и П. Юдина. М., 1955, с. 376.

⁷ Див. про це в кн.: Чагин Б. А., Курбатова И. Н. Плеханов. М., 1973, с. 109; Иовчук М., Курбатова И. Плеханов. М., 1977, с. 326.

⁸ Ленін В. І. Про авантюризм. — Повне зібр. творів, т. 25, с. 210.

⁹ Плеханов Г. В. Избр. филос. произведения. М., 1979, т. 3, с. 202—301.

вміщені у п'ятитомнику (наприклад «Історія російської суспільної думки»¹⁰).

У цих своїх працях Плеханов бичує махізм і всілякого роду махістів, глибоко аналізує різні явища суспільного життя Росії. Він нещадно критикує і богобудівництво (Базарова), і богошукання (Луначарського), та «Сповідь» М. Горького і релігійні погляди Л. Толстого, не кажучи вже про інших «шукачів», таких як Булгаков, П. Струве, Меружковський, Мінський та подібні до них.

Плеханов не просто дає розгорнуту критику різних релігійних шукань, він водночас порушує і розв'язує важливі проблеми, пов'язані з атеїзмом, розглядає питання про походження й історію релігії і разом з тим глибоко розкриває низку кардинальних положень діалектичного і історичного матеріалізму.

(Далі буде).

¹⁰ Тут не можна не відзначити таке: в 1977 році у видавництві «Молодая гвардия» в ґрунтовній книзі М. Іовчука і І. Курбатової «Плеханов» підкреслювалось: «Навіть у незавершеній своїй праці «Історія російської суспільної думки», під час створення якої він був уже обтяжений меншовицькими помилками і заблудженнями, Плеханов тим не менш поставив з позицій марксистської філософії багато важливих і складних проблем історії вітчизняної і світової суспільної думки. Плеханов залучив до дослідження колосальний матеріал з різних сфер знання і тим самим залишив у науці такі «заділи», які можуть бути продовжені, розвинуті і втілені в нових марксистських працях...» (с. 305).

В. О. ІГНАТОВ, В. П. СОСНА

КРИТИКА БУРЖУАЗНОЇ ДОКТРИНИ «НАЦІОНАЛЬНИХ МОДЕЛЕЙ» СОЦІАЛІЗМУ

Економічне і соціально-політичне життя людства в сучасну епоху розвивається під зростаючим впливом ідей соціалізму. «Двадцяте століття,—зазначив XXVI з'їзд КПРС,—принесло з собою більше змін, ніж будь-яке попереднє століття. І жодна країна не внесла в ці зміни більш вагомому вкладу, ніж Союз Радянських Соціалістичних Республік — батьківщина Великого Жовтня, перша країна переміщеного соціалізму...

Немає такої країни або групи країн, такої ідейної або політичної течії, яка не зазнала б на собі тією чи іншою мірою впливу соціалізму. Такою є реальність кінця двадцятого століття»¹.

Побудувавши під керівництвом Комуністичної партії розвинутий соціалізм, радянський народ дав практичну відповідь на питання про напрям і майбутнє розвитку людства. Марксистсько-ленінське вчення про соціалізм дістало нове підтвердження і нові можливості для свого подальшого розвитку і поширення.

Реальний соціалізм — велике завоювання, закономірний результат розвитку історії людства. Зріле соціалістичне суспільство знаменує перетворення наукової теорії в практичну реальність на значній частині нашої планети і робить вирішальний вплив на хід світового розвитку.

Будівництво соціалізму і комунізму в країнах соціалістичної співдружності та наукове осмислення набутого досвіду — це двоєдиний процес, в ході якого збагачується теоретична скарбниця марксистсько-ленінізму, удосконалюється економічний і політичний механізм соціалістичного суспільства, розв'язуються проблеми, що виникають у процесі поступального руху світового соціалізму. «Перед країнами нашої співдружності багато серйозних завдань, — підкреслив Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Ю. В. Андропов. — Це — захист наших соціалістичних завоювань і цінностей від натиску імперіалізму, спільна боротьба за зміцнення миру і розрядку міжнародної напруженості; це — дальше вдосконалення політичного співробітництва; це, нарешті, — надання нового імпульсу процесові економічної інтеграції»².

Сучасні критики реального соціалізму вбачають свою головну мету в роз'єднанні соціалістичних сил, дискредитації досягнень реального соціалізму в очах трудящих капіталістичних країн і країн, що розвиваються, насажденні ілюзії, нібито можна «легко поєднати» капіталізм і соціалізм у такому «соціальному гібриді», що задовольнить усіх — і капіталістів і робітників, і визискувачів і експлуатованих.

Нападки на реальний соціалізм антикомуністи починають з фальсифікації самого вчення марксистсько-ленінізму. Тут і пряме його «спростування» і завуальовані просторкування про «загальнолюдські ідеали», маскування з допомогою марксистської термінології, використовуваних політичних лозунгів, що реалізуються за соціалізму. Ще В. І. Ленін викрив теорії, які «софістикували, фальсифікували (часто несві-

¹ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. К., 1981, с. 95.

² Андропов Ю. В. Шістьдесят років СРСР: Доп. на спільному урочистому засіданні ЦК КПРС, Верховної Ради СРСР і Верховної Ради РРФСР, 21 груд. 1982 р. К., 1982, с. 18—19.

домо) марксизм. Ці теорії немов ставали самі на ґрунт марксизму і «за Марксом» намагалися заперечити застосування до Росії теорії Маркса!»³. Характерно, що автори ряду новітніх концепцій «не проти» реального соціалізму, а тільки «проти його крайностей», «недоліків» і бажають його «поліпшення». «Буржуазні ідеологи, — пише М. В. Пилипенко, — реформісти, різного роду ревізійоністи, використовуючи поняття «модель» соціалізму, прагнуть подати справу так, що не існує соціалізму як єдиного суспільно-політичного та економічного устрою, а є лише соціалістичні країни, які по-різному влаштовані і по-різному функціонують, ризяться між собою багатьма суттєвими рисами. Звідси робиться висновок, що можуть і повинні існувати різні «соціалізми», різні його «моделі» — національні (для окремих країн) і регіональні (для групи країн)»⁴. Американський капіталізм у них править за той самий «ідеальний соціалізм, який передбачав Маркс». Ці чотири постулати і лежать в основі буржуазної доктрини «національних моделей соціалізму».

Зазначимо, що в самих міркуваннях про можливість «варіантів» марксизму (і відповідних їм різноманітних «моделей» соціалізму) буржуазні та ревізійоністські ідеологи орієнтуються на уявне посилення національної відокремленості і національної ізольованості народів, що полегшило б їм «спростування» інтернаціонального характеру соціалізму.

Екстраполюючи імперіалістичні антагонізми й конфлікти на світовий соціалізм, вони твердять про «необхідність відходу» від інтернаціоналістських принципів заради «прогресивно-націоналістичних» інтересів.

Однією з форм підриву соціалізму «зсередини» є спроби обґрунтувати «право на множинність його моделей», які апіорі проголошуються «більш науковими» і «більш гуманними», ніж реальний соціалізм.

У різних варіантах — «марксологія», «ленінологія», «радянологія» — буржуазні ідеологи пропонують псевдомарксистські теорії, які нібито покликані «удосконалити соціалізм» і протистояти «радянському соціалізмові». Так, доктор політекономії з Англії Д. Вільгельм, фальсифікуючи вчення Маркса, характеризує марксизм як лише один із різновидів економічних систем. Він визнає, що не існує політичної альтернативи марксизму і комунізму. «Але, — пише він, — є цілий ряд політичних кроків, які мають бути здійснені для досягнення реконструйованого некомуністичного суспільства»⁵, тобто поліпшеного, удосконаленого капіталізму.

Д. Вільгельм закликає до перебудови буржуазного світогляду і згуртування антикомуністів з тим, щоб марксизмові як систематизованому світогляду протиставити «альтернативний світогляд» і виробити стратегію і тактику, спрямовану на «створення демократичного немарксистського альтернативного суспільства»⁶. Немає нічого оригінального в тому, що Вільгельм, як і багато інших буржуазних ідеологів, намагається віднайти альтернативу марксизмові. Що більше ідеї марксизму втілюються в життя, то частіше буржуазні ідеологи проголошують «кінець марксистської філософії» або намагаються «поліпшити» її як таку, що зазнала «деструкції» в умовах «радянського соціалізму». Фальшивий козир Вільгельма, наприклад, — «демократія», яка нібито порушується реальним соціалізмом.

³ *Ленін В. І.* З приводу ювілею. — Повне збір. творів, т. 20, с. 153.

⁴ *Пилипенко Н. В.* Несостоятельность концепции множественности «моделей» социализма. — Научный коммунизм, 1982, № 4, с. 97.

⁵ *Wilhelm D.* Creative alternatives to communism. Guidelines for tomorrow's world. London, 1977, p. 310.

⁶ *Ibid.*, p. 132.

Е. Фромм у своїй книзі «Мати чи бути» взагалі заявляє, що реальний соціалізм є «перекручення, викривлення марксизму». Він пише: «Потрібний короткий коментар для пояснення моєї характеристики марксистської думки, через те що вона викривлена радянським комунізмом і реформістським західним соціалізмом до матеріалізму, спрямованого на досягнення багатства для кожного»⁷. Не заперечуючи «позитивного значення марксизму», Фромм твердить, однак, що «марксизм виник передчасно» і на сьогодні нібито вже скомпрометував себе. «В усякому разі,—продовжує цей «захисник соціалізму»,—кожна соціалістична чи комуністична партія, щоб бути здатною репрезентувати марксистську думку, мусить мати за основу переконання, що радянський режим не є соціалістичною системою, оскільки соціалізм несумісний з бюрократичною, централізованою системою, що орієнтується на споживання; що він несумісний ні з матеріалізмом, ні зі здоровим глуздом, які характеризують як радянську, так і капіталістичну системи»⁸. Де ж віднайшов Фромм думки, в яких втілюються «істинні» для нього ідеї соціалізму? Виявляється, «справді радикальні гуманістичні ідеї» виходять від «групи індивідів, які не ідентифікують себе з ідеями Маркса», а протистоять йому. Що ж до загадкової «групи індивідів», то про них Фромм говорить, що вони колись і самі були активними учасниками комуністичного руху. Отже, на «істинно соціалістичні» ідеї багаті саме опортуністи і ревізіоністи — тобто ті, хто завжди вихолощував і вихолощує марксизм.

Антикомуністи широко використовують опортуністичні і ревізіоністські погляди, намагаються компрометувати реальний соціалізм в очах широких мас трудящих, обстоювати поступову «трансформацію» соціалізму в капіталізм. Поставивши собі за мету створити у масовій свідомості в країнах капіталізму психологічний бар'єр перед впливом соціалізму, посіяти невіру в історичний досвід СРСР, Комуністичної партії, вони сподіваються в такий спосіб розчистити шлях різним антинауковим доктринам, які спотворюють суть марксизму-ленінізму.

«Моделі соціалізму» фабрикуються на різних рівнях, і часто-густо навіть важко виявити в них якийсь певний критерій. Проте в кожній — твердження, що не існує «дійсного соціалістичного суспільства», заперечення основних закономірностей побудови соціалізму, випадки проти соціалістичної держави, диктатури пролетаріату, перекручення суті економічних і соціально-політичних основ побудови соціалізму, протиставлення СРСР країнам соціалістичної співдружності.

Поширенням серед антикомуністів є, зокрема, намагання показати «некомпетентність» марксистсько-ленінської теорії в галузі індустріалізації. Показова щодо цього критика марксизму-ленінізму професором політології Пенсільванського університету В. Аспатуряном, який вдався до спроби довести, що марксизм, і особливо марксизм-ленінізм, є «більш волюнтаристським і нематеріальним за своїм розмахом, ніж більшість інших, немарксистських теорій розвитку»⁹, бо ж «ставить понад усе ідейне начало і не спирається на матеріальні основи суспільного розвитку».

Індустріалізація, здійснена в СРСР в перші повоєнні десятиліття, як і весь подальший розвиток промислового потенціалу нашої країни, зображується ним як «сурогат» капіталістичної індустріалізації, просто копія з розвинутих капіталістичних країн Заходу, де «основна індустріалізація» завершилася до 1917 року, що і дало змогу СРСР «пристосувати її до своїх цілей». А «постіндустріальна модернізація» в капіталістичних країнах ще не завершена, а тому й не може

⁷ *Fromm E. To have or to be? N. Y., 1976, p. 155.*

⁸ *Ibid., p. 157.*

⁹ *The politics of modernization in Eastern Europe. Testing the Soviet model / Ed. by Charles Gati. N. Y., 1974, p. 6.*

бути «легко пристосована і використана соціалізмом». «Комуністична еліта», на думку Аспатур'яна, стала жертвою «первісного сприйняття марксизмом розвинутого капіталізму як вищої стадії індустріалізації, що його (сприйняття) потенція розвитку блокувалась власними внутрішніми суперечностями і, отже, вичерпала себе»¹⁰. Насправді ж, пише він, індустріальний порядок створений сучасним капіталізмом «в ім'я соціальної справедливості». Що ж до соціалізму і комунізму, як вони показані в працях Маркса і Енгельса, твердить Аспатур'ян, то це фактично «інтенсифікований горизонтальний розвиток капіталізму 1880-х років».

Отже, досягнення соціалізму в галузі модернізації виробництва, що становлять принципово нове (насамперед своїм соціальним змістом) явище в історії, виставляються як парафраз капіталізму. Саме такий варіант соціалізму, твердять буржуазні ідеологи, і є в Радянському Союзі. А от у країнах Східної Європи — соціалізм, нібито, вже інший (або «може стати іншим», якщо «вчасно докладуть зусиль» різні ревізійні та «реформатори»). «Реформістські ідеї...» — пише В. Русін з університету в Глазго, — конвертуються і кристалізуються у всеосяжну теорію і план дії як альтернатива існуючому радянському типові комунізму. Ця альтернатива може бути виражена як демократичний соціалізм, і метод його досягнення — мирна трансформація»¹¹. Цей же В. Русін зазначає, що в захисників «демократичного соціалізму» є незгоди щодо його методів і цілей, але мовляв, «вже пройдено великий шлях до висунення практичної теорії». Найбільше імпонує йому наявність суперечності «між комунізмом і демократичним соціалізмом». На його думку, останній вбирає «новий націоналізм» Східної Європи, який відрізняється від «старого націоналізму» тим, що «дедалі менше виховується на національній конституції», а дедалі більше — на акцентуванні національної політичної участі («на противагу радянському національному комунізму»). Самоуправління у цих країнах Русін пропонує як «демократично-соціалістичну альтернативу» «пролетарському інтернаціоналізмові московського типу».

Класовому противникові соціалізму і комунізму не вперше вигадувати різні «компрометації». Серед них — ототожнення реального соціалізму не тільки з капіталізмом, а й з тоталітаризмом, зміцненню якого нібито сприяє саме марксистсько-ленінське вчення. Дискредитації реального соціалізму покликані слугувати також різноманітні «моделі» «національного соціалізму», «національного комунізму» чи «місцевого комунізму».

Концепція «національного комунізму» використовується буржуазними ідеологами передусім для того, щоб довести, немовби міжнародної, інтернаціональної теорії і практики наукового комунізму взагалі немає. Так, політолог із Корнельського університету Р. Розенкранс застерігає, що «Сполученим Штатам слід відрізнити комунізм окремих національних держав від комуністичної міжнародної політики»¹². Він навіть «згоден не брати під сумнів триумф місцевих комунізмів», оскільки це, за його твердженням, «не завжди приводить до розвитку міжнародних зв'язків між комуністичними партіями та їхніми лідерами». «Національний комунізм, — видає бажане за дійсне Розенкранс, — будучи все більше і більше результатом місцевих трансформацій, має додавати труднощів в управлінні комуністичним табором і навіть у досягненні його об'єднання в міжнародному масштабі»¹³. Запевнивши

¹⁰ *Ibid.*, p. 252.

¹¹ *Economic development in the Soviet Union and Eastern Europe. Reforms, technology and income distribution.* Vol. I. N. Y., 1975, p. 104.

¹² *America as an ordinary country. US foreign policy and the future.* Ed. by R. Rosencrance. London, 1976, p. 14.

¹³ *Ibid.*

самого себе, що «національний комунізм» різко роз'єднав соціалістичні країни, він зробив висновок: вже немає потреби мудрувати над «коаліцією вільного світу, спрямованою проти лідерства Москви в комуністичному таборі, щоб йому протистояти», бо «європейські держави формуватимуть свою індивідуальну політику, котра протистоятиме СРСР, і просуватимуться до великої європейської єдності»¹⁴.

Усі ці, фактично пропагандистські, потуги буржуазних теоретиків спрямовані на створення міфу, нібито нині немає ніякого єдиного комуністичного руху, заснованого на принципах пролетарського інтернаціоналізму. Буржуазні ідеологи Л. Майер і Дж. Барнетт навіть визначили час, коли міжнародний комуністичний рух «розпався на різні центри». Вони твердять, що «з 1960-х років термін «поліцентризм» використовується для визначення ідеї, що існує деяка кількість ідеологічних центрів комунізму»¹⁵.

Спробу «обгрунтувати» ревізійністську доктрину «поліцентризму» в комуністичному русі робить відомий антикомуніст Д. Белл. Щоправда, він визнає, що «найорганізованішою лівою силою в західному світі сьогодні є комуністичний робітничий рух»¹⁶, але тут же вдається до прийому дискредитації: мовляв, у Франції й Італії, де робітничий рух особливо сильний, «відсутня єдина ідеологія», «та й навіть у Радянському Союзі ідеологія як серйозна сила закінчила своє існування»¹⁷. Тепер важко визначити, розуміє Белл, «що значить соціалізм як позитивна соціально-економічна програма чи ідеологічна доктрина».

Отже, конструювання концепцій «національного комунізму» або ж «національного соціалізму» (серед них, зокрема, — «єврокомунізм», арабський та африканський «варіант соціалізму» тощо) використовується буржуазними ідеологами для того, щоб підмінити реальний соціалізм тими чи тими його деформаціями. З цією ж метою демагогічні заяви деяких лідерів з азіатських та африканських країн, що розвиваються, про створення «національного соціалізму» виставляються як «ознака теоретичної і практичної слабкості реального соціалізму» в СРСР. Аналізові неспростовних досягнень реального соціалізму протиставляються розумування про «екзотичність» його «моделей». Автори і прибічники «національних моделей» соціалізму знову й знову заходжуються вдосконалювати соціалізм в такий спосіб, щоб виключити принцип революційного переходу до нього, заперечити революційну активність народних мас, керівну роль комуністичної партії, необхідність створення соціалістичної держави, натомість пропонуючи якісь нездійсненні реформи, що, на їхню думку, автоматично забезпечать «соціалістичні зміни» в межах капіталістичного суспільства.

З таких недолугих ідей була змонтована свого часу доктрина «єврокомунізму». Буржуазні ідеологи відразу ж проголосили її «найновітнішим і найсучаснішим марксизмом», придатним, мовляв, саме для розвинутих капіталістичних країн Західної Європи, де «немає потреби» у революційній боротьбі, пролетарській диктатурі. За їхнім уявленням, в лоні буржуазного суспільства «народжується» (або вже навіть «народився») «євросоціалізм». Показовими тут видаються найменні два факти. По-перше, реакція буржуазних ідеологів, політиків і пропагандистів на цю доктрину: до пропаганди її вони доклали чи не більше зусиль, ніж самі «єврокомуністи». По-друге, сучасний стан її еволюції, а саме: практично цілковита самодискредитація «євроко-

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ *Mayer L. C. and Burnett J. H. Politics in industrial societies. A comparative perspectives. N. Y., 1977, p. 85.*

¹⁶ *Ethnicity, Theory and Experience / Ed. by N. Glazer and D. Moynihan. Cambridge, 1975, p. 150.*

¹⁷ *Ibid.*

мунізму» у міжнародному комуністичному й робітничому русі. «Доводиться чути іноді, — зазначає в статті «Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР» товариш Ю. В. Андропов, — ніби нові явища суспільного життя «не вписуються» в концепцію марксизму-ленінізму, що він нібито переживає «кризу» і треба, мовляв, «оживити» його вливанням ідей, почерпнутих із західної соціології, філософії або політології. Справа тут, однак, зовсім не у мнимій «кризі» марксизму. Справа в іншому — в нездатності деяких теоретиків, які називають себе марксистами, піднятися до істинних масштабів теоретичного мислення Маркса, Енгельса, Леніна, у немінні застосуванні в процесі конкретного вивчення конкретних питань величезну інтелектуальну силу їх вчення. Не зайвим було б додати, що чимало буржуазних теоретиків у галузі філософії, соціології, політичної економії здебільшого зробило собі ім'я тим, що перебувалося перелицьовуванням на свій лад марксистських ідей»¹⁸. Як переконливо засвідчує досвід, «єврокомуністи» фактично скочуються до позицій буржуазних ідеологів. Для останніх це править за підставу провокаційного висновку, що сама наявність «національних моделей» соціалізму є свідченням існування «різних соціалістичних ідеологій», що соціалістична ідеологія «втратила інтернаціональний характер». Отож, їхня схема така: єдиної марксистсько-ленінської ідеології немає, оскільки один різновид соціалізму «годиться» для робітничого класу капіталістичних країн, інший — для соціалістичних країн, а ще інший — для країн «третього світу».

Цим «модернізація соціалізму» ще не обмежується: всі «моделі» систематизуються за їхньою «зрілістю», тобто «готовністю до інтеграції» з капіталізмом, до «вростання» в систему «демократичного соціалізму» і «подальшого перетворення» на «гуманний соціалізм», для якого буржуазними ідеологами навіть заготовлений термін «ідеальний соціалізм». Зрозуміло, для кого він «ідеальний».

Буржуазні ідеологи прагнуть протиставити реальний соціалізм науковому комунізму. Такі твердження знаходимо в книзі Дж. Формана «Соціалізм. Його теоретичне коріння і сьогоdnішній розвиток». Соціалізм у нього — це і «стара релігія», і «популярний рух», і «войовничий заклик до революції» та ін. Ревний «захисник соціалізму» прагне довести, що комунізм і соціалізм — «зовсім різні поняття» і навіть протистоять одне одному, бо «комунізм виникає як результат майже космічного закону. Сучасний соціалізм набагато ближчий до землі»¹⁹. Виявляється, те, що останній має за передумову розвинуту промисловість і безпосередньо пов'язаний з добробутом трудящих, справедливим розподілом суспільних багатств, — теж його відмінність від комунізму. Соціалізм, за Форманом, спрямований на «демократичні процедури». Цей «демократизм» взагалі не знає, що таке революційне повалення влади капіталу, бо його «перемога» здобувається лише «логічним переконанням». Секрет принадності форманівського «соціалізму» для буржуазних ідеологів, очевидно, в тому, що він живить надію на оновлення ідеї про «третій шлях» суспільного розвитку. Форман так і пише: «комунізм приносить з собою страх радянського чи китайського панування», капіталізм — «пам'ять про колоніальну експлуатацію», а політичний баланс у сучасну епоху пов'язаний зі створенням у більшості індустріальних країн «мішаної соціалістично-капіталістичної економіки». Ось до чого закликає Дж. Форман, борючись «проти комунізму», за «соціалізм» (у власному перекрученому тлумаченні)! Безперечно, цей «соціалізм» Дж. Формана не має нічого спільного з

¹⁸ Андропов Ю. В. Учение Карла Маркса и некоторые вопросы социалистического строительства в СССР.— Коммунист, 1983, № 3, с. 22.

¹⁹ Forman J. C. Socialism. Its theoretical roots and present day development N. Y., 1972, p. 4.

реальним соціалізмом, так само як і змальований ним «комунізм» — із науковим комунізмом.

Не знаходячи більш-менш привабливої для масової свідомості альтернативи реальному соціалізму, буржуазні апологети вдаються до зображення капіталізму у вигляді соціалізму. Професор Нью-Йоркського університету П. Дракер «обгрунтовує» так званий пенсійно-фондовий соціалізм. У своїй книзі «Невидима революція. Як пенсійно-фондовий соціалізм прийшов в Америку» він твердить, що Америка стала... «першою соціалістичною країною». «Сполучені Штати одні, внаслідок зміни економічної структури, зробили остаточний крок до істинного соціалізму», — пише П. Дракер. І за такого соціалізму (П. Дракер використовує тут марксистську термінологію. — В. І. і В. С.) праця як джерело всіх цінностей отримує «вповні плоди виробничого процесу»²⁰.

Як же так сталося, що в цитаделі імперіалізму раптом з'явився «істинний соціалізм»? Його встановив... президент компанії «Дженерал Моторс», звівши пенсійні фонди! Через 25 років «народний капіталізм» в Америці, проголошує П. Дракер, перетворився на «пенсійно-фондовий соціалізм», оскільки ринок довгострокового позикового капіталу — вже зовсім не на Уолл-Стріт. «Ринком довгострокового позикового капіталу Сполучених Штатів є тепер пенсійні фонди»²¹. Оскільки, пише Дракер, «виробничі сили країни вже є соціалізованими», то і «пенсійно-фондовий соціалізм» став реальністю.

Як бачимо, це ще одна — цього разу американська — «модель» капіталістичного «соціалізму». Її активно експлуатує нині буржуазна наука, звичайно, не без наміру одержати з цього процент на користь політичного капіталу США «як лідера світового суспільного прогресу». Це одверто підкреслює П. Дракер: «Американський пенсійно-фондовий соціалізм має забезпечити основи для нового періоду американського лідерства»²².

Ідеологи американізму в намаганні віднайти засоби боротьби за гегемонію США в усьому світі і специфічні форми інтеграції розвинутих капіталістичних країн і країн, що розвиваються на капіталістичній основі, спекулюють на привабливості ідей соціалізму для народів.

Спроби буржуазних ідеологів «підправити» соціалізм, «удосконалити» його за допомогою «нових моделей» — науково безплідні і на практиці виявляються лише в змаганні антикомуністів за найвитонченіші пропагандистські методи. «Опортуністичні і ревізійні концепції соціалізму, що розплодилися в останнє десятиріччя, — зазначає Тібор Герег, — побудовані на абстрактних догмах, в кращому разі — на благих намірах і ілюзіях без врахування всієї багатогранності і суперечливості сучасної світової суспільної і політичної ситуації. Якщо великою заслугою К. Маркса і Ф. Енгельса було перетворення соціалізму з утопії в науку, то ознайомившись із нинішніми «демократичними», «гуманістичними», «національними» та іншими «моделями» соціалізму, важко звільнитися від думки, що їх автори одноставно взялисприяті протилежному — перетворенню теорії соціалістичного суспільства з науки в утопію»²³.

В. І. Ленін писав, що справа будівництва нового суспільства вимагає уміння «прикласти загальні і основні принципи комунізму до тієї своєрідності відносин між класами і партіями, до тієї своєрідності

²⁰ *Drucker P. E. The unseen revolution. How pension fund socialism come to America. N. Y., 1976, p. 1.*

²¹ *Ibid., p. 4.*

²² *Ibid., p. 108.*

²³ *Герег Тібор. Наука о революции в строительстве нового общества. — Проблемы мира и социализма, 1974, № 12, с. 49.*

в об'єктивному розвитку до комунізму, яка властива кожній окремій країні і яку треба вміти вивчати, знайти, вгадати»²⁴. Такий підхід полягає не у створенні «національних типів соціалізму», а у побудові реального соціалізму на основі знання його закономірностей із врахуванням специфічних особливостей тих чи інших країн.

Нині, коли на Заході активізувалися найбільш войовничі угруповання, чия класова ненависть до соціалізму бере гору над почуттям реальності, а часом і просто над здоровим глуздом, антикомуністичний, антирадянський характер «національних моделей» соціалізму виявляє себе особливо яскраво. І в основі цього «самовиявлення» лежить зросла агресивність передусім американського імперіалізму — зокрема, втілений в ідеології й політиці «рейганізму» правоекстремістський, гегемоністський світогляд крупної буржуазії, її вперте небажання визнавати світовий соціалізм вирішальною рушійною силою сучасного суспільного розвитку. Імперіалісти не розстаються з замірами економічної війни проти соціалістичних країн, втручання в їх внутрішні справи в надії розхитати їх суспільний лад, намагаються добитися воєнної переваги над СРСР, усіма країнами соціалістичної співдружності.

Звичайно, ці плани приречені на провал. Нікому не дано повернути назад хід історичного розвитку»²⁵, — підкреслив товариш Ю. В. Андропов.

«Радянський Союз нікому не нав'язує ніяких шаблонів і «моделей» державного устрою, які б ігнорували особливості тієї чи іншої країни, — говорить у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік». — Він справляє зростаючий вплив на хід історії самим фактом свого існування, реальною практикою нового типу соціальних, міжнародних відносин, силою прикладу в розв'язанні найскладніших проблем, з якими неспроможний справитися капіталізм»²⁶.

В історичній перспективі капіталізм неодмінно «перетвориться» на соціалізм, але не шляхом їх «зближення», «самотрансформації», проголошення «народного капіталізму», створення «суспільства загального благоденства» чи оголошення капіталізму «пенсійно-фондовим соціалізмом» тощо, а внаслідок революційного знищення капіталізму робітничим класом, трудящими масами і будівництвом нового — соціалістичного й комуністичного — суспільства.

* * *

Критический анализ «национальных моделей» социализма, отстаиваемых ныне буржуазными идеологами и ревизионистами, показывает, что и идейно и политически они направлены против реального социализма. Ему пытаются противопоставить в качестве альтернативы «национальные модификации» «подлинного», или «идеального», социализма. Эти доктрины представляют собой попытку извратить марксистско-ленинское учение о коммунизме, подменить его псевдосоциалистическими утопиями. Под прикрытием разглаговольствований о «национальной специфике» ревизионисты и буржуазные идеологи пытаются спекулировать на популярности марксистско-ленинских идей среди трудящихся масс, приспособить свои «модели» для внедрения в массовое сознание апологетических идей о «трансформации» капитализма, его «перерастании в социализм» и т. п.

²⁴ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Повне збір. творів, т. 41, с. 70.

²⁵ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 20—21.

²⁶ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік : Пост. ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р., с. 19.

МОЛОДЬ І ПРОБЛЕМИ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ

XXVI з'їзд КПРС приділив особливу увагу питанням дальшого вдосконалення всієї системи комплексного підходу в справі комуністичного виховання молоді, пошуку нових форм ідеологічної роботи, зміцнення зв'язку її з життям, підвищенню її ефективності.

На з'їзді глибоку розробку дістало також питання про посилення ролі художньої культури в розвиненому соціалістичному суспільстві, в якому зростає значення естетичної освіти і естетичної свідомості для повноцінної духовно-практичної діяльності людини. Естетичні начала дедалі ширше проникають у виробництво, працю, побут, поведінку людей.

У розвиненому соціалістичному суспільстві стають вагомішими, набирають повноти не лише матеріально-економічні і соціально-політичні чинники, але й духовно-культурні передумови всебічного і гармонійного розвитку особистості. «У країні, — підкреслюється у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — створено широкі можливості для проявлення талантів і обдаровань, розквіту культури всіх націй і народностей, для творчої діяльності мас у галузі науки і мистецтва»¹.

Ніколи ще наше суспільство не володіло такими великими матеріальними і духовними багатствами. Сьогодні СРСР — це країна найбільш освіченого населення у світі, з широко розвинутою мережею театрів, концертних залів, бібліотек, кінотеатрів, музеїв, країна, де випускається найбільше книг з розрахунку на одну людину та ін. Усвідомлення необхідності спілкування з мистецтвом як джерелом духовного натхнення, естетичної насолоди, художнього осмислення життя, посідає важливе місце в житті радянської людини.

Яку б союзну республіку, область чи місто ми не взяли, всюди наявні зростаючі духовні можливості для активної естетично-пізнавальної діяльності радянської людини. Проблема сьогодні полягає в найбільш раціональному і повнішому використанні всіх наявних в нашому суспільстві художніх цінностей, матеріальної бази культури для духовного збагачення особи, в узагальненні й практичній реалізації всього кращого, що досягнуто в галузі естетичного виховання радянських людей, особливо підростаючого покоління.

Як здійснюється естетичне виховання молоді, що є загальним і особливим, відмінним у практиці залежно від віку, загальної освіти, соціального статусу, професійної орієнтації тощо? Як естетична наука, мистецтво-

знавство, культурологія допомагають практиці вдосконалення, підвищення ефективності естетичного виховання молоді? Який існує взаємозв'язок між естетичним й іншими різновидами, напрямками комуністичного виховання молоді? Що треба зробити, щоб краще використовувати наявну матеріальну базу естетичного виховання молоді у місті, у виробничому чи учбовому колективі? Ці та інші питання були предметом змістовного обговорення учасниками міської науково-практичної конференції на тему: «Вдосконалення естетичного виховання учнівської, робітничої та студентської молоді у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС», яка відбулася в березні 1982 року у Львові.

Конференція привернула значну увагу громадськості міста, партійних, радянських, профспілкових і комсомольських працівників, педагогів шкіл і профтехучилищ, викладачів технікумів і вузів, представників виробничих об'єднань, підприємств, будівельних організацій, культосвітніх установ, діячів творчих організацій і колективів, учених-соціологів. Отже, конференція збрала і теоретиків, і практиків естетичного виховання молоді. І це природно, адже ефективне естетичне виховання можливе лише в нерозривній єдності і взаємозв'язку з іншими різновидами комуністичного виховання — ідейно-політичним, трудовим, моральним.

Є чимало обставин, що актуалізують проблеми естетичного виховання сучасної молоді, підростаючого покоління. Молодіжне середовище в нашій країні становить сьогодні, як відомо, значну частину всього населення країни, а разом з дитячим і підлітковим віком це більшу частину. До того ж слід зауважити, що втрати естетичного виховання в цьому віці дуже важко компенсуються на наступних етапах життя особи.

Треба також враховувати, що сьогодні робітничою молоддю — найосвіченіша частина робітничого класу країни, вона прагне самоутвердитися і саморозкритися не лише в праці, але й у сфері спілкування з мистецтвом. До того ж молодь має найбільший обсяг вільного часу порівняно з старшими віковими категоріями трудящих. Тому загалом вона є найактивнішим споживачем різновидів художньої культури. Конференції передувала велика підготовча робота. Перед секцією «Комуністичне виховання молоді» Інституту конкретно-соціологічних досліджень, що близько 15 років діє на громадських засадах при Львівському міськкомі Компартії України, стояло складне завдання: вивчити стан естетичної культури молоді міста, узагальнити наявний досвід і виробити конкретні рекомендації по дальшому вдосконаленню естетичного виховання в молодіжних осередках. До цієї роботи було залучено велику групу науковців Інституту

¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Пост. ЦК КПРС від 19 лют. 1982 р. К., 1982, с. 11.

супільних наук АН УРСР, львівських вузів. Крім вивчення звітної документації, матеріалів державної статистики за спеціальною розробленою програмою були проведені опитування майже двох тисяч юнаків і дівчат. Одержано чималий масив соціологічної інформації, яка була предметом аналізу і осмислення учасників конференції.

Відкриваючи конференцію, секретар Львівського міського комітету Компартії України кандидат філософських наук А. В. Борзенко відзначив, що в справі вироблення певної системи естетичного виховання різних груп молоді міста досягнуто відчутних позитивних результатів. Воно займає важливе місце в перспективних і поточних планах комуністичного виховання учнівської, студентської та робітничої молоді. В програмах естетичного виховання поряд з забезпеченням принципу комплексності визначаються основні напрями диференційованого впливу на певні групи молоді. При цьому ретельно відбираються форми, методи і зміст заходів, що проводяться. В місті створена Рада з естетичного виховання, до складу якої увійшли представники учбових закладів, промислових підприємств, культосвітніх установ, партійно-комсомольський актив. Вона стала справжнім штабом багатопланової естетичної освіти і естетичного виховання молоді.

У доповідях, з якими виступили на конференції доктор філософських наук, професор, завідувачий відділенням естетики Інституту філософії АН СРСР М. І. Кириченко і доктор філософських наук, професор, завідувачий кафедрою марксизму-ленінізму Львівської державної консерваторії І. М. Козачук, а також у повідомленнях учасників конференції наголошувалось, що в умовах розвинутого соціалізму завдання теорії і практики комуністичного виховання передбачають поглиблену розробку власне естетичної проблематики виховання. Цю важливу комплексну проблему не можна зводити лише до питань виховного впливу літератури та мистецтва. Йдеться про розширення естетичних начал і критеріїв у всіх сферах соціальної творчості, про ставлення людини до суспільного та природного середовища, до самої себе.

Чимало уваги на конференції приділено актуальному питанню про співвідношення понять «естетичне виховання» і «естетична освіта». Промовці обґрунтували думку про нетотожність процесів і завдань естетичного виховання і естетичної освіти. Водночас наголошувалось на неправомірності механічного протиставлення цих процесів.

Усебічно також обговорено питання про зв'язок між естетичним і художнім вихованням, про роль мистецтва як важливого інструмента в процесі перетворення естетичних норм і цінностей в особисті переконання людини. Промовці підкресливали, що естетичне виховання, художня культура допомагають молоді глибше усвідомлювати соціальну значущість своєї праці, сприяє формуванню такого особистого відношення, коли норми, естетичні цінності, ідеїні принципи стають особистими переконаннями, коли суспільний досвід перетворюється в особистий, і на цій основі зростає ес-

тетична культура особи як важлива і невід'ємна частина її загальної культури.

Учасників конференції об'єднувала одна важлива думка: молодь треба вчити розумінню творів і явищ мистецтва, як і інших духовних надбань. Проблема полягає в тому, щоб подолати у деякій частині нашої молоді хибні уявлення, ніби мистецтво завжди легко і всіма однаково сприймається. Безумовно, зазначали промовці, є речі в мистецтві, які широко доступні для сприймання. Разом з тим соціологічні спостереження свідчать, що далеко не всі юнаки та дівчата спроможні достатньо глибоко й всебічно засвоювати духовний потенціал мистецтва. Тому й сьогодні актуально залишається настанова К. Маркса: «Якщо ти хочеш мати насолоду від мистецтва, то ти повинен бути художньо освіченою людиною» (Маркс К., Енгельс Ф. Твори., т. 42, с. 151).

Щоб здійснювати естетичне виховання молоді на рівні вимог ХХVІ з'їзду КПРС, зазначалось у виступах (старший викладач Львівської державної консерваторії А. В. Маркєвич, доцент Львівського державного інституту прикладного та декоративного мистецтва В. С. Баланок, заступник секретаря парткому виробничого об'єднання імені В. І. Леніна В. І. Морозова), треба мати конкретні уявлення про об'єкт виховання, знати естетичні смаки і естетичні потреби сучасної молоді, знати механізм сприймання нею мистецтва і виховні можливості окремих його різновидів. Ось чому важливо практикувати систематичне, а не епізодичне проведення конкретно-соціологічних досліджень з питань естетичного виховання. Але при цьому слід зосереджувати увагу не лише на тому, хто і як ставитись, скажімо, до театру чи кіно взагалі. Питання треба ставити глибше — як саме вплинула та чи інша вистава або кінокартина на почуття молоді людини, на її розуміння, на її життєву позицію тощо. Лише за цієї умови зазначені дослідження будуть мати практично-конкретний характер.

Результати соціологічних досліджень, а також дані, наведені у виступах на конференції (доцент Львівської державної консерваторії В. Б. Цайт, секретар Львівського міського ЦКСМ України В. М. Ковальчук, заступник директора ПТУ № 29 м. Львова В. П. Матушевський), переконливо показують, що стереотипні ставлення до явищ культури і культурних цінностей формуються ще в сім'ї, у дошкільних і шкільних закладах і до моменту закінчення школи стають такими усталеними, що їх зміна потім потребує великих зусиль. Тому важливо вже з раннього віку формувати у підростаючого покоління серйозніше ставлення до мистецтва.

Серед методологічних проблем естетичного виховання молоді учасники конференції (професор М. І. Кириченко, доцент В. Б. Цайт, старший викладач Львівської державної консерваторії Ж. П. Панченко) обговорили також питання про діалектику виробництва і споживання естетичних цінностей молоддю. Максимальні за кількістю контакти молоді з мистецтвом припадають на екранні різновиди мистецтва й музику, що, на думку учасників конференції, пов'я-

зано насамперед з особливостями впливу науково-технічної революції. Як показали дослідження, значний естетичний вплив на молоде покоління, формування естетичної свідомості молоді робить музика, музичне виховання. Процес становлення особи відбувається під безпосередньо дією музичних вражень, які пробуджують найтонші естетичні переживання. І молоде загалом любить музику. Проблема ж полягає в тому, яку саме музику любить молодь, який жанр її сприймає більш масово і чому. Розрив популярності серед молоді різних музичних жанрів досить значний. На конференції наводились такі дані: вокальну музику прослуховують від чотирьох до десяти процентів усіх категорій опитаної молоді, інструментальну — відповідно 16—19 проц. Водночас, як зазначалося, естрадну музику воліють слухати 80—93 проц. всіх опитаних. Недостатньо, зауважували промовці, молодь підготовлена до прослуховування опери, симфонічної музики. Але було б помилково протиставляти «серйозну» музику «легкій» і навпаки. Треба посилювати музичну освіту в школах.

Відомо, яку значну роль в естетичному вихованні відіграє театр. У Львові функціонує п'ять театрів, в тому числі опери та балету. За даними соціологічного дослідження, майже 70 проц. учнівської, 90 проц. студентської і 78 проц. робітничої молоді відвідують театр. Але щоб зустрічі юнацтва з театральним мистецтвом були не випадковими, зазначив у своєму виступі народний артист СРСР, професор Львівської державної консерваторії А. Д. Гай, театральним колективам треба постійно дбати про репертуар, своєчасно відгукуватися на запити молоді, підвищувати рівень виконавчої майстерності, більше працювати з глядачем.

Цікава розмова відбулася на конференції з питань про місце і роль кіно в естетичному вихованні молоді. Як показали соціологічні обстеження, кіно поступово втрачає монополію найбільш масового різновиду мистецтва. І молоді робітнички, і студенти мають добре сформований естетичний смак, постійний потяг до кіно. Духовні запити до кіномистецтва цих категорій молоді майже збігаються. Щодо шкільної молоді, то вона перевагу віддає екранізації творів письменників, які вивчаються у школі, кінофільмам про Велику Вітчизняну війну. Разом з тим значна частина опитаних висловились лише за пригодницькі, розважальні фільми, що повинно, безумовно, насторожити і педагогічну громадськість, і комсомольські організації шкіл, і батьків. Промовці (викладачі Львівської державної консерваторії Ж. П. Панаєнко і А. В. Маркєвич, професор І. М. Козачук) наголосили, що питання кіновиховання вимагають зацікавленого підходу з боку всіх: сім'ї, школи, комсомолу, кінопрокату.

Великий вплив на ідейно-естетичне виховання кіноглядача має кінорепертуар. Важливо не просто випустити фільм на екран, а супроводити його необхідними коментарями.

Там, де програма кінолекторіїв складається вдумливо і підкріплюється глибокою, добре аргументованою усною пропагандою, позитивні результати роботи говорять самі

за себе. Про це свідчить досвід діяльності колективу кінотеатру «Мир». Тільки 1981 року тут прочитано 28 лекцій, проведено десять засідань суспільно-політичного клубу Шевченківської районної організації товариства «Знання», вечорів запитань та відповідей.

Учити людину жити, озброювати її ідейно-і морально-естетично — саме таку мету ставить наше кіномистецтво. Але реалізація цієї мети, зазначалось на конференції (професор М. І. Кнященко, М. В. Ковальчук, учителька СШ № 2 В. П. Хмільєвська), багато залежить від якості кінопродукції. На жаль, ще чимало фільмів, що виходять на екран (особливо закордонних), відзначаються нечіткістю громадської позиції, роблять негативний вплив на виховання молоді.

Важливим резервом підвищення ефективності естетичного виховання, відзначалось на конференції, є поліпшення роботи клубів, Палаців і Будинків культури. По праву називають у виробничих колективах цехами культури Палац культури ім. Ю. О. Гагаріна, Будинок культури ім. М. І. Кузнецова, Палац культури виробничого об'єднання ім. В. І. Леніна. Тепер у Львові функціонує 108 любительських об'єднань і клубів за інтересами. Велику роботу з естетичного виховання молоді проводять 23 молодіжні кафе-клуби, для яких фінансовий план перестав бути головним критерієм успіху. Активну роботу здійснює міський клуб творчої молоді.

Водночас, підкресливали промовці, інститути культури в місті далеко не все зробили для поліпшення естетичного виховання молоді. Який тут найістотніший недолік? Поки що значна частина клубів діють як звичайні видовищні установи, де показують кінофільми, дають концерти професійні актори, проводяться вечори танців та ін. Ще не всюди враховується адресність усіх клубних заходів, тобто інтереси і запити конкретних контингентів їх учасників.

На конференції акцентувалась увага на ролі культурного шефства над заводськими клубними установами з боку професійних творчих колективів, організацій і спілок обласного центру, наводились приклади дієвих форм такої творчої співдружності в естетичному вихованні молоді.

Відгук на конференції дістало висвітлення досвіду естетичного виховання молоді безпосередньо у виробничих і учбових колективах (В. І. Морозова, В. М. Матушевський та ін.). Так, у виробничому об'єднанні ім. В. І. Леніна традиційними стали культпоходи в театр, на концерти, кінолекторії, читання лекцій з мистецтва, зустрічі з письменниками і митцями. Велике значення тут надається пропаганді книги. Заводська бібліотека постійно влаштовує виступи прямо в цехах: «У світі книг», «Сучасна радянська поезія», «Літературний Львів» та ін. Певну допомогу надають багатотиражна газета, стінна преса, де висвітлюється театральне життя міста, з'являються рецензії на нові кінокартини, анотації літературних новинки. Неабияке значення має також турбота адміністрації та парткому про виробничу естетику, художнє офор-

млення наочної агітації. Тут розуміють, що яскраві, красиві стенди актуальної і оперативної інформації створюють у людей діловий, соціально піднесений настрій.

Повчальним є досвід естетичного виховання молоді зміни робітничого класу в ПТУ № 29 Львова. Тут створено кабінет естетичного виховання. Міцно увійшли в учбовий процес уроки естетики. На них використовуються фрагменти грамзаписів, демонструються діафільми, слайди, заслуховуються учнівські реферати, письмові рецензії на кінофільми, вистави, прочитану книгу. В арсеналі естетичного виховання, крім культпоходів,— зустрічі з цікавими людьми, тематичні конференції про етику поведінки, туристичні походи, після яких учні обов'язково готують фотомонтаж та фотоальбоми. В училищі функціонує клуб любителів мистецтва, який очолюють самі учні. Налагоджені тісні контакти з митцями Львова. Щороку проводиться День письменника, День актора, День поета, День композитора та ін., коли учні зустрічаються з професійними митцями. Надовго учням запам'ятається свято пісні на тему «Мир перемагає війну». В ньому брали участь юнаки та дівчата з Сирії, які навчаються тепер у Львівському державному університеті. До речі, в училищі одна з найбільших художніх самодіяльностей. Так поєднуються питання теорії і практики естетичного виховання майбутніх робітників. Досить корисним виявилось обговорення на конференції питань про кількісні норми споживання мистецтва. Дані конкретно-соціологічних досліджень показали, що існує певний оптимум для різних вікових категорій молоді, а також для різних етапів естетичного виховання. Водночас промовці підкреслювали, що в кінцевому підсумку важлива не кількість, а якість споживаної художньої культури. Наголошувалося, зокрема, на необхідності постійно урізноманітнювати форми і методи спілкування молоді з творами мистецтва. Найбільш масовою формою такого спілкування, як показали конкретно-соціологічні дослідження, є зустрічі з діячами культури і мистецтва (за цю форму висловились від 52 до 64 проц. усіх опитаних), колективне відвідування театрів та концертів (відповідно від 42 до 54 проц.), організація тематичних лекторіїв і кінолекторіїв з різних видів мистецтва (від 14 до 27 проц.), участь в художній самодіяльності (від 15 до 24 проц.). Учасники конференції говорили про стан і нерозв'язані проблеми естетики побуту радянської молоді, зокрема тієї частини, що проживає в робітничих і студентських гуртожитках (у Львові вона становить понад 100 тисяч чоловік). Це майже 15 проц. усіх жителів міста.

Аналізуючи співвідношення знань і естетичної культури, промовці підкреслювали, що в принципі вищий рівень освіти передбачає й вищі прояви естетичної культури особи. Водночас було б помилковим стверджувати, що інтелектуальний розвиток, рівень освіти і норми поведінки завжди перебувають в прямій кореляції. Обсяг знань ще не гарантує високоморальної поведінки особи.

Особливе місце на конференції посіли пи-

тання організації самого процесу естетичного виховання і естетичної освіти молоді. Промовці наголошували, що успіх естетичного виховання значною мірою пов'язаний з правильним використанням молоддю вільного часу, впровадженням у практику комплексної системи управління виховним процесом. Серйозної уваги щодо цього потребує питання про вдосконалення методики складання планів соціального розвитку виробничих колективів, про введення у школах обов'язкових уроків з естетики, що вже широко практикується в прибалтійських республіках, у Вірменії, про підготовку кадрів учителів з естетики.

Предметом окремих повідомлень на конференції були питання про значення образотворчого мистецтва, історико-архітектурних пам'яток, меморіалів в естетичному вихованні молоді, про роль і місце музеїв у вихованні героїко-патріотичних почуттів і любові до Батьківщини, про вплив художньої літератури на морально-естетичне виховання юнацтва, про підвищення естетичного рівня виховної цінності телебачення.

Конференція порушила низку теоретичних питань естетичного виховання, з яких в нашій філософській і педагогічній літературі й досі йдуть активні дискусії. Це, зокрема, проблема критеріїв естетичної культури особи, її естетичної оцінки, естетичного судження, визначення головної мети в естетичному вихованні, механізму зв'язка між етичним і естетичним та ін.

Гостра ідеологічна боротьба, яка точиться тепер у світі, підкреслювалось на конференції, охоплює й сферу естетики, мистецтва. Її фронт часом проходить і через помисли, смаки і потреби деякої частини нашої молоді, зараженої психологією споживацтва, міщанства. Ось чому в доповідях і виступах наголошувалося на необхідності посилювати наступальність ідеологічної роботи. Художньо-естетична культура має бути посвяченою нашою зброєю в боротьбі проти будь-яких антиподів комуністичної моралі, соціалістичного способу життя.

Не всі питання, що обговорювались на конференції, дістали всебічне розв'язання. Але їх постановка свідчить про актуальність і багатогранність проблем, що порушувались.

Що чекають практики від науки? Які питання насамперед потребують теоретичного розв'язання? Життя вимагає нашої озброєності науково-обґрунтованими критеріями формування естетичної культури особи. Відчувається потреба в наукових публікаціях, де б узагальнювались досвід естетичного виховання із врахуванням різних категорій молоді, формування рис нового типу особи засобами естетичного виховання. Нарешті, важливо розробити наукові основи методики складання програм естетичного виховання трудящих на всіх рівнях соціального планування: виробничого чи учебного колективу, району, міста й області. Лише такий підхід буде сприяти розв'язанню питань естетичного виховання нашої молоді, зростання естетичної культури особи відповідно до вимог XXVI з'їзду КПРС.

В. М. ПІЧА

СВІТОГЛЯД — ДІАЛЕКТИКА — КАТЕГОРІЇ

Дослідження світоглядних аспектів матеріалістичної діалектики останнім часом привертає дедалі більшу увагу науковців. Помітна тенденція до розгляду крізь призму світогляду все нових складових духовного освоєння світу людиною — не лише пізнання та категорій як його теоретичного вираження, але й культури, мови, психології як його духовно-практичних чинників. Щодо дальшого розвитку названої проблематики, поряд з вже відомими працями¹, привертає увагу вихід у світ праць узагальнюючого характеру, де на основі цілісної концепції діалектико-матеріалістичного світогляду дістає своє висвітлення широкий спектр проблем марксистсько-ленінської філософії та підходів до їх розв'язання*.

Будучи підсумком роботи Всесоюзного симпозиуму з світоглядних питань матеріалістичної діалектики, що відбувався у Києві в листопаді 1979 р., книжка відображає основні проблеми обговорення цієї теми.

Одним з практичних напрямів розв'язання програмного завдання партії — формування марксистсько-ленінського світогляду у різних груп трудящих — є філософський аналіз змісту наукового світогляду, його основних категорій, діалектичних зв'язків між ними. Основний напрям аналізу категоріальної структури наукового світогляду, гадає В. І. Шинкарук, має відбуватись не через розкриття співвідношення поняття «філософія — світогляд», а у більш широкому плані відношення «духовна культура — світогляд — філософія — духовна культура» (с. 13). Критерієм визначення категорій світогляду є його розкриття як форми суспільної свідомості людини, де центральними категоріями виступають поняття «людина і світ», через які й усвідомлюється місце людини у світі. Це відношення конкретизується в категоріальних зв'язках «людина — природа», «людина — суспільство», «людина — історія», «людина — природа — суспільство — історія».

В аналізі світогляду як форми духовно-практичного освоєння світу на перший план виступає категоріальний зв'язок «світ наявного буття» і «світ за межами наяв-

ного буття». Докладний розбір змісту категоріальних структур у різних історичних типах світогляду дозволяє авторові з'ясувати роль і місце духовних почуттів людини (К. Маркс) у науковому світогляді.

Принцип практики розкриває свою евристичну значущість у підході до з'ясування питання про предмет філософії, її взаємозв'язку з іншими науками. Аналіз історичного розвитку становлення предмета філософії дозволяє, вважає Ж. М. Абділдіп, виділити три її функції стосовно конкретних наук — функцію сумарного знання в античності і середньовіччі, функцію онтології, натурфілософії в Новий час, функцію світогляду та методології в діалектико-матеріалістичній філософії (с. 35). Зазначимо, що більш глибоке усвідомлення положення про те, що філософія є само-свідомістю культури, епохи загалом і становить базис орієнтації категорій філософії не лише на наукове пізнання, але й на ширшу предметну область соціально-культурного досвіду людства, на нашу думку, могло б виявити і конкретніші форми відношення філософії й науки. Як подальшу конкретизацію методологічно перспективного положення авторів про те, що філософія як спосіб духовного освоєння світу дістає своє вираження в постановці й розв'язанні своїх проблем в системі «людина — світ в цілому», можна розглядати аналіз світоглядного і методологічного змісту принципу розвитку (Г. О. Давидова), який привів до висновку, що, будучи теорією розвитку, філософія діалектичного матеріалізму аналізує суспільно-практичний взаємозв'язок людини і світу у тому розкриває всезагальний характер розвитку, притаманний цим сферам сушого.

В осмисленні категоріального зв'язку «філософія — духовна культура» важливе місце посідає розгляд взаємовідношення діалектики і культури. Основою такого аналізу є їх відношення до філософії. Сам розвиток філософської думки зумовлений не просто логічним рухом думки, а опосередкований характером епохи і її культурою (О. І. Джіоев). Філософський розгляд проблем теорії культури і насамперед питань співвідносності всезагальності культури і своєрідності кожного її конкретно-історичного типу з необхідністю зумовлює розкриття здатності практики приводити до єдності різноманітні форми предметно-матеріальної, перетворюючої діяльності, в ході якої олюднюється природа і змінюється суспільні відносини і сам суб'єкт діяльності (В. Г. Табачковський). Саме наукове розуміння соціокультурної універсальності предметно-матеріальних характеристик практики дає ключ до розуміння рушійних сил історії, людської культури, особливостей конкретно-історичних типів ку-

¹ Див.: Диалектический и исторический материализм — философская основа коммунистического мировоззрения. Киев, 1977. — 348 с.; Человек и мир человека. — Киев, 1977. — 342 с.; Социально-исторические и мировоззренческие аспекты философских категорий. — Киев, 1978. — 339 с.; Практика — познание — мировоззрение. — Киев, 1980. — 271 с.; Категории диалектики, их развитие и функции. — Киев, 1980. — 361 с.

* Мировоззренческое содержание категорий и законов материалистической диалектики. — Киев, 1981. — 368 с.

льтур (с. 95). Згідно з діалектико-матеріалістичним підходом суть культури принципово не зводна до її речово-технологічних аспектів. Більш того, сама «технологічність» набуває в контексті культури нового змісту. М. Ф. Тарасенко висловлює ту думку, що технологію потрібно розглядати як в аспекти «технологічності», так і як форму суспільно-історичної практики, де суспільна форма праці становить комбінацію різновидів праці і спілкування людей. Вона — суб'єкт і прототип технології в її живому, неопредметненому стані. У світоглядному аспекті технологія виступає колективно виробленою формою, методом трансформації речовини природи в предметність людських потреб, цілей і засобів людської життєдіяльності (с. 100).

Аналіз понятійного змісту категорій «людина» і «світ» поданий у другій частині монографії. Розгляд змісту понять «людського світу» і філософії, як його теоретичної самосвідомості, дозволив В. Є. Давидович проаналізувати серед інших специфічну групу категорій, які він називає «суб'єктно-направленими» і які відображають суб'єкт з боку його активності, предметно-перетворюючої, пізнавальної — самопізнавальної діяльності. Це дає можливість визначити категоріальний статус понять, як «мета», «цінність», «ідеал», «свобода» та ін., і окреслити їх місце в системі діалектико-матеріалістичної філософії. Ці категорії, на думку В. Є. Давидовича, мають скласти логічний каркас теорії наукового гуманізму, а її концептуальною основою виступить категорія ідеалу.

Розглядові методологічних проблем філософського дослідження присвятила статтю Л. П. Буєва. Вона спинилася на двох проблемах — людина як самоціль суспільного розвитку і проблема співвідношення соціального і біологічного в людині. Аналіз першої групи проблем сконцентрований навколо дослідження творчого характеру людської свідомості. В цьому зв'язку привертає увагу аналіз суспільних відносин як важливого чинника людської життєдіяльності. Заціпаючи другу з названих проблем, автор зазначає, що нинішній етап дослідження проблеми співвідношення соціального і біологічного в людській свідомості пов'язаний з відходом від абстрактно-логічних форм аналізу проблеми і переходом до тісного зв'язку з практикою комуністичного виховання, формування всесвітньо розвиненої особи (с. 137).

Розкриття понятійного змісту категоріальної структури «людина — світ» приводить до аналізу понять «природа», «суспільство», «людина», «культура». Висвітлюючи це питання, М. С. Каган зазначає, що, звичайно, в нашій філософській літературі виділяються дві основні форми буття «природа» і «суспільство», яким, на його думку, бракує визначеності (с. 141). Автор вважає, що в основні форми буття потрібно включати також поняття «людина» (яке фіксує специфічну єдність природного і соціального) і поняття «культура» (сфера опредметненого буття людської діяльності).

Дослідження взаємозв'язку таких надзвичайно широких форм освоєння світу, як

«світогляд — філософія», «світогляд — наука», «наука — світогляд», показує, що в них відбувається трансформація світоглядних установок як у філософські і конкретно-наукові категорії, так і навпаки. На думку М. М. Єсипчука, щодо цього важливим є аналіз таких філософських категорій і конкретно-наукових понять, які ще не стали світоглядом, хоча становлять його базу. Реалізацією цього підходу стає аналіз поняття «світ» (яке через спадковість і мозаїзацію забезпечення його соціально-історичних форм розглянуте як всесвітня історія), з'ясування його світоглядних, філософських і наукових функцій.

Конкретизація рівнів світоглядного відображення дійсності зачіпає категорії світорозуміння, світоглушення, світоперетворення, світопочуття і світосприймання (О. О. Довгаль). Вони по-різному відображають активно-перетворюючий характер відношення людини до світу, а також історичні форми світоглядного відношення в минулому (с. 172).

Третій розділ книжки висвітлює соціально-практичні основи, культурно-історичний зміст і світоглядні функції категорій. Автор виходить з того, що в розкритті світоглядних функцій категорій потрібно подолати односторонність лише онтологічного і гістологічного їх тлумачення; розглянути категорії як форми пізнання, самопізнання і цілепокладання. Такий підхід, як вважає О. І. Яценко, дозволяє тлумачити філософські категорії як універсальні структурні форми, схеми духовного і практичного досягнення світу, які з логічного боку виступають необхідними засобами узагальнення, членування та систематизації дійсності (с. 190). З цього випливає необхідність розрізнення категорій як універсальних форм мислення і понятійний зміст категорій, який може бути різним для тих самих форм, а також з'ясувати питання про відношення системи філософських категорій до категоріальних структур свідомості. За автором, філософські категорії є теоретичним вираженням категоріального ладу реально функціонуючої свідомості (с. 192).

Предметний зміст суспільних відносин і категорій мислення перебуває в центрі уваги К. О. Абишева. Змісту поняття «суспільні відносини», вважає автор, стосується розуміння природи всезагальності категорій мислення. Проведений аналіз переконливо показує, що категорії мислення відображають загальні визначеності суспільних відносин, їх конкретно-теоретичний зміст (с. 209), що в кінцевому підсумку зумовлено історичними типами практики.

Послідовне проведення марксистського принципу практики стосовно категорій дозволило розглядати їх як засоби філософського осмислення явищ духовної і матеріальної культури. В аналізі, здійсненому М. О. Булатовим, виділяються такі функції категорій, як членування та синтезування дійсності, основою яких є загальність категорій. Це дозволяє характеризувати культуру як реальне узагальнення природи (якщо йдеться про матеріальну

культуру) і філософію як узагальнення матеріальної і духовної дійсності (якщо говориться про філософію) (с. 227). З цього випливає висновок, що категорії — форми культури. Виділення основних типів категоризації, їх зв'язку з різними рівнями культури наочно демонструє перспективність запропонованої концепції категорій.

Категоріальний аналіз абсолютного в системі культури завжди має велике ідеїно-світоглядне значення. Сам світогляд, на думку С. Б. Кримського, в певному плані є форма усвідомлення абсолютного, надання конкретним результатам духовної і практичної діяльності нормативного статусу ідеалів (с. 235). За такого підходу аналіз категорій абсолютного не вичерпується аналізом проблеми абсолютності і відносності істини, розглядом питань інваріантних характеристик фізичної реальності. Абсолютне у відносних аспектах реалізації визначається в напрямі розвитку, що приводить до виникнення людини. Асоційоване щодо соціальної форми руху матерії, воно передбачає і складнішу типологію часу, яка включає циклічний час, час як проєкцію на минуле і вічність, час як багатовекторну композицію різних ділянок минулого, теперішнього і майбутнього.

З'ясування характеру причетності людини до утвердження абсолютних параметрів людської діяльності потребує аналізу світоглядного змісту категорій «конечного» і «безконечного», «свобода». У контексті такого розгляду кінцеві і безкінечне репрезентують специфічно людські рівні буття і світовідношення, членування світу в процесі предметно-практичної діяльності. В історії розвитку філософської думки, зауважає В. О. Звігіннич, постановка названої проблеми відображала пошуки граничних основ відношення людини до світу, що дають змогу конечному індивідууму діяти універсальним і безкінечним чином (дослідження універсальності діяльності людини і розкриття безконечності як суспільного і індивідуального буття людини, з одного боку, і форм існування суспільно-виробленого предмета в сфері культури, з другого. Марксистсько-ленінська філософія здійснює з'ясування діалектики конечного і безконечного у контексті суспільної практики, культури, що дозволяє зрозуміти важливі аспекти людської культуротворчої діяльності, зокрема, нелінійний характер протікання часових процесів у культурі, складну поліфонію традицій, норм, значень і смислів. Необхідною передумовою діяльності людини в культурі є її вільний характер. У сфері людської предметно-практичної діяльності, вважає І. В. Бичко, свобода постає як специфічний спосіб соціальної детермінації — не лише предметними можливостями наявної ситуації, а й образом майбутніх результатів практичної дії. В актуальній ситуації ці образи існують в ідеальній формі, що вказує на складність та неоднозначність процесів соціальної детермінації, участь у цьому процесі актів творчої свідомості, фантазії, уяви, конкретно-історичну своєрідність прояву названої обставини в умовах відчужених форм соціальності та соціалістичному суспільстві.

Останній розділ присвячений дослідженню світоглядної зумовленості й категоріального вираження пізнавального відношення людини до світу. Проблеми пізнання, світорозуміння, рефлексії автори розглядають під кутом зору органічної єдності світоглядної і методологічної функцій марксистсько-ленінської філософії.

Аналізуючи актуальні проблеми методології суспільних наук, Б. С. Українцев вказує на зростання ролі загальнофілософської, загальносоціологічної методології в дослідженні і розв'язанні проблем соціальної теорії і практики, що свідчать про нагальну потребу створення спеціальної галузі філософського знання — методологічних питань суспільствознавства (с. 294). Автор визначає завдання методології суспільних наук — дослідження специфіки методів соціального пізнання, методологічної єдності суспільних наук взагалі і в різних регіонах суспільствознавства, профілюючих дисциплін в кожному такому регіоні, загальнометодологічних функцій історичного матеріалізму і специфіки соціального експерименту.

На думку В. О. Лекторського, ускладнення структури сучасного теоретичного знання пов'язане не тільки зі збільшенням проміжних ланок між теоретичними побудовами і емпіричним базисом, а й з появою в системі наукового пізнання теоретичної рефлексії (с. 306). Діалектико-матеріалістичний розгляд проблем рефлексії, всупереч її інтерпретації в концепціях сучасної буржуазної «філософії науки», свідчить, що рефлексія є не тільки знанням про свідомість в її відірваності від об'єктивної дійсності, а виявом і водночас уточненням і перебудовою онтологічних передумов в системі знання, виявом глибинних структур самої об'єктивної реальності: як природного світу, так і світу предметної людської діяльності, світу міжлюдських реальних відношень.

Проблеми світоглядно-методологічної рефлексії над наукою безпосередньо пов'язані з дослідженнями проблеми розуміння. На противагу класичному емпіризму, а також сучасній «логіці науки», її, вважає Є. К. Бистрицький, можна розглядати як проблему дослідження тих передумов знання, які зумовлюють конкретно-історичні межі теоретико-пізнавальної рефлексії знання (с. 321). Автор аналізує діалог та інтерпретацію, як способи передавання цілісного людського досвіду, що враховує як об'єктивність, знання, вираженого засобами спілкування, так і його відношення до світогляду.

Одним із завдань, які постають перед діалектико-матеріалістичною філософією, є вияв світоглядного змісту нових продуктів суспільної свідомості і вираження його в адекватній світоглядній формі. Аналізуючи деякі особливості світоглядного узагальнення наукового знання, В. І. Кузнецов підкреслює, що проблемність такого узагальнення впливає з того, що зміст наукового знання не усвідомлюється в категоріальній формі. Адекватною категоріальною формою наукового знання як системи понять і системи висловлювань виступають

категоріальні композиції. Критерієм же нового світоглядного знання є наявність в останньому таких категоріальних визначеностей і зв'язків між ними, які не освоювалися до виникнення даної системи (с. 347).

В аспекті дослідження пізнання у єдності всіх суспільно-історичних і предметно-практичних опосередкувань, проблема істини як одна з найважливіших ознак знання, набуває важливого світоглядного значення, виконує не лише власне методологічні функції, а й виступає способом практично-духовного самоствердження людини, формою її суспільної самосвідомості. Тому істина, пише Є. І. Андрос, становить невід'ємну характеристику способу буття людини у світі природних та соціально-історичних взаємодій, поєднує теоретико-пізнавальні і соціально-онтологічні аспекти людського світовідношення.

Підбиваючи загальний підсумок, підкреслимо, що авторський колектив у цілому справився з поставленим перед собою

складним завданням. Щоправда виклад окремих питань не завжди є однорідним із стилістичного та змістового поглядів, у деяких місцях спостерігається певна розмаїтість викладу. Але ці недоліки не впливають на позитивний доробок авторів у розробці вельми складної та важливої проблематики, дослідження якої відбувається неторованим шляхом. Зміст рецензованої монографії відображає об'єктивну ситуацію, що актуалізує висвітлення зростаючої ролі марксистсько-ленінського світогляду в духовному та практичному житті нашої країни.

Загалом згадана книжка досить змістовна, в ній на високому науковому рівні обговорюються фундаментальні проблеми марксистсько-ленінської філософії, викликані до життя новим етапом в розвитку нашої країни, зростання ролі світогляду і його принципів в пізнанні і революційному перетворенні світу.

М. В. ДУЧЕНКО,
М. О. ТАРАСЕНКО

ФУНДАМЕНТАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ГНОСЕОЛОГІЇ

На сучасному етапі розвитку марксистсько-ленінської філософії актуальним є створення фундаментальних праць з теорії матеріалістичної діалектики, аналіз діалектики як загальної концепції розвитку (кілька томні видання цього циклу розпочато в Москві)¹, далі дослідження проблем марксистсько-ленінської гносеології зі врахуванням останніх даних у галузі історії науки, мовознавства, психології, поглиблення критичного аналізу сучасних буржуазних епістемологічних концепцій.

Серед праць останнього напрямку помітне місце займає рецензована книжка*. У ній дано панорамний огляд стану гносеологічної проблематики як у нас в країні, так і за рубежом, поставлено і розв'язано низку важливих з теоретичного і практичного боку проблем. Автор переконує в тому, що теорія пізнання, незважаючи на історичні зміни своїх форм і методів дослідження, зберігає свій особливий статус саме філософської дисципліни, не звідної до сукупності спеціальнонаукових дисциплін. Особливого значення гносеологія набуває в наші дні, коли наука досягла такої стадії, що її дальший розвиток приводить до необхід-

ності дальшого осмислення процедур обґрунтування наукового знання, з'ясування зв'язку його з культурно-історичними і соціально-практичними передумовками, розгляду зв'язку пізнання і культури з поглядом трансформації знань у життєві переконання особи. Розвиток спеціально-наукового знання в сучасних умовах актуалізує ряд проблем, які традиційно вважалися філософськими (наприклад, питання про статус об'єкта пізнання у квантовій фізиці), і, навпаки, чимало філософських проблем, що становлять прерогативу «метафізики», тепер входять у тканину сучасного конкретно-наукового знання (проблема мікро- і макрокосмосу в сучасній фізиці елементарних частинок та ін.).

Рецензована книжка — вдалий приклад органічного пов'язання гносеологічної проблематики, висунутої розвитком спеціально-наукового знання, з тими традиційними постаповками і розв'язаннями питань, які склалися у ході історичного розвитку філософії.

Що становить елементарну структуру пізнавальної діяльності? Загалом вона задається певного типу зв'язком людини (суб'єкта), що пізнає, і пізнаваного предмета (об'єкта), який включає до себе і свідомість незбіжності знання про об'єкт з ним самим, і те, що сам пізнавальний процес здійснюється суб'єктом, який постійно співвідносить своє знання з дійсністю, тобто так чи інакше відтворює процедуру обґрунтування знання.

Хоча суб'єктно-об'єктна структура пізнавального співвідношення має універсальний характер і становить основу як наукового,

¹ Див.: *Материалистическая диалектика*. Краткий очерк теории / Под ред. Л. Н. Ильичева, Н. Н. Федосеева. М., 1980.—287 с.; *Материалистическая диалектика как общая теория развития* / Под ред. Л. Н. Ильичева. Т. 1; *Философские основы теории развития*. М., 1982.—496 с., Т. 2; *Диалектика развития научного знания*. М., 1982.—464 с.

* *Лекторский В. А. Субъект, объект, познание*. М., 1980.—357 с.

так і донаукового мислення, вона, як показано в монографії, почала ґрунтовно усвідомлюватися лише в Новий час. Однак філософська рефлексія над даною пізнавальною структурою не була однозначною. В. О. Лекторський групує проблематику свого дослідження навколо трьох головних тем, що стосуються типів пізнавального відношення: 1) як взаємодії двох природних систем; 2) як визначуваної структурою свідомості та 3) як соціально-опосередкованої діяльності відображення, що історично розвивається.

На основі аналізу історико-філософського матеріалу автор показує обмеженість натуралістичного розуміння пізнавального відношення у рамках першого з указаних підходів, що не враховує соціальної природи пізнання і не уникає в ряді випадків рецидивів суб'єктивізму. Аналізуючи трактування пізнання як визначуваного структурою свідомості (другий тип) на прикладі філософії Декарта, Канта, Гуссерля і логічних позитивістів, автор показує, що вона була орієнтована головним чином на проблему обґрунтування знання і виявлення особливих нормативів, що дозволяють виділити у чистому вигляді абсолютні основи знання і різко обмежити знання від незнання. Невідповідність названих орієнтацій гносеологічних досліджень реальній практиці розвитку знання завела їх у тупики суб'єктивізму і ірраціоналізму.

На основі здійсненої критичної роботи у другому розділі книжки розкриваються вузлові проблеми марксистсько-ленінської гносеології. Автор сконцентрував свій аналіз навколо таких головних положень: 1) наукове розуміння пізнавального відношення передбачає послідовне проведення точки зору єдності відображення і діяльності, що можливо за умови, коли суб'єкт і його діяльність зрозумілі у їх соціально-культурній і історичній визначеності; 2) людське пізнання передбачає не тільки відношення суб'єкта до об'єкта, але й саморефлексію — відношення до притаманних колективному суб'єкту способів і норм пізнавальної діяльності, стандартів оцінки її результатів; 3) завданням наукової теорії пізнання як особливого різновиду рефлексії над знанням є не тільки фіксація певних пізнавальних норм і стандартів, а й дальший їх розвиток, а також включення їх у реальний хід пізнання з метою перебудови і удосконалення.

Автор виходить з того, що пізнавальні норми і операції формуються в процесі практичної діяльності з матеріальними предметами, яку треба розуміти як соціально-опосередковану діяльність, і в ході якої людина ставить між собою і зовнішнім світом особливі предмети, що створені людьми і виконують роль інструментів, зняряд діяльності. «Створені людиною соціально-функціонуючі предмети, що опосередковують різноманітні різновиди її діяльності, — починаючи від знарядь праці, включаючи предмети побуту і кінчаючи знаково-символічними системами, моделями, схемами та ін., — відіграють не тільки інструментальну, але й важливу пізнавальну роль. Бо в пізнавальних об'єктах людина виділяє ті

рисні, які є істотними з погляду суспільної практики, що розвивається, а це стає можливим саме з допомогою предметів — посередників, що мають в собі певний соціально-історичний досвід практичної і пізнавальної діяльності» (с. 160—161). З цього погляду історія людської культури може бути подана як розвиток певних систем предметів-посередників, що історично виникли в ході пізнавальної і матеріально-практичної діяльності. Ступінь оволодіння прямо корелятивний ступеню розуміння смислового змісту, об'єктивованого в них (ідеться про наукові тексти, інструменти або інші предмети, що втілюють соціально-культурний зміст людської діяльності).

Знання, об'єктивованому в предметах-посередниках, притаманний ряд рис. Однією з найбільш важливих є кумулятивність смислу, що міститься в них. Ідеться про те, що в об'єктивованому знанні є такі моменти, зміст яких був невідомий ні творцеві, ні актуальним споживачам знання. Даний момент становить запоруку виявлення з плем'ю часу все нових змістових шарів наукового тексту, розглянутого, зрозуміло, як феномен культури, а не у вигляді попозитивістському препарованого елемента «третього світу» (К. Поппер). Важливе методологічне значення має розвинута автором ідея про те, що «відкриття нових типів-посередників знаменувє вихід пізнання на інший змістовий рівень» (с. 249). Так, перехід від усної мови до писемної, поширення книгодрукування є справжніми революційними переворотами у розвитку культури. Наукова революція XVI—XVII ст. пов'язана не тільки зі зміною світоглядних установок античності й середньовіччя, але й зі створенням нового типу посередників — математичної мови науки і відповідного матеріального втілення її у вимірвальних і технічних пристроях того часу. Однак особливо важливе значення предметів-посередників набувають у процесі засвоєння і передачі соціального досвіду, що організує і спрямовує мислення і поведінку окремого індивіда.

Соціально-опосередкований характер людського мислення дістає своє вираження на будь-якому рівні пізнання, аж до елементарних актів чуттєвого сприйняття. В цьому розумінні між сприйняттям і абстрактним мисленням існує і певна спільність, яка дає підставу говорити про перше як своєрідне «візуальне мислення», про діяльність щодо розв'язання завдань на розпізнавання об'єктів. Тому сприйняття не зводиться до простої сенсорної інформації, а передбачає проєкцію на неї певної системи теоретичних припущень або предметних смислів, що організують діяльність, спрямовану на побудову предметного образу, і здійснюють контроль за ходом її здійснення. Констатація цього факту має принципове методологічне і практичне значення, оскільки дозволяє інтерпретувати емпіричні факти і спостереження не як просту даність предметної ситуації, а як відбиття в системі особливих предметних смислів (об'єкт-гіпотез), що відповідає історично досягнутому рівневі пізнання і спільної практики. Отже, саме «предметні смисли, об'єкт-гіпо-

тези, еталони сприйняття, а не сама по собі сенсорна діяльність визначають, що саме спостерігається, сприймається» (с. 185).

Перш ніж стати пізнавальним інструментом для суб'єкта, що пізнає, останній має «розпредметити» систему уречевлених у предметі-посереднику соціальних смислів, норм, еталонів діяльності, засвоїти закладені в ньому способи оперування з даним предметом. Хоча предметі-посередники виконують функцію засобу пізнання, це не означає того, що вони самі не можуть бути об'єктом пізнання. Така метаморфоза предметів із засобів у об'єкти пізнання викликає необхідність у нових предметах-посередниках, призначених для їх вивчення. Даний процес «обертання ролей» постійно здійснюється в історії думки.

Якщо подивитися під цим кутом зору на тексти, з якими має справу історик науки, то побачимо, що, з одного боку, науковий текст говорить про об'єкти, що існують незалежно від нього. З другого боку, сам текст починає проблематизуватися, коли виникають певні труднощі у розумінні смислу і значення його окремих компонентів або ж структури загалом. У цьому разі увага читача переключається вже безпосередньо на вивчення тексту, його знаково-символічної структури.

Отже, використання наукового тексту як засобу пізнання деяких існуючих незалежно від нього об'єктів потребує попереднього знання самого тексту (правил його побудови, смислоутворення та ін.), тобто перетворення його в об'єкт пізнання.

З цього погляду нам видається дещо категоричною теза В. О. Лекторського про те, що «предмети-посередники, використовувані в процесі пізнання, становлять цінність не самі по собі, а лише як носії знання про інші об'єкти» (с. 168). Адже певний предмет виступає як засіб пізнання тільки в тому разі, якщо наперед визначена його самоцінність як об'єкта пізнання, тобто коли відомі правила оперування з цим предметом.

У зв'язку з проблемою наукових текстів відзначимо ще одну цікаву сюжетну лінію дослідження В. О. Лекторського, яка має значення для подолання і досі поширеного в середовищі істориків науки некритичного ставлення до висловлювань творців наукових теорій про власний метод і відповідну оцінку їх в існуючому «табелі філософських рангів». У книжці критикується думка, що виникла в Новий час, нібито людина по-справжньому може знати лише те, що вона сама ж створила. Лише останнім часом стало зміцнюватися переконання, що це далеко не кращий метод аналізу історії науки і що основну увагу треба звертати не на те, що вчений думає з приводу своєї роботи, а на те, що він фактично робить. Це висловлення А. Ейнштейна нині дістало численні підтвердження у найавторитетніших істориків науки. Так, А. Койре й інші історики переконливо показали на прикладі аналізу висловлювань Ньютона, що великий англійський фізик навіно врів у те, що він індуктивіст, тоді як його творчість свідчить про цілком протилежне. Ньютон був у справжньому розумінні цього слова

теоретиком і значною мірою навіть «метафізиком».

Наведений приклад добре розкриває прищипанню автором властивість об'єднувати під нетрадиційним кутом зору розгляд концепцій, які до того аналізувалися. Так, у розділі «Альтернативні світи і проблема неперервності досвіду» в єдиному тематичному ключі розбираються гіпотеза лінгвістичної відносності Сепіра — Уорфа, концепція онтологічної відносності Куайна і концепція несумірності парадигм Куна. Такий спосіб обговорення проблем, їх взаємна проєкція одна на одну дозволяють авторові й читачеві подолати стереотипи їх розгляду, що склалися, і по-новому сприйняти їхній зміст. У результаті, виявляється іноді прихований підтекст у питаннях, які, здавалося б, давно вже зрозумілі. Так, розглянувши кунівську концепцію несумірності парадигм, автор показує її ідейну спорідненість з гіпотезою лінгвістичної відносності Сепіра — Уорфа, згідно з якою представники різних за своєю граматичною структурою мов по суті живуть у різних світах. Проблема ще більше загострюється автором під час обговорення тези про можливість альтернативних концептуальних світів, що належить відомому американському логіку і філософові У. Куайну. Згідно з концепцією онтологічної відносності Куайна, групи носіїв різних мов (теорій) не тільки «живуть у різних світах», але й «не помічають цього», оскільки тлумачать чужий світ за аналогією зі власним. Кун загалом поділяє концепцію Куайна, хоча і намагається її якось пом'якшити в «Додатку 1969». Він гадає, що робота історика науки полягає саме в тому, щоб переводити на мову певного наукового товариства застарілі наукові тексти³.

Однак розглянемо те, що при цьому відбувається. Згідно з тезою онтологічної відносності історик, що має справу з текстами минулого, або: 1) намагається аналізувати їх мовою сучасних теорій, щоб зробити їх доступними розумінню сучасників, і тоді ці тексти набувають невластивої їм онтології, або 2) оволодівши текстом так успішно, що «чужа» теоретична мова стає для нього «рідною», втрачає усякий контакт з сучасниками, що «живуть» в онтології інших теоретичних мов. Отже, «дві мови (і, відповідно, дві картини світу) не можуть зіткнутися між собою в одному полі досвіду. Перехід від однієї мови до іншої у формі основ для розмови і розмірковування може бути в цьому разі уподібнений до переходу в інший вимір» (с. 226). З такої логіки міркувань випливає явно надуманий висновок про те, що історія науки сама не є наукою, оскільки, якщо про минуле щось розповідається сучасникам, то воно тут же розсіюється, зникає, перетворюючись в «інші онтологічні світи». Якщо ж історик достеменно «вжився» в мову історичного джерела, то минуле розкривається тільки його особистій свідомості й нікому іншому. По суті така позиція призводить до агностицизму

³ Кун Т. Структура научних революцій. М., 1975, с. 254.

му і суб'єктивного ідеалізму в методології історико-наукових досліджень.

«А чи означає це, що ті, які дотримуються різних «парадигм» товариства учених, живуть у «різних світах» і не можуть повноцінно спілкуватися один з одним?» — формулює проблему автор. Аж ніяк ні. Хоча нова наукова теорія або «парадигма» має в собі принципово інший зміст, який не можна виразити за допомогою старих концептуальних засобів, все ж між різними теоріями, «парадигмами» існують відношення неперервності й наступності певних смислів, існує загальний фон знання. Все це виключає можливість прирівнювання «парадигм» до абсолютно різних «альтернативних світів». Не будучи переведеними, різні «парадигми», проте, сумірні» (с. 242). Тому учені, який вивчає історію фізики, може зрозуміти, скажімо, не тільки ньютонівську, але й аристотелівську «парадигму».

Одне із ключових тем книжки є проблема обґрунтування і розвитку знання. Відомо, що пошуки класичної буржуазної філософії були спрямовані на відшукання абсолютних, граничних основ нашого знання, навпаки, в ряді сучасних буржуазних епістемологічних концепціях процедура обґрунтування знання вважається псевдопроблемою, а основна увага повинна, на думку прибічників цих концепцій, бути зосереджена на розкритті механізмів зростання наукового знання і знаходження прагматичних критеріїв його успішності.

В. О. Лекторський переконливо показує, що не існує альтернативи між проблемами обґрунтування і розвитку наукового знання. Більше того, проблему розвитку знання по суті не можна розв'язати без звернення до процедур його обґрунтування, хоча вона й не зводиться повністю до останніх. У процесі обґрунтування знання, підкреслюється у монографії, відбувається поділ знання на явне (що належить обґрунтуванню) і неявне, передпосилкове, що відіграє роль меж рефлексії і виступає разом її здійснення.

Знання тим самим розвивається, збагачується.

Для історика науки розуміння діалектичного взаємозв'язку явного і неявного знання має першорядне значення. Річ у тім, що історичні рамки культури і науки завжди ставлять певні межі рефлексії: для кожної епохи існують свої очевидності, за які не переходить рефлексія дослідника. Тільки історії дані привілеї перетворити неявне знання в явне, розкрити приховані передпосилки явного знання. Тому історик науки не може зводити свою роботу лише до того, що безпосередньо дано в текстах і в слововживаннях учених. Він має постійно

переступати історичні межі самосвідомості науки тієї чи іншої епохи, виявляючи приховані її передпосилки, тобто критично аналізувати те, що здавалося самоочевидним в одну епоху і аж ніяк не самоочевидним в інші часи. Скажімо, теорія відносності дозволила виявити такі приховані передпосилки класичної механіки, які взагалі не мали на увазі її творці. Отже, в результаті рефлексії відбувається вихід за межі існуючої системи знання і продовження нового знання (як явного, так і неявного). Те, що спочатку виступало (наприклад, у математиці) суто обґрунтовуючою процедурою, потім стало своєрідним способом розвитку самого змісту знання, одним із важливих шляхів розробки теорії.

Вивчення процесу рефлексії над об'єктивованими формами знання безпосередньо підводить дослідника до проблеми розрізнення індивідуального і колективного суб'єкта пізнавальної діяльності.

Надіндивідуальний характер об'єктивованого знання може породити ілюзію, нібито воно існує незалежно від суб'єкта, що пізнає. На цій ілюзії побудована «епістемологія без суб'єкта, що пізнає», обстоювана К. Поппером.

В. О. Лекторський аргументовано доводить, що така епістемологія неможлива у принципі, оскільки знання не може існувати поза його використанням у пізнавальній діяльності конкретних суб'єктів.

У світлі цих ідей В. О. Лекторський показує, що носієм колективного пізнавального процесу не є ні індивідуальний суб'єкт, ні навіть їх сукупність. «Цим носієм можна вважати колективного суб'єкта, розуміючи під ним соціальну систему, незвідну до когломерату людей, що складають її» (с. 280). Різні колективні суб'єкти (наукові товариства), пов'язані певними парадигмальними установками, входять у складніші інтегровані системи, сукупність яких утворює універсальний суб'єкт пізнання, яким є суспільство загалом.

У монографії В. О. Лекторського підбито підсумки розвитку марксистсько-ленінської гносеології в нашій країні за останні кілька десятиріч, узагальнено досвід зарубіжних філософів і методологів науки, подано критичний аналіз основних гносеологічних концепцій класичної і сучасної буржуазної філософії. Водночас книжка становить основу розв'язання багатьох насутих проблем діалектико-матеріалістичної теорії пізнання. В цьому поєднанні досвіду творчого аналізу сучасного стану справ у сфері пізнання з імпульсами його дальшого розвитку нам видається головне достоїнство праці В. О. Лекторського.

В. С. ЧЕРНЯК

ІДЕОЛОГІЯ ЯК ФАКТОР СОЦІАЛЬНОЇ ДЕТЕРМІНАЦІЇ ПІЗНАННЯ

З'ясування взаємозв'язку пізнання і ідеології має велике значення для правильного, діалектико-матеріалістичного осмислення явищ і процесів духовного життя суспільства, розкриття закономірностей суспільного розвитку в цілому. XXVI з'їзд КПРС звернув особливу увагу на необхідність вивчення малодосліджених проблем соціального розвитку, пізнання нових явищ життя. Однією з них є дослідження факторів, що визначають пізнавальні процеси. Це завдання набуває великої ваги і в зв'язку з намаганнями буржуазних філософів ревізувати марксистсько-ленінську теорію пізнання, заперечити зв'язок науки з ідеологією або містифікувати його.

Розглядючи цієї проблеми присвячено чимало праць¹, проте ще не всі її аспекти висвітлені достатньо повно. Дослідники спиняли увагу переважно на питанні про співвідношення науки і ідеології або на окремих сторонах взаємозв'язку пізнання і ідеології, обминаючи таку важливу проблему, як дія конкретних механізмів соціальної детермінації наукового пізнання. Монографія М. В. Дученка* становить інтерес саме тому, що автор, аналізуючи співвідношення пізнання і ідеології, акцентує увагу на взаємозв'язку наукової об'єктивності, обґрунтованості і партійності у знанні. При цьому він спирається на фундаментальні принципи марксистсько-ленінської теорії пізнання — принципи практики і відображення. У монографії взаємозв'язок пізнання і ідеології розкривається за допомогою методу порівняльного аналізу і на основі розгляду закономірностей самого процесу пізнання, осмислення його соціально-практичної природи, взаємодії суб'єкта і об'єкта, активності відображення. Такий підхід дав змогу досить чітко вичленили специфічні риси пізнання і ідеології як своєрідних форм відображення об'єктивної дійсності, показати їх єдність і відмінність. Відповідно до обраного методу дослідження виділено три групи питань: сутність марксистсько-ленінської теорії пізнання, сутність марксистсько-ленінського розуміння ідеології і їх взаємозв'язок.

Розкриття соціально-практичної, відображувальної, суб'єкт-об'єктної природи пізнання дозволило виявити конкретні особливості взаємодії пізнання і ідеології. Виходячи з марксистсько-ленінського розуміння

практики, автор показує безпідставність зведення практики до духовної діяльності. На основі розрізнення понять «практика» і «діяльність» у рецензованій праці уточнюється відношення практики до будь-якого виду діяльності. Специфіка практики вбачається у тому, що вона як предметна і цілепокладаюча діяльність структурує весь спектр суб'єкт-об'єктних відношень, зокрема конститує соціальну, конкретно-історичну природу суб'єкта і об'єкта пізнання.

У монографії розглядаються основні положення і принципи марксистсько-ленінської теорії пізнання, тотожність і відмінність законів мислення і буття. Автор аналізує співвідношення пізнавального образу, знака і якостей предмета, знаків і знання, істини і заблудження, а також різні рівні пізнання матеріальних об'єктів у контексті діалектико-матеріалістичного розуміння пізнання як відображення об'єктивної дійсності. Активний характер відображення людиною світу розкривається за допомогою виділення оцінного аспекту пізнавальної діяльності. «Опосередкованість об'єкта практичною діяльністю суб'єкта,— зазначає М. В. Дученко,— зумовлює залежність його в процесі пізнання від цілей і завдань суб'єкта. Тобто пізнання включає в себе оцінні відношення, на основі яких відзначається значущість об'єктів пізнання для суб'єкта» (с. 28). Таке відношення, підкреслюється у книзі, виконує регулятивну функцію, спрямовуючи пізнавальний інтерес на предмети і явища, що відповідають суспільним потребам. У цьому плані заслуговують на увагу міркування автора щодо проблеми співвідношення оцінки і знання, істини і добра, місця і ролі вченого у сучасному світі, його соціальної відповідальності.

Значний інтерес становить виділення у монографії двох пов'язаних між собою аспектів пізнавальної діяльності — інформаційного і соціального, аналіз яких логічно переходить у з'ясування ролі класових інтересів в ідеології у науковому відображенні світу. «Місце і роль ідеології у суспільстві, адекватність відображення нею соціальної дійсності,— зазначає автор,— залежить від об'єктивного стану класу, інтереси якого вона виражає. Ідеології різних класів відображують суспільне буття з різним ступенем об'єктивності, відповідно до характеру суспільної практики свого класу» (с. 50). На позитивну оцінку заслуговує те, що у рецензованій праці питання ідеології аналізуються з погляду тих проблем, що виступають об'єктом гострої ідеологічної боротьби.

Аналізуючи зв'язок науки і ідеології, науки і марксистсько-ленінської ідеології, М. В. Дученко розкриває такі його важливі аспекти: співвідношення суспільних наук і ідеології, природничих наук і ідеології, спосіб відображення і теоретичного осмислення у науці певних класових інтересів,

¹ Див., наприклад: Мотрошилова Н. В. Познание и общество. Из истории философии XVII—XVIII веков.— М., 1969.—297 с.; Мотрошилова Н. В. Наука и ученые в условиях современного капитализма. Философско-социологические исследования.— М., 1976.—256 с.; Коршунов А. М. Отражение, деятельность, познание.— М., 1979.—216 с.; Яковлев М. В. Идеология.— М., 1979.—271 с. та ін.

* Див.: Дученко Н. В. Познание и идеология.— Киев: Политиздат Украины, 1980.—111 с.

класової позиції вченого; принципи партійності у пізнанні і науці. Принцип партійності, зазначається у книзі, невід'ємний від наукової діяльності. Його послідовне проведення пов'язане не тільки з боротьбою за об'єктивну істину, з діалектико-матеріалістичним трактуванням природи, суспільства і мислення, але й з організацією наукової діяльності, практичним використанням її результатів. Особливо актуальне у світлі рішень XXVI з'їзду КПРС питання про партійне керівництво наукою як фактор суспільного регулювання її розвитку. Реалізація принципу партійності у науковій діяльності, підкреслюється у монографії, безпосередньо спрямоване на зміцнення зв'язку теоретичних розробок з практикою комуністичного будівництва.

У дослідженні проблеми соціальної детермінації пізнання, зв'язку пізнання й ідеології автор виділяє філософсько-світоглядний аспект. Цей аспект цікавить багатьох дослідників, проте в ньому ще мається чимало нез'ясованого. Тож видається вельми важливим, що у монографії робиться спроба показати зв'язок істини і переконання, місце і роль світогляду у науковому пізнанні, розглянути комуністичний світогляд як ідейно-теоретичну основу життєдіяльності особи соціалістичного суспільства. Автор робить висновок, що сутністю будь-якої ідеології є світогляд. Ним, як загальною методологічною основою, визначається характер пізнавальної діяльності людини. Варте інтересу трактування методології як застосування принципів світогляду у пізнанні і практиці.

Світоглядно-методологічні функції знання М. В. Дученко пов'язує з проблемою виховання нової людини — людини з комуністичними переконаннями. Він розкриває роль знання у формуванні наукових переконань.

У книзі дається визначення наукового переконання як знання, що засвоюється не тільки внаслідок осмислення, а й переживання людиною світу. Його основними елементами є глибоке усвідомлення істинності, прогресивного характеру революційної теорії, розуміння того, що відкриті нею соціальні закономірності відображують корінні матеріальні і духовні інтереси трудящих, активна участь у перетворенні дійсності згідно з ідеями марксизму-ленінізму.

На жаль, у рецензованій монографії подібуємо неточні формулювання, нечіткий виклад окремих моментів. Так, на наш погляд, потребують виразнішого розбору специфіка впливу ідеології на пізнання, зв'язок пізнання з етичними проблемами, питання про соціальну відповідальність вченого. Бажано було б залучити ширший матеріал з критики буржуазної філософії і соціології. Трапляються також повторення, загальні твердження, які не розкривають і не обгрунтовують думку автора. Проте в цілому книга М. В. Дученка заслуговує на позитивну оцінку. Чимало положень, висвітлених у ній, принесуть користь викладачам і пропагандистам марксистсько-ленінської філософії у їхній практичній роботі.

М. О. ПАРНЮК,
Н. І. МЕЛЬНИКОВА

ЛЮДИНА ЯК ПРЕДМЕТ ФІЛОСОФСЬКОГО І ПРИРОДНИЧОНАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Проблема людини була і завжди залишається однією з центральних у філософії. Особливо актуалізується вона в сучасних умовах відповідно до зростання творчої активності людської діяльності, спрямованої на побудову комуністичного суспільства. Не випадково всезростаюча кількість досліджень нині присвячується саме цій проблемі. Разом з тим широким узагальнюючим праць, де розкривається зв'язок філософського і природничонаукового пізнання людини, ще замало. Певною мірою (поряд з існуючими розробками) цю прогалину заповнює монографія В. Ф. Сержантова і В. В. Гречаного*.

У першому розділі рецензованої монографії аналізуються світоглядна функція філософії і проблема людини в світлі основного питання філософії. Розгляд заданих питань містить ряд оригінальних думок, хо-

ча в цілому будується на аналізі різних поглядів з приводу взаємозв'язку філософії та світогляду. Цей підхід для авторів — не самоціль, а засіб обгрунтування положення про єдність предмета філософії та світогляду, в основі якої — взаємовідношення людини і світу (с. 20). Під кутом зору цього положення автори обстоюють думку про необхідність керування у філософському дослідженні людини основним питанням філософії, де відношення матерії і свідомості доводиться до розгляду їх як атрибутів цілепокладальної діяльності людини. У марксистсько-ленінській філософії основне питання філософії тлумачиться крізь призму діяльнійшої сутності людини як суб'єкта історичного розвитку в тотальності всіх форм її життєдіяльності (с. 21—22). Цікавою є спроба авторів членування основного питання філософії відповідно до тих проблем, які зумовлюють його постановку й розв'язання, а саме: психо-фізіологічного, онтологічного, гносеологічного та ціннісно-практичного аспектів (с. 27). Як відомо, у нашій філософській літературі розглядаються переважно онтологічний та гносеологіч-

* Сержантов В. Ф., Гречаний В. В. Человек как предмет философского и естественнонаучного исследования. Л.: Изд-во МГУ, 1980.—216 с.

ний аспекти. А проте, як справедливо зазначають автори, системний підхід до проблеми філософського знання і умов його функціонування з необхідністю висуває аксіологію як структуроутворюючий елемент філософського знання. Обґрунтуванню цього положення присвячується другий розділ монографії.

Тут розглядаються філософсько-методологічне значення аксіологічної проблеми, історія формування поглядів на категорію «цінність», теоретичне і практичне значення останньої в науках про людину, ціннісні протилежності. Можна погодитися з авторами у тому, що трансформація цінності в знання, розширюючи світ пізнавальних можливостей людини, не звужує сфери світу суб'єктивності, а утверджує її на більш значній основі (с. 53—54). Підкреслимо, що ціннісний підхід до людського пізнання допомагає новому баченню речей, їх історичної перспективи. Авторі слухно зазначають, що «без знання неможлива дія, а без знання цінності всяка дія була б безцільною і неосмисленою» (с. 65), тобто цінність становить гуманістичну характеристику людської пізнавальної активності. Цікавими є висвітлення конкретних аксіологічних підходів в політекономії, психології, соціології, критика ідеалістичних метафізичних поглядів на природу цінностей.

Матеріал перших двох розділів слугує теоретичною передумовою для третього, де зроблена спроба окреслити основні контури філософської теорії особистості і показати її зв'язок з теорією організму. Авторі виходять з того, що людина вивчається сьогодні багатьма конкретними науками і що жодна з них не може дати інтегративне знання про неї. Тому теорія людської особистості має бути по суті філософською теорією, яка повинна здійснити синтез великого обсягу матеріалу з різних галузей знання. З'ясовуючи можливість побудови такої складної теорії з багатьох гетерогенних компонентів, автори вбачають головну проблему у співвідношенні двох мов, що здатні описувати особистість і психічні явища взагалі: інтроспективно-феноменологіч-

ної, що функціонує в психології, художній літературі, повсякденній свідомості тощо, і екстроспективної (мова зовнішнього, об'єктивного спостереження), що властива природничим, зокрема біологічним, а також певною мірою соціальним наукам.

Позитивним є аналіз інтроспективно-феноменологічної мови як вихідної основи психології. Водночас автори підкреслюють, що абсолютизація і гіпстазування цієї мови призводило до суб'єктивного ідеалізму, а недооцінювання і ігнорування — до наївного фізикалізму, до уявлення, що психічну реальність можна зафіксувати лише на екстроспективній мові фізіології, соціології та ін. (с. 142). Вказуючи, що подібні уявлення наявні й понині, автори пишуть: «Але думати, що за допомогою однієї лише фізіології можна пізнати психічну реальність... значить бути в полоні ілюзій. Справа в тім, що в нас нема ніякого способу установлювати ті чи інші факти власного душевного життя... крім як рефлексії, результати якої ми можемо виразити лише на інтроспективній мові. Принаймні саме з цього ми починаємо пізнання внутрішнього життя індивіда» (с. 142).

Побудову філософської теорії особистості В. Ф. Сержантов і В. В. Гречанин уявляють насамперед як пошук точок перетину біологічних, психологічних і соціальних аспектів природи людини, створення теоретичних конструкцій, які могли б бути концептуальним зв'язком між концепцією організму і концепцією особистості (аналізуються поняття потреби і фундаментальних життєвих функцій) (с. 130—132). Цікава спроба психологічної інтерпретації психологічної структури особистості, зокрема використання концепції функціональної системи П. К. Анохіна.

Книжка робить певний внесок у зближення різних підходів до пізнання людини (істиннісного і ціннісного, інтроспективного і екстроспективного та ін.) і тим самим у створення загальної концепції людської особистості.

І. В. ОГОРОДНИК, Д. А. МИКИТЕНКО

СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

У Звітній доповіді ЦК КПРС XXVI з'їзду партії підкреслювалось, що все «більше уваги потребують соціальні наслідки науково-технічної революції»¹. На нинішньому етапі розвитку вона породжує низку складних соціально-політичних, техніко-техно-

логічних і моральних проблем, що пов'язані як з життєдіяльністю суспільства, так і окремого індивіда. Особливе місце серед цих проблем належить тим, які виникають на перехресті міждисциплінарних досліджень наслідків НТР, стосуються впливу її на різні сторони діяльності особи, насамперед на міжособове спілкування і психічний стан людини. Певним внеском у вивчення соціально-психологічних проблем сучасної НТР є матеріали міжміської конференції, на якій було розглянуто широке коло питань з цієї актуальної теми.

* *Научно-техническая революция и социальная психология* : Матер. межгород. конф. М.: Наука, 1981. 160 с.

¹ *Материали XXVI з'їзду КПРС*. К., 1981, с. 93.

Основний розділ збірника присвячений висвітленню соціально-психологічних проблем праці і колективу в умовах науково-технічної революції. Передусім тут заслуговує на увагу розкриття багатогранності феномена соціально-психологічного клімату і визначення послідовності його дослідження. Зокрема, слушно підкреслюється, що створення здорового морально-психологічного клімату в колективі означає разом з тим і домінування відповідного йому стилю повсякденної діяльності людей. Цей висновок має важливе практичне значення для створення оптимальних умов колективної роботи і творчості.

Соціально-психологічні фактори в умовах НТР набувають великої ролі у розвитку і підвищенні ефективності виробництва. У зв'язку з цим у збірнику розглянуті проблеми соціально-психологічного клімату в бригадах, що працюють на один наряд, задоволеності працею, аналізуються причини, які породжують професійну незадоволеність. На жаль, у висвітленні цих питань авторами припущені деякі помилки, подібуються повтори і неточність формулювань.

Велике місце в рецензованому виданні посідають соціально-психологічні питання спілкування, освіти і виховання. Ці питання набувають нині особливої гостроти у зв'язку з ускладненням мотиваційної і ціннісної структури орієнтації особи в певному соціальному середовищі і необхідністю вивчення механізмів її адаптації на виробництві — в трудовому колективі, бригаді, безпосередньо на робочому місці і у взаємодії з технікою.

Сучасна техніка вимагає від працівника не тільки певної кваліфікації і широких професійних знань, але й високого загальноосвітнього рівня, вміння орієнтуватись у проблемах соціально-виробничого і політичного плану. З цього погляду в збірнику аналізується соціально-психологічний клімат адаптації молодого робітника і розглядаються основні фактори цього процесу. Заслужує на увагу висвітлення такого малодослідженого питання, як вплив спілкування у позавиробничій сфері на соціально-психологічні відносини в колективі, а також питання профорієнтації, підвищення ефективності професійної освіти і вдосконалення її методів, зокрема під кутом зору індивідуалізації процесів навчання.

У висвітленні проблеми зростання ролі соціально-психологічних регуляторів діяльності особи виділяються «зовнішні» (право, мораль) і «внутрішні», соціально-психологічні регулятори (потреби, установки, традиції). Інтегративним регулятором виступає персоніфікація особи, яка включає в

себе її соціалізацію й індивідуалізацію. Важливим завданням соціалізації є вироблення в особи творчої активності, яка сприяє успішній професійній адаптації і становить одну із передумов соціально-психологічної адаптації особи в епоху НТР.

Соціально-психологічний аспект адаптації, що пов'язаний з виконанням функцій організаторів і керівників колективів, розглянуто в низці статей збірника. Тут порушуються питання про співвідношення понять лідерства і соціально-психологічного клімату в колективі, в тому числі в дошкільному, про концептуальне осмислення управлінської діяльності, її основних видів і функцій.

Окремий розділ збірника присвячений соціально-психологічним аспектам сімейно-побутових відносин. Автори розкривають зміст і характер міжособового спілкування в сім'ї, його вплив на ефективність виробничої діяльності, виховні і побутові функції трудового колективу. Така комплексна виховна робота трудового колективу спрямована на вироблення у його членів високої професійної майстерності, ідейної і політичної зрілості, моральної стійкості, що сприяє створенню всередині нього сприятливої соціально-психологічної атмосфери.

Соціально-психологічні проблеми науково-технічної революції в рецензованій праці розглядаються й у широкому контексті суспільних відносин, їх характеру і перспектив розвитку. В цьому плані розкривається процес становлення особи і етнічних спільностей в країнах, що розвиваються. Аналіз цих малодосліджених проблем значною мірою має пошуковий характер. Втім, авторам здебільшого вдалось показати своєрідність соціалізації особи в афро-азійських країнах, зокрема тенденції зміни традиційних цінностей у психології селянської маси. В збірнику порушуються також соціально-психологічні проблеми екології в епоху НТР, що потребують свого подальшого дослідження.

Багатоаспектність розгляду соціально-психологічних проблем науково-технічної революції становить заслугу авторського колективу. На жаль, цього не можна сказати про теоретичну глибину осмислення всіх поставлених питань. Однак сама їх постановка вже свідчить про те, що автори в цілому усвідомлюють перспективи наукового їх розв'язання. Матеріали збірника безперечно стануть у пригоді не тільки науковцям, але й керівникам партійних, профспілкових, комсомольських організацій і трудових колективів.

*П. З. АВИЛКІН, О. Т. ЛАРІОНОВА,
І. В. СВИСТУЛА*

Наші автори

АЛМАШИЙ Андрій Степанович	кандидат філософських наук, доцент Ужгородського держуніверситету
БЛУДОВ Яків Семенович	професор Харківського держуніверситету ім. О. М. Горького
ЗВІГЛЯНИЧ Володимир Олександрович	кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
ІГНАТОВ Володимир Олександрович	кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
ІЩЕНКО Юрій Анатолійович	редактор журналу «Філософська думка»
ЛИСЕНКО Олександр Якимович	доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою історичного матеріалізму Київського держуніверситету ім. Т. Г. Шевченка
МАЛАХОВ Віктор Аронович	кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
ОЛІЙНИЧЕНКО Микола Дмитрович	доктор філософських наук, завідуючий кафедрою історії КІПС Київського торгово-економічного інституту
ПОНОЧОВНИЙ Михайло Іванович	старший викладач Київського торгово-економічного інституту
ПОЧИНОК Борис Віталійович	кандидат філософських наук, старший викладач Чернівецького держуніверситету
РИБАКОВ Вячеслав Васильович	кандидат філософських наук, доцент Донецького інституту радянської торгівлі
СОСНА Василь Петрович	науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
ШМОРГУН Олександр Олександрович	науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
ШУМИЛІН Аркадій Тихонович	доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Сімферопольського держуніверситету
ШУМИЛІНА Ольга Капітонівна	викладач Кримського сільгоспінституту ✓

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

В. І. ШИНКАРУК (головний редактор), **В. Г. АНТОНЕНКО**, **Ю. Ф. БУХАЛОВ**, **В. Л. ВАСИЛЕНКО**, **В. І. ВОЙТКО**, **І. П. ГОЛОВАХА**, **А. Т. ГОРДІЄНКО**, **В. Ю. ЄВДОКИМЕНКО**, **В. В. КОСОЛАПОВ**, **В. І. КУЦЕНКО**, **І. Ф. НАДОЛЬНИЙ**, **О. С. ОНИЩЕНКО**, **М. О. ПАРНЮК**, **М. В. ПОПОВИЧ**, **Л. В. СОХАНЬ**, **В. Г. ТАБАЧКОВСЬКИЙ** (заступник головного редактора), **В. П. ЧОРНОВОЛЕНКО**

Відповідальний секретар редакції **Я. Б. ПОПОВА**

Адреса редакції: 252001, Київ-1, Героїв революції, 4.
Телефони: 29-38-78, 29-48-55.

Художній редактор **Б. В. Сушко**
Технічний редактор **Л. М. Кравченко**

Коректор **Н. С. Тонконог**

Здано до набору 18.01.83. Підп. до друку 18.03.82. БФ 49575. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 11,2. Ум. фарбо-відб. 11,7. Обл.-вид. арк. 12,76. Тираж 1450 пр. Зам. 3-44.

Київська книжкова друкарня наукової книги. 252004 Київ-4, Репна, 4.

ФИЛОСОФСКАЯ МЫСЛЬ, № 2, 1983. МАРТ — АПРЕЛЬ. Научно-теоретический журнал Института философии АН УССР. Основан в 1927 году. Выходит один раз в два месяца. (На украинском языке). Киев, издательство «Наукова думка». Адрес редакции: 252001 Киев, Героев революции, 4. Киевская книжная типография научной книги. 252004 Киев-4, Репна, 4.